

**Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим
министрлиги**

Ош мамлекеттик университети

**Закиров Акимжан
Мурзаев Маматалы**

Этнопсихология

“Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин алдындагы базалык жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн (министирликтин 2015-жылдын 4-декабрындагы № 1457/1- буйругу боюнча), окуу китеби катарында уруксат кылынган” деген грифи менен басмадан чыгарууга сунушталган.

Ош - 2015

УДК 159,9

ББК 88. 3 – 18.

**Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим
министрлиги
Ош мамлекеттик университети**

Сын – пикир жазгандар:

Момуналиев С.М., педагогика илимдерин доктору, профессор;

Коңурбаев Т.А. психология илимдеринин кандидаты, профессор.

Закиров А., Мурзаев М.С.

Этнопсихология

Бул окуу китебинен окурмандар улуттук мүнөзгө ээ болгон психикалык менталитеттерди, стереотиптерди, имидждерди, установкаларды жана улуттар аралык мамлелердин спецификалык өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүп туруучу факторлор менен таанышып, дүйнөнүн көрүнүшүн ар бир улуттун көз карашында кабылдап, таанууга жетишет. Ошону менен катар ар бир улутка мүнөздүү болгон инсандык сапаттарды, жүрүм-турум нормаларды тааныта турган теориялар, ыкмалар менен тааныша алышат.

Окуу китеби жогорку окуу жайдын жаш окутуучуларына, студенттерине, аспиранттарына, мектеп мугалимдерине жана жалпы кызыгуучуларга багытталат.

З 0303010000-15

ISBN 978-9967-60-604-78-0

УДК 159,9

ББК 88

© Закиров А., Мурзаев М.С.

БАШ СӨЗ

Бүгүнкү күндө глобалдашуу процесстин жана маалыматтын технологиялары, маданияттардын карым - катыштары жана миграциянын маданиятыбызга таасир этүү темпи, масштабы жана мүнөзү күн сайын өсүп, адамдардын турмуш-тиричилигин, нарк-насилин, социалдык установкаларын, жүрүм-турум нормаларын ж.б. өзгөртүүдө. Коомдун мындай өнүгүшү Кыргызстанда саясий, экономикалык, социалдык маданий жааттарда жүрүп жаткан өзгөрүүлөрдү, жалпы эле этностор аралык карым-катыштарды күчөтүп жана күндөлүк жашоону татаалданып, жаш муундардын эркин, интеграцияда өнүгүшү үчүн Кыргыз Республикасында жашаган элдердин, этно-психологиялык билимдерге ээ болушун талап кылат. Ошону менен эле бирге өсүп келе жаткан жаш муундарыбызда, айрыкча аларга билим жана тарбия берүүчү педагогдорубузда, мекенчилдик көз караш-тарга ээ болгон, ыймандуу жана күчтүү муун катары калыптанышында аларга этнопсихологиялык билимди калыптандыруу зарыл иштерден болуп саналат.

Жогорку жана орто кесиптик окуу жайларда студенттерди юридикалык, экономикалык, социалдык иштер багытындагы жумуштарга жана педагогикалык кесипке даярдоодо, психологиялык дисциплиналарды үйрөтүү азыркы күндөгү кечиктирилгис иш – чаранын бири.

Психологиялык дисциплиналардын арасында “Этнопсихология” өзгөчө орунда турат. Аталган курсту окуп үйрөтүүдөгү максат - болочок адистерди адамдардын тобунун (эл, улут ж.б.) психологиялык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу негизги түшүнүктөрдү (фактыларды, процесстерди, психикалык механизм-дерди жана мыйзам-ченемдүүлүктөрдүн негиздерин) жана топтордун өз ара карым-катыш жасашына жетишип, өз – ара таасир этүүлөрүнүн психологиялык өзгөчөлүктөрүн үйрөтүп, аларды өзүнүн кесиптик ишмердигинде пайдалана билүү көндүмдөрүнө, билгичтиктерине ээ кылуу. Анткени коомдук жашоонун анын ичинде мектепте ар башка улут өкүлдөрү окушкандыктан, мугалим ар башка этникалык топторго мүчө болгон окуучулардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн терең билгенде гана, алардын бири-бири менен ынтымактуу карым-катыш жасап, окуу жана тарбия иштерин сапаттуу жүргүзүүгө, жаш муундарга терең билим жана татыктуу тарбия берүүгө жетишет.

КИРИШҮҮ

Этнопсихологиянын табиятын үйрөнүүгө арналган бул окуу китебинде улуттук аң-сезимдин жүрүм -турумдагы байыртадан бери калыптанган, элдик психологияда мыйзамдуу орун алган түшүнүктөр, материалдык факторлор, жеке адамдар ортосундагы мамилелер жана психикалык механизмдер талдоого алынды. Эл аралык актуалдуу проблемага айланган саясий идеологияда, дүйнөдө жашаган ар бир улуттун өзүнө мүнөздүү болгон этнопсихикалык элементтерди, андан өнүгүп чыккан мыйзам ченемдерди жана терең калыптанган категорияларды жолуктурууга болот. Ушул мезгилге чейин дүйнөлүк илимдердин тарых-ында, социологиясында, этнографиясында, этнофило-софиясында, этнопсихолингвистикасында, психосемантикасында ж.б. илимдердин тармактарында кеңири өнүгүп, ошонун ичинде этнопсихология илими да тие-шелүү деңгээлге көтөрүлгөн.

Ал эми изилденип жаткан илимдин басымдуу көпчүлүгү кыргыздардын тарыхы менен тагдырлаш, Советтик бийликтин учурунда 70 жылдан ашуун жашаса да айрым гана макалалар, изилдөөлөр, жеке көз караш түрүндө каралып, чыныгы абалы өз деңгээлинде терең каралган эмес. Албетте, алардын себептерин, кемчиликтерин социализмдин күнөөсү катары эсептөөгө жарабайт. Ошол мезгилде жашаган интелегенттердин дагы күнөөсү болгон.

СССРдин курамында жашаган союздук республикалар өз алдынча эгемендүү мамлекеттерге ажырашы анча деле көп жылдарды артта калтыра элек. Ошондуктан алар мурунку калыптанган тарыхый маданиятты сактап, саясий идеологияда, бирдиктүү экономикада азыр дагы өз ара жардамдашууну улантышууда. Бирок улуттук установка, стереотип, менталитет, имидж өнүгүү түшүнүгүндө өзгөрүүгө туш болууда. Психология багытында улуттук маданият, өздүк аң-сезим, күндөлүк жашоо - шарт инсандын жүрүм - турумун дайыма норма катары кармап, улуттар жана инсандар аралык мамиленин өз - ара байланышында ар бир улуттун этнопсихологиялык өзгөчөлүгү мурдатан эле чечмеленип келген. Жогорку айтылган проблемаларды

советтик психолог А.Н. Леонтьев биринчилерден болуп психология илиминин тарыхына киргизген "дүйнөнүн көрүнүшү" (карта мира) деген теориясына таянуу менен чечмелөөгө алынды. "Дүйнөнүн көрүнүшүн" адамзат кандайча кабылдоосун, ар бир элдин маданиятына, дүйнөгө болгон көз караштарына этнопсихологиялык жактан терең, ишенимдүү изилдөөлөрдүн жыйынтыктарына өз - ара салыштырылып, илимий талдоолор жүргүзүлдү.

Оюбузду ырастоо үчүн далилдүү факторлорго кайрылабыз. Советтик психологиянын алкагында А.Р. Луриянын (1974) улуттук проблеманы чеч-мелөөгө карата "таануу процессинин" өзгөчөлүгүнө жараша жасалган эксперименталдык изилдөөлөрдүн жыйынтыгын айтууга болот. Бул эксперименталдык изилдөөдө улуттардын өкүлдөрүнүн рефлексиялык (өзүн-өзү таануу, өзүн-өзү изилдөө) проблемаларына коюлган талаптын айланасында талдап, улуттук рефлексияга, улуттук маданиятка, географиялык жер - шартка, мамлекеттин экономикалык өнүгүүсүнө жана элдин цивилизациясына жараша аныкталды.

Ушул изилдөөгө таянганда, кыргыз улутунун күндөлүк аң-сезими да бул мыйзамга жараша өнүгө тургандыгын байкоого болот. Ошондой эле дагы бир теориялык булак катары, коңшулаш Казак Республикасынын белгилүү психологу М. Мукановдун казак улутунун өкүлдөрүнө жүргүзүлгөн моралдык жүрүм - турумдун эрежеси катары фольклордук чыгармаларды пайдаланып, жараткан эмгектери да жакшы натыйжа берген. Б.а. дүйнө элдеринин жашаган жер шартына, маданиятына, жашоо үчүн керектелүүчү этникалык эрежелерине карата ар бир элдин өз улуттуна таандык болгон фольклордук чыгармалары жашайт. Ошол чыгарманын маани – маңызына жараша, ошол элдер бааланат жана экинчи улуттардан айырмалант.

Жогорку проблемаларды чечүүдө америкалык психоллингвистер жана психологдор Дж. Брунер (1977), М. Коул, С. Скрибнердин (1974) өз учурунда советтик психологиянын андан ары өнүгүшүнө калтырылган эмгектери, улуттук менталитетке өтө чоң маани бергендиги байкалат - деп жазышкан. Амери-калык бул окумуштуулардын эмгектерин кыргыз этносуна салыштырып кароо менен бирге, көптөгөн изилдөөлөргө таянып, аны кыргыз этнопсихология-сынын теориялык негизин түптөнтүү булагы катары пайдаланууга толук шарт түзөт.

Бул окуу китептин жаралышындагы экинчи дагы бир булак, азыркы шериктеш мамлекеттердеги орун алган этнопсихологияга байланышкан изилдөөлөргө таянуу. Алсак, 1983-жылкы “Советтик этнография” (1983, №3, 75-85 беттер) журналында жарык көргөн психолог, этнограф, психоллингвистер - Дашдемиров, Леонтев, Бромлей, Кон, Дробижева, Старовойто, Решидов, Левковичтердин СССРдин карамагында жашаган улуттардагы феноменологиялык мүнөзүн аныктоо максатында даярдалган теориялык дискуссияны айтууга болот.

Кыргыз этнопсихологиясынын теориялык негизин чечүүдө жогорку белгиленген проблемаларга таянып, аны этнопсихология туурасында жарык көргөн илимий адабияттарын айкалыштырып ишке ашырылат. Ошондой эле америкалык психологдор Ч. Озгут (1952), Дж. Келли (1957), россиялык психолог В. Ф. Петренко (1988) тарабынан негизделген психосемантикалык ыкмалар кыргыз этнопсихологиясына айкалыштырып, улуттук аң-сезимди элдик маданиятка жараша изилдөөгө боло тургандыгы негизделген. Натыйжада улуттук стереотиптердин, менталитеттердин башка улуттан айырмачылыктары аныкталып, улутка тиешелүү аң-сезимдин психикалык категорияларга ылайыкталып ажыратылды.

Окуу китептин авторлорлору улуттук аң-сезим-ди илимий философиянын негизинде ар тараптуу толук анализдөө менен, кыргыз улуттук маданиятына жараша "дүйнөнүн көрүнүшүн" кабылдоо, улуттук аң-сезимдин этнопсихологиялык жактан анализдөө керек экендигин белгилешет.

Изилдөөнүн методологиялык куралы катары кыргыз фольклоруна таандык болгон инсандын жүрүм-турумун мүнөздөгөн фольклордун бир жанры фразео-логизмдеги шилтемелери, дүйнөнү көркөм чагылткан жүрүм-турумдардын (поступкалардын) эрежелери, адамдардагы орун алган психикалык сапаттардын психосемантикалык ыкмалардын, кыргыз ментали-тетине мүнөздү варианттары жаратылды. Жогорудагы аныкталган илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктарына таянып, Кыргыз этностук спецификалык өзгөчөлүкө ээ болгон автостереотиптер жана гетеростереотиптер аныкталды, андан ары кыргызстанда жашаган башка улуттун өкүлдөрүнүн маданий өзгөчөлүгү да салыштырылды.

Жогорудагы факторлордо көрсөтүгөндөй, бул окуу китебинин дагы бир негизги максаты шериктеш мамлекеттердин ортосундагы экономикалык, саясий-идеологиялык, улуттар аралык байланыштарды өнүктүрүүгө багытталат. Ошондой эле Кыргызстанда жашаган көптөгөн улуттардын өз - ара мамилесин жакшыртып, жашоо шарты максаттуу өмүр сүрүүгө көмөк көрсөтүү. Шаар менен айыл - кыштактарда жашап жаткан элдик салт-санаа, үрп-адаттардын сакталышына этнопсихологиялык анализ жүргүзүү.

БИРИНЧИ БӨЛҮМ: ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН НЕГИЗДЕРИ

§ 1. КЫРГЫЗ ЭТНОСУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Кыргыз элинин узак тарыхы көптөгөн доорлордон бери жашап келген эл катары, этностук сапатын таанып билүүдө бизге келип жеткен коомдук аң-сезимдин негизин чагылдырган факторлорго таянат. Андай булактарга элдик философия, мораль, искусство, саясат, тил, дин, этнография, педагогика, тарых, этнопсихология ж.б. кирет. Кыргыз этносунун кылымдар бою өнүгүп, калыптанган психологиялык катмарларын же кыртышын таанып билүүдөгү бирден-бир колдонгон каражаты, кыргыз фольклору болуп саналат. Анткени жазуу маданияты анча өнүкпөгөн, өнүксө дагы бизге кеч жана аз жеткендиктен, түрк тилинде сүйлөгөн элдин бири бул кыргыздар болгон. Кыргыздын өтө узакка созулган тарыхый жашоосунда, анын бүткүл руханий аң-сезиминде андап билүүдөгү бардык табылгасы, толугу менен элдик оозеки чыгармачылыктын эбегейсиз көркөм дүйнөсүндө камтылган. Демек, кыргыздын этно-психологиясы да ошол улуу дүйнөгө батырылган. Кыргыз фольклорунда кыргыз этносунун толук менталитетин чагылдырып, анын жанрлары эпос-тордо, жоо жомоктордо, санжырада, макал-лакаптарда, табышмактарда, лирикалык ырларда кыргыз этносунун психологиялык установкаларында, стереотиптеринде, имидждеринде баяндалат.

Элдик психологияны чагылдырууда тарыхый- этнографияга максатташ жазуулар, кол өнөрчүлүккө байланышкан боз үйлөрдү жасалгалоо, үй эмеректерин кооздоо, тикмечилик, уузчулук, устачылык, мүнүш-көрлүк, саяпкерлик, элдик театрдын үлгүлөрү болгон манасчылык, төкмөчүлүк (айтыштык), куудулдук, чечендик, комузчулук, куурчак ойноо, бийге түшүү, оюн ойноо, той берүү, аш өткөрүү, маркумду узатуу, үйлөнүү ж.б. салттары сыяктуулар кыргыз этносунун кылымдар бою кандайча өнүккөнүн толук далилдейт.

Бул элдик табылгалардын мазмунуна, функция-сына, формасына, жасалган материалына, архитек-турасына ж.б. көптөгөн белгилерине карата ошол мурунку өткөн кыргыз улутунун, улуттук маалымат-ына билим деңгээлине, жүрүм-турумундагы эрежелер-ге карата этникалык мүнөздөмө берип, башка улуттардан болгон айырмачылыгын

аныктайт. Мындай чыгармаларды биз XVIII кылымдан баштап изилдөөлөрдү жүргүзгөн илимпоздор академик В.Н. Татищев, профессор П. И. Рычков, капитандар И. Г. Андреев, Ф. С. Ефремовдордун илимий чыгары-маларынан кеңири кездештиребиз.

Жогорку айтылган фольклорлорго таянуу менен түрдүү илимдин өкүлдөрү болгон илимпоздор кыргыз улутуна таандык жыйынтык чыгарышкан. Алсак тарыхтагы илимпоздор кыргыз улутунун басып өткөн жолун, ар тараптуу изилдеп, айрым бир тарыхый фольклорду өз илиминде толук ачып көрсөтүшкөн. Бизге IX кылымдардан баштап кыргыз каганаты түзүлүп, улут, мамлекет катары белгилүү болуп, эли, жери, маданияты, психологиясы, мамлекеттик укугун сактаган бүтүн бир улуттун уюмдашкан тобун көрсөтө алгандыгы тарыхтан белгилүү.

Кыргыз элинин жашаган тарыхый мезгилдерин социология, философия, антропология, археология, лингвистика, этнография илимдеринин арасынан да жолуктурууга болот. Буларга далил катары Кыргыздын Жалалабад областынан табылып жаткан саймалуу таштарды, Чүй, Талас, Ош жана Баткен областарындагы азыркы мезгилге чейин жашап жаткан мунаралардын бар экендигин айта алабыз. Бул архитектуралык эстеликтер кыргыз элинин башынан өткөргөн, көптөгөн руханий маданиятынан кабар берип, улуттук аң-сезими менен билим деңгээлин жана жашоо тиричилигин көрсөтүп турат.

Тарыхчылардын айтуусуна караганда, Ош шаарынын борборунда жайгашкан Сулайман – Тоосу, кыргыз элинин көптөгөн тарыхый этностун өнүгүшүн мүнөздөп, улуттук маданиятка мүнөздүү этникалык эрежелерди түшүндүрүп турат. Биринчиден, Ош шаарынын негизделиши ушул тоого байланыштуу болсо, экинчиден, архигеологдордун изилдөөсүнө караганда бул тоонун байыркылыгы дүйнөгө белгилүү болгон, Эгипеттеги пирамидалардан дагы улуу экендигин болжолдошот. Үчүнчүдөн, тоонун жайгашуу релеви жөн гана жаратылыштык тоо сыяктуу болуп байкалбастан, географиялык шартта өзгөчөлөнүп, жердин түздүгүнө жайгашкандыгы кимдин болсо көңүлүн өзүнө бурбай койбойт. Ошондой эле тоо тектери кандайдыр бир астрономиялык түшүнүктөрдү туюндуруп, жыл мезгилин, ай, күн убактыларын түшүндүргөн календарлык маалымат берген сыяктуу болуп, атайын кол менен жасап чыккан тоону элестеткенсийт.

Эгерде чындап эле ошондой боло турган болсо, бул тоонун өзүндө көптөгөн маданияттын, сырдуу билимдин, көптөгөн жөндөмдүүлүк-

төрдүн психикалык өзгөчөлүгүн, адамдар тарабынан ал тоого жасаган аң-сезимдүү мамилесинен байкалат. Айрым материалдык факторлордун этникалык белгилерине караганда кыргыз эли, Енисей-Орхон дарыясынан баштап, Памир, Алай, Тянь-Шань тоолорун аркалап жашап келгендигин түшүндүрөт.

Бул айтылган проблемаларды чечүүдө, албетте этнопсихологияга таянууга туура келет. Себеби жашоо тиричиликти улантып, күндөлүк тиричиликке жараша жүрүм-турумду башкарууда алгачкы общиналык коомдон баштап, ушул биз жашаган мезгилге чейин ар бир коомдук формация, жаратылышта кездешкен мыйзамдын негизине баш ийип, инсандын жүрүм-турумун нукка салган. Адам баласынын жашоо тиричилиги, этнопсихологиянын мыйзамында башкарыла тургандыгын советтик окумуштуулар Поршенов (1979) менен Назыряндар (1992) өз эмгектеринде белгилешкен.

Бүгүнкү кыргыз элинин улуттук психологиясын изилдөөдө жалпы психологиянын тарыхы, социалдык психология, курактык психология, психоллингвистика, психосемантика жана этнопсихологиялардын мыйзам ченемдерин колдонуу аркылуу бардык проблеманы чечмелөөгө туура келет. Этнопсихологиянын табияты жөнүндө сөз кылганыбызда, аталган предметтин түпкү мазмунуна карата, предметтер аралык өзүнчө жашоочу дисциплина экендигин белгилейбиз.

§ 2. ЭНТОПСИХОЛОГИЯНЫН ПРЕДМЕТИ ЖАНА ПАЙДА БОЛУУ ТАРИХЫ

Этнопсихология деген термин грек тилинен кабыл алынган, үч компоненттик сөз айкашынан турат. Этно-ethnose – уруу, эл; психика - psuch – жан; логия - logos - окуу, үйрөнүү – деп айтылып, “элдин жан дүйнөсүн билүү”- дегенди түшүндүрөт. Бул терминдерден куралган "этнопсихология" жалпы адамзатка тиешелүү болгон психологиянын тарыхын- да өз ордун таап, тиешелүү ролун аткарган, атайын окуу предмети катары илим, билимде белгилүү.

Этнопсихология дегенибизде - улуттук маданиятка тиешелүү болгон, өз элинин психикасын мүнөздөгөн, керектүү элге тиешелүү өз алдынча принциптери, мыйзамдары, үрп - адаты, салт-санаасы бар, этникалык стереотиптери, установкалары жана менталитеттери менен айкалышкан психиканын механизмин үйрөтүүчү психология илиминин бир тармагын айтабыз.

Биринчи жолу тарыхта этнопсихология терминин немец окумуштуулары М. Лоцарус, Х. Штейнталь тарабынан 1860-жылдары улуттук тилди, мифоло-гияны, жүрүм-турумдун моралдык нормасын

жана улуттук маданиятты салыштыруу максатында өз илимдеринде колдонушкан.

Этнопсихологиянын технологиясын адам бала-сынын жашоо шартында колдонуу менен, ар бир улуттун аң-сезиминде өзү жашаган мамлекеттин ичинде, ошол улуттун маданиятына, саясий – экономикасына жана жекече интеллектуалдуулугуна жараша боло тургандыгын аныкташкан. Бирок бул тарыхый мезгилде диндик идеология, өтө күчөп тургандыктан, көптөгөн тоскоолдуктарга учурап, этнопсихология анчалык өнүгө алган эмес.

В. Вунддун жетекчилиги астында 1879-жылы Германиядагы, Лейпциг университетинде биринчи болуп, психология илими өз алдынча илимдин бир тармагы катары таанылышы, этнопсихологиянын андан ары өнүгүшүнө мүмкүнчүлүк түздү. Андан кийин АКШда, 1930-жылдары неофрейддик теориянын негизинде балдарды инсан катары калыптандырууда бала жашап жаткан социалдык чөйрөгө чоң маани берүү менен, тарбиялоого жетишүүнүн атайын "модели", тиешелүү шарттын негизинде болушун далилдешкен. Ал эми балдардын жеке психикасынын өнүгүшү, баланын туулуп өскөн жер шартына, тарбияланып жаткан улуттук маданиятына, мамлекеттик саясий идеологиясына, экономикасынын өсүшүнө жараша боло тургандыгын белгилешкен.

Бул агымды жакташкан америкалык окумуштуулар К. Хорни, Э. Формм, Г. Салливен балдардын инсан катары өнүгүшүн, этнопсихологиясынын принциптерин колдонуу менен анализдөөгө аракет жасашкан. К. Хорни балдардын интеллектуалдык өнүгүшү же тескерисинче невроздук ооруга жолугуп, тынчынын кетиши, ал бала тарбияланып жаткан мамлекеттин экономикасына, юридикалык мыйзамына жана улуттук этникалык маданиятынын таасир этүү күчүнө жараша боло тургандыгын баса белгилеген. Анын айтуусуна караганда: "Бала жашап жаткан коомчулук, баланы канчалык социалдык жактан камсыздандыра турган болсо, бала психикалык жактан ошончолук активдүүлүккө ээ болот"- деген. Адам баласындагы интеллектуалдуулук деңгээли же "мен" концепциянын негизиндеги невротикалык ооруга чалдыгуу эки жактуу: "оң" жана "тескери" жүрүүчү социалдык маалыматтын болушуна жараша аныкталат. "Тескери" социалдык маалыматтарга улуттук экономиканын начардыгы, ата-эненин жогорку деңгээлде мамилени уюштура албагандыгы, өзүн курчап турган чөйрөдөн өзүн пас сезгендиги, коомдогу моралдык нормада өзүн алып жүрө албагандыктан, дайыма өзүн күнөөлүү сезип, кемсинүүсү невроздук ооруга алып келген. Ал эми "оң" социалдык маалыматтарга

тескерисинче, өтө ашыкча ийгиликтерге жетишүү, социалдык нормадан ашыкча "Мен" дегенди пайда кылуу менен, коомдук моралдык нормасындагы жүрүм – турумдан чыгарып, бул дагы адам баласын невроз ооруларына алып келгендигин негиздеген.

Э. Фромм социализацияга чоң маани берүү менен психоаналитикалык көз карашта индивиддердин невротикалык ооруга учурашы индивид жашаган коомчулуктан жеткиликтүү деңгээлде "кайта байланышты" ала албастан, жеке өзүн жалгыз сезип, коомчулуктан ажыраган сыяктуу, өзүн-өзү жек көрүү, психикалык абалга учурашына алып келген. Ал эми индивиддин невротикалык оорусу, жашаган мамлекетинин жүргүзгөн улуттук саясатына жараша болоорун түшүндүргөн. Мындай психоаналитикалык фактыларды биз азыркы мезгилде да эң жогорку деңгээлде өнүккөн өлкөлөрдөн байкайбыз. Айрым статистикалык көрсөткүчтөргө караганда өзүн-өзү өлтүрүү Швецария, АКШ, ФРГ, Великобритания сыяктуу өлкөлөрдө көп болотургандыгын мезгил-дүү басма булактарынан окууга болот. Э. Фроммдун изилдөөлөрүнө караганда мындай өзүн-өзү өлтүрүүдө, ошол адам экономикалык жактан жетишпестиктен эмес, өзүн коомдо жалгыз сезип, эч ким чын дили менен аны жакшы көрбөгөндүктөн, сүйбөгөндүктөн, өзүнө ишенбегендиктен пайда боло тургандыгын белгилеген.

Г. Салливен өз концепциясында инсандын актив-дүүлүгү, социализациянын инсандар аралык мамиле-синин уюштурушуна жараша боло тургандыгын белгилейт. Инсандын активдүүлүгүн жогорулатуучу социализация ар бир улуттун өз - ара мамилесиндеги улуттук менталитетке, установкага, имиджге жана маданиятка жараша боло тургандыгын изилдеген. Ошондой эле инсан, коомчулуктун көз карашына жараша өзүн-өзү кабыл алуу, өзүн экинчи бирөөнүн абалына, көз карашына, улуттук маданиятына, ситуациялык абалына жараша кое алуу позициясына чоң маани берүү менен, "Мен системасынын" бузу-лушу улуттук мүнөзгө ээ боло тургандыгын көрсөтө алган.

Ошентип, америкалык окумуштуулар Хорни, Фромм, Салливен инсандын активдүүлүгүн аныктоодо австриялык окумуштуу З. Фрейддин “өнүгүүнүн биологиялык фактору” деген теориясын сындап, анын ордуна өнүгүүнүн социалдык факторун койгондугу, этнопсихология предмети, психология илиминин бир тармагын түзө тургандыгын аныктайт.

Азыркы этнопсихология өзүнчө туруп, тематикалык жактан изилдөө методу боюнча бир жактуу монолиттик формага ээ болгон илим боло албайт. Анткени дүйнөдөгү жашап жаткан элдер, улуттук мамлекеттер тарыхый фактору боюнча бардыгы адам баласы, бирок

жашаган территориясына, мамлекеттик түзүлүшүнө, этникалык маданиятына карата бир нече багыттарга, өлчөмдөргө, этнопсихологиялык шартка ажыраган өзгөчөлүктөргө ээ. Мындай себептерди төмөндөгүдөй факторлор аркылуу түшүндүрүүгө болот:

1. Жалпы жана социалдык психологиянын мый-замында чечмелеген улуттардын этникалык айырма-чылыктары психофизиологияда, когнитивдүү (таануу, билүү) психикалык процессинин иштөө системасында, эс процессинин принциптеринде, эмоционалдык абалдарын, инсандын жүрүм - турумун башкаруу-сунда жана речтик байланыштын уюштурулушуна жараша, элдин улуттук психикасын изилдеп, окуп үйрөнүүгө мүмкүндүк берет.

2. Этнопсихологияга тектеш жалпы бир проб-леманы изилдеген, болгону изилдөө ыкмалары, колдонгон куралдары менен айырмаланышкан этногеографиялык, фольклористтик маданиятты таануу илимдеринин каражаттарын пайдаланып, улуттук маданияттын этникалык чыгармачылыктары-нын жалпылык мүнөзү аныкталат. Бул айтылган мыйзамдын негизинде дүйнөнүн бардык континентинде жашап жаткан улуттардын маданиятындагы этникалык өзгөчөлүктөр, ал улуттун турмуш - тиричилик белгилерине, билим деңгээлине, жашоо-догу баалуулук системасына жана дүйнөнү караша изилденет.

3. Социалдык психологияга мүнөздүү болгон улуттун өздүк, күндөлүк аң-сезимдеги принциптердин негизинде жалпы эле индивиддердеги спецификалык мүнөзгө ээ болгон этностук психиканы мүнөздөйт. Ошондой эле индивиддер, улуттар, мамлекеттер аралык мамиле этникалык стереотиптер, мен -талитеттер, имидждер жана установкалар аркылуу өз ара мамилени уюштурат. Натыйжада бул көрсөтүлгөн багыттагы иш аракеттер этнопсихологиянын элементтерин түзөөрү шексиз.

4. Этнопсихология, социология жана жалпы психологиянын бирдиктүү иш системасынын натыйжасында балдардын жашаган чөйрөсүнө, тарбиялык мазмунуна, балдар тарбияланып жаткан коомчулуктун жалпы кызыкчылыгына жараша балдар-дын аң-сезиминдеги этникалык мүнөзүн, инсандык сапатын, символикалык белгилеринин болушуна ылайык цивилизацияга карата кыймылга келтирүүсүн көрсөтөт (И.С. Кон, 1983).

Этнопсихология өтө көп тармактуу келип, азыркы мезгилде чоң проблемаларды чечкени менен, дүйнөлүк масштабдагы иштеген окумуштуулардын далилдөөлөрүндө дагы бир жактуу мыйзамдар негизделе элек. Себеби ар бир улуттун окумуштуусу этнопсихологиянын мыйзамын өзүнө тааныш коомдук аң - сезимге, дүйнөнү таануусуна жараша чечмелен - гендиги улуттук этнопсихологиянын бир жактуу жыйынтыкка келүүсүнө тоскоолдук кылууда. Мындай түшүнүктүн болушун объективдүү жана субъективдүү түшүнүүгө болот. Объективдүү жактан караганда улуттук этнос бир эле мезгилдин ичинде жер шарынын түрдүү бөлүгүндө бири-бирине көз карандысыз жашаган улуттардын жер шартына, улуттук экономикасына, маданиятына жараша жабык формада өсүшүн айтууга болот. Жабык дегенибиздин себеби дүйнөдөгү ар бир мамлекет өзүнчө территория-га ээ болуп, чектелген чек арадан чыкпастан жашашы, бир улуттун этникалык өзгөчөлүгүн экинчи улуттан айырмаланышына алып келет. Мындай улуттук этникалык консервативдүүлүгү "туура" жана "туура эмес" болушу мүмкүн. Туура болушу ал улуттун өзүнчө мамлекет болуп, башка мамлекеттер менен тең тайлашып жашашына мүмкүндүк түзсө, экинчи жактан өз улуттук колоритин сактап, тилинин, улуттук үрп-адатын, салт-санаасын, элдик ритуал-дарын бузбай сакталып калгандыгы. Ал эми терс жагы кандай улуттук мамлекет болгондугуна карабастан жалпы дүйнөлүк цивилизациядан артта калып, кандайдыр бир жетишпестикке учурагандыгын айтууга болот.

Алсак, АКШда, Японияда, Францияда экономи-калык өнүгүсү жогору, алар дагы айрым этникалык аң-сезими төмөн турган мамлекеттерге көз каранды. АКШ нефть боюнча Араб өлкөлөрүнө көз каранды болушса, Япония жер ресурстары боюнча майда мамлекеттерге ж.б. өлкөлөргө көз каранды, натыйжада өздөрү каалаган ийгиликтерге азыркыдан да жогорку интеллектуалдуулукка жетише албай жатышат. Тактап айтканда экономика улуттук этностун өнүгүшүнө тийгизген таасиринен көпчүлүк өлкөлөр али да болсо жогорку деңгээлде өнүгө албай жатышат. Ушул жерде кыргыздарда айтылып жүргөн "Аш көп болсо, каада көп"- деп улуттук этноско карата айтылган макалы тескери келип, этностун өнүгүшүнүн тоскоолдук себептерин түшүндүрөт.

Ал эми субъективдүү деңгээлде бирдиктүү этникалык өнүгө албашынын себеби, ар бир улуттук этноско ээ болгон элдин, ата-бабадан калган тарыхый факторго ээ болгон түрдүү багытта адамдардын жашоо тиричилигин жүрүм-турум эрежелерин, дүйнөгө болгон көз караштарын, "дүйнөнүн көрүнү-шүн" кабылдоосун

башкарып туруучу этникалык мыйзамдын жашагандыгы улуттарды бирин экинчисинен айырмалангандыгын түшүндүрүп турат. Мындай феноменологиялык өзгөчөлүктөрдү накыл айтылган ойчул философдордун эмгектеринен учура-табыз. Америкалык психолог, психоллингвисттер

М. Коулл жана С. Скрибнер "Ар бир улуттук этносто ошол улутка таандык болгон менталитет, ошол улуттун элдерин башкарат" дешкен. Ушундай теориялык фактыны немец философу В. Гумбольтт "дүйнөнүн көрүнүшүн" түрдүү улуттун өкүлдөрү өз улуттук маданиятына, билим деңгээлине, ык-жөндөмдүүлүгүнө жараша белгилүү бир баалуулук системада кабылдай тургандыгын баса белгилеген. Бул айтылган фактыны бышыкташ үчүн улуттук мүнөзгө ээ болгон, айрым бир кыргыз фразеология-сындагы сөз тизмектерине токтололу. Мисалы, "Желимдей жабышуу" сөзмө - сөз орусчага которгонубузда, "прилипеать как клей" болуп которулат, ал эми мазмунуна караганда "прилипать как банный лист" деп айтылат. Демек, кыргыз жана орус маданиятында бир эле түшүнүк дүйнөнүн жаралуу элементтерине жараша эки башка объективдүү предметтердин денетативдик маанисин колдонуп, эки башка жол менен түшүндүрүлөт. Мындай түшүнүк-төргө, "Эне сүтүн актоо - оправдать молоко матери, же выполнить свой гражданский долг; өзүн-өзү билүү, өтүгүн төргө илүү - повесить свои сапоги на почетное место - сам себе хозяин; Таз таранганча той таркайт - пока лысый причешется, пир кончится - говорят о человеке, который заставляет долго ждать" ж.б. далил.

Ошентип жогорку айтылган факторлордон көрүнүп тургандай этнопсихологиянын биздин коомчулукта башка илимдерге караганда начар өнүгүп, артта калгандыгын эки жактуу түшүнүүгө болот. Биринчиден кыргыз эли СССРдин карамагында болуп, жалпы дүйнөлүк маданияттан ажыратылган жабык коомдо жашап, чектелген мыйзамдын негизинде болушу, кыргыз улутуна таандык боло турган айрым бир дүйнөлүк маданиятка тең тайлаша алган, маданиятыбызды пропагандалап көрсөтө албагандыгыбыз менен мүнөздөлөт. Ал эмес шериктеш республиканын элдери, ошондой эле европада жашаган элдер, мурда кыргыз улуттук стереотиптерин билбестен, кыргыздарды, казак, кара калпак айрым учурларда алыскы чет элдерге кытай, кореец жана башка элдер менен алмаштырышы биз сыяктуу чакан мамлекеттерди, дүйнөлүк мааниге ээ болгон элдердин басмырлагандыгын, тең санабагандыгын туюнкан. Ошондуктан кыргыз элинин маданияттын пропагандалаган, саясий мазмундагы кыргыз этнопсихологиясы өтө зарыл экендигин түшүнүүгө болот.

Ошону менен эле катар кыргыз этнопсихологиясынын негизги принциптерин эл тарабынан чектелген мыйзамдарга таянуу менен, кыргыз элине мүнөздүү болгон улуттук маданияттын стереотип-терин,

инсандык сапаттарын, имиждерин, билим деңгээлдерин, табигый жөндөмдүүлүктөрүн этникага мүнөздүү пропагандалап жайылтуу азыркы кыргыз коомчулугунун түздөн-түз милдети болуп саналат. Экинчи жагы, кыргыз республикасы көп жылдар ичинде СССРдин курамында болушу менен ошол мезгилдеги саясий идеология, улуттук респуб-ликалардын кызыкчылыгын көздөбөстөн, борбор-лоштурулган европалык типтеги маданияттын кызык-чылыгын көздөгөн идеологиянын болушу, кыргыз улуттук маданиятына мүнөздүү болгон көптөгөн элементтерди жоготкон. Алсак тил маданияты, салт-санаалары, адептүүлүк эрежелери (мээримдүүлүк, кайрымдуулук, жардамдашуучулук, сыйлоочулук ж.б.) өз баалуулук системасын европалык маданияттын таасиринде жогото баштаган.

Далил катары, 1985-жылга дейре Кыргызстандын борбор шаары Бишкекте (Фрунзеде) кыргыз тилинде окуган жалгыз № 5 орто мектептин болушу кыргыз республикасы өз алдынча улуттук республика болгондугуна карабастан, бардык иш кагаздары (документтер) орус тилинде даярдалып, өз - ара мамиле, интеллектуалдуулук орус тилинде бааланып, чогулушта сөз сүйлөө, газета журналдардын бетине макалаларды жарыялоо, атайын орто жана жогорку окуу жайларында студенттерге лекция окуу, улуттук проблемаларды чечмелей турган дискуссияларды жүргүзүү, орус тилинде жүрүп, кыргыз улутунун имиджи жана менталитети өз мазмунун коштой албай, улуттун этникалык колорити жоголо баштаганын далилдеп турат.

Жогоруда коюлган проблемаларды турмуштук маданияттын деңгээлинде чечип, жаштарды үйлөп-жайлоодо, мурдатан келе калтанып жаткан салттардагы, элден бата тилеп той берүү учурларында кыргыз улутунун ата салтында болуп көрбөгөн ашыкча ритуалдар, европалык маданияттан алынып, сексуалдык мүнөзгө ээ болгон "ачуу", "ачуу" деп айтылган коштоо менен үйлөнүп жаткан жаштарды көпчүлүктүн алдында, жада калса, кайын жана өз ата-энесинин, ал эмес жаш наристелеринин алдында ачык өбүштүрүп, баш коштуруу ал жаштардын ички психикалык туюу - сезиминде орун алган адептүүлүк сезимдерин, ачыкка чыгарып, көмүскөдө сакталуучу туюу - сезимдеринин ашкере баалуулук системасын жоготкондугуна күбөбүз. Ушундай мисалдарды айрым Европалашкан маданиятка көнгөн, улуту кыргыз ата-энелерден дагы жолуктурууга болот. Айрыкча, атасы бойго жеткен баласы менен, энеси кызы менен мончолорго баруу, жабылбаган дене түзүлүштү жууп таранышы. Майрам жана даталуу күндөрдө, ата-энелер бала - чакасы менен оюн-зоок кечелерди өткөрүү учурунда, тескери тарбиялык мааниге ээ болгон жүрүм-турумдарды жасашы б.а. балдары менен дасторкондун үстүндө олтурганда, мас

болгончо ичип, атасы апасын өпкүлөп, сексуалдуу мазмунга ээ болгон анекдотторду сүйлөшү ж.б. көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот.

Ушуларга кошумча Кыргызстандын айрым шаарларында уюштурулган “Карылар” үйү же кыргызча айтканда "Кара үйдүн" өмүр сүрүшү, "балдар үйлөрүндөгү" ата-энеси таштап кеткен "тирүү жетим" балдарды тарбиялап багуучу мекемелер, ичкичтерди дарылоо мекемелери сыяктуу фактыларды болушу дагы бир жолу, кыргыз этнопсихологиясынын терең үйрөнүүнүн керек экенин мүнөздөйт.

Ошентип кыргыз этнопсихологиясы кыргыз улутуна мүнөздүү болгон руханий маданиятты баардык жактан терең үйрөнүп, азыркы коомчулук тарабынан коюлуп жаткан суроо - талаптарды элдин кылымдар бою агылып келе жаткан психикалык салттарды, адептүү мыйзам ченемдер катары чечме-лөө, кыргыз этнопсихологиясынын предметинин негизи боло алат.

Ошондуктан кыргыз этнопсихологиясын өзүнчө окуу предмети катары ЖОЖдордо, коллеждерде, орто мектептерде окутуу, кыргыз менталитетинде, коомдук талапка ылайык келген сапаттагы инсандарды тарбиялоого негиз болот.

§ 3. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН ЭМПИРИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Этнопсихология илимин изилдөөгө алчу маселелер (улуттук мүнөз жана аны калыптандыруу, бир элден экинчи бир элдин психологиялык айырма-чылыктарга ээ болушун жана анын себептерин ж.б.аныктоодо) байыртан эле адамдардын кызыгуусун жаратып, элдик психологиялык түшүнүктөрдүн, көз караштардын ж.б. жаралышына, өнүгүшүнө алып келген. Элдердин психологиялык өзгөчөлүктөрүнүн, айырмачылыктарынын пайда болушун түшүндүрүүдө, алгачкы тарыхчы Э. Геродат (б.э.ч 490-480 - жж-б.з.ч 425 - ж) саякатта жүргөн учурда кезиктирген элдердин үрп-адаттарындагы, диний ишенимдериндеги жана психологиясындагы өзгөчөлүктөрдү, айырмачылыктарды жана алардын пайда болуусун, ошол эл жашаган климаты, жердин шарты менен байланыш-тырып түшүндүргөн (Стефаненко Т.Г., 2003).

Э. Геродот сыяктуу эле атактуу врач Гиппократ (б.э.ч. 460 - ж. б.э.ч. 377 - ж. же 356 - ж.) элдердин дене боюнун жана психологиясынын айырмачылык-тарына ээ болушу, алардын жашаган жеринин географиялык жана климаттык шартына жараша болот деген көз карашта болгон.

XVIII кылымда француз агартуучулары “элдин руху (духу)” түшүнүгүн киргизишкен. Алар ар бир эл өзүнүн руху (духу) менен айырмаланат жана элдердин психологиясындагы айырмачылыгындагы өзгөчөлүктөрү географиялык шарттарга жараша болот деп эсептешкен. Алардын көрүнүктүү өкүлү

III. Монтескье (1689-1755)

суук климатта жашаган элдер чыдамкай жана эр жүрөк, ысык климатта жашаган элдер дене бою бош, алсыз жана карыган кишидей бошон болот деп эсептеген.

Француз философу И.Г. Гердер “элдин руху (духу)” түшүнүгүн андан ары өнүктүргөн. Ал элдин белгилери элдин духу, тили жана ишенимдери жана музыкасы боюнча айырачылыктарга ээ болот деп эсептеген жана элдердин психологиясындагы өзгөчө-лүктөр климатка жана ландшафтка жараша болоорун четке какпаган, ошону менен бирге элдердин психологиясындагы өзгөчөлүктөрдүн пайда болуусуна элдин жашоо образы, тарбия салты, коомдук түзүлүш жана элдин тарыхы да өз таасирин тийгизет деп эсептеген.

Атактуу педагогдор Я.А. Коменский, И.Г. Пест-олицци, Ж.Ж. Руссо, К.Д. Ушинский адамдын калыптанышына жаратылыш жана климаттык шарттын таасир этерине өзгөчө маани берүүнүн негизинде педагогика илиминдеги *табиятка шайкеш (табият таанымдуу - природосообразность) тарбия-лоо* принцибин негиздешкен.

Чыгыш элдеринде болсо адамдардын жана элдердин психологиялык өзгөчөлүктөрү бөлөк принциптерге негизделип түшүндүрүлөт.

§ 4. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫ ИЛИМ КАТАРЫ ТААНУУНУН АЛГАЧКЫ ЭТАБЫ

Этнопсихологияны изилдөөгө алчу маселелер байыртан эле адамзаттын өнүгүшүндө жаралып, коомдун өнүгүшүнө жараша өнүгүп, өзгөрүп келе жаткан процесстер, кубулуштар саналат.

Чет өлкөлөрдө айрыкча Европада этнопсихологиялык маселелер XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап эле окумуштуулар тарабынан изилдене баштаган жана этнопсихологиянын илим катары жаралышына төмөнкү теориялар чоң таасирин тийгизген.

1. *Элдердин психологиясы* – XIX кылымдын экинчи жарымында Германияда пайда болгон, алгачкы жолку социалдык - психологиялык теориялардын бири. Гегелдин «элдин духу жөнүндө» деген жана И. Гербарттын психикадагы аң - сезимдүүлүк жана бейаң жөнүндөгү философиялык көз караштарына негизделип немец философу жана тилчиси Х. Штейнталь жана швейцарлык философ М. Лоцарус алгачкы жолу элдик тарыхты жаратат, ар бир элдин психологиясы алардын тилиндеги (фольклорунда ж.б.), каада-салттарында, ырым-жырымдарында, эмгек тажрыйбасында ж.б. салтта сакталат жана адамдарга берилет дешкен.

Ошондон улам улутту түзгөн адамдардын психологиясы, мүнөзү, пейили, адаттары ж.б. окшош (бирдей) болот. Б.а., «элдин духу» бир

бүтүндүк катары тил, адеп, каада-салт, миф, дин ж.б. аркылуу бир улуттун психологиялык жактан окшош болушун камсыз кылат деген идеяны сунушташкан. Бул көз карашты В. Вунд андан ары өнүктүргөн жана көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзгөн.

В. Вундт (1832-1920) тил, мифтер жана каада-салттар бири-бири менен тыгыз байланышта болушат жана элдин рухий кубулушу болуп саналат деген. Аларды изилдөө аркылуу элдердин психологиясын билүүгө болот деп эсептеген жана көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзгөн.

2. *Психология масса (караламан элдин психология-сы)*. Француз окумуштуулары Г. Лебон. С. Сигеле ушул теорияны негиздешкен. Г. Тард бул теорияны андан ары өнүктүргөн. Г. Тард коом менен адамдын карым-катышынын, коомдо адамдардын жашоосунун табиятын түшүндүрүүдө, өзүнүн *тууроо теориясына* таянуу менен, өзгөрүлүп жаткан шартка жараша адамдын калыптануусу бир адамдын экинчи адамды тууроосу (подражание), коомго карай уюшуусу (аккомодация) же ыңгайлашуусу аркылуу ишке ашат деп санаган (Асипова Н.А., 2004). Ушул теорияны жактоочулар коомдо адамдарды тууроо аркылуу жүрүм-турумга ээ болушат жана коомдо адамдар жасаган иш аракетти экинчиси жасап, адамдар бири-бирин тууроо, толуктоо менен өмүрүн өткөрүшөт - деп эсептешет.

Айрыкча, жаш муундарды тарбиялоодо тууроонун ролу чоң, тууроо аркылуу жаш балдар чоң адамдардын жашоо образын, жүрүм-турумун, мүнөзүн үйрөнүшөт. Бул теорияны жактаган окумуштуулар коомдогу адамдарды эки топко бөлүшөт:

- 1) Караламан эл (толпа);
- 2) Элдин элитасы (элдин каймагы, акылдуулары, интелегенциясы).

Караламан эл дайыма элитаны туурап жашайт. Элитанын милдети караламан элди башкаруу, ага үлгү болуу. Элита дайыма караламан элге үлгү катары кызмат кылат. Ошондон аларды караламан эл туурап жашайт. Тууроо болсо элдин мүнөзүнүн, каада-салтын ж.б. жалпылыктарды жаратып, элдин бирдей жашашына алып келет дешкен.

3. *Жүрүм-турумдун социалдык инстинктер теориясы* - бул теорияны окумуштуу К. Макдугалл (1871-1938) негиздеген. Бул теория боюнча адамдарда биология-лык инстинктер сыяктуу эле коомдо жашоонун социалдык жүрүм-турум инстинктери дагы жашайт. Социалдык жүрүм-турум инстинктери да тубаса түрдө берилип, коомдогу эрежелерге баш ийет жана коомдо адамдардын жашоосун жөнгө салып турат. Ошондуктан адамдар коомдогу эрежелерге баш ийишет, коомдо топтошуп, биригишип жашоого умтулушат жана туугандарга, урууларга, үй-бүлөгө биригип жашап, коомдун эрежелерин сактоого аракет кылышат.

Ушул жогоруда аталган теориялардын оң жана терс (туура жана туура эмес) жактары бар. Бул теориялар адамдардын тобунун, тайпалардын коом-догу жүрүм-турумунун өзгөчөлүктөрүн психология-лык жактан түшүндүрүүгө шарт түзөт жана кийинки теориялардын жаралышына түрткү берет.

§ 5. ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРДӨГҮ НЕГИЗГИ БАГЫТТАР

Көптөгөн этнопсихологиялык изилдөөлөрдү төмөнкү теориялык багыттар аркылуу изилдөөгө болот:

1. Релятивизм
2. Абсолютизм
3. Универсализм

1. **Релятивизм** багытындагылар - бүт бардык психологиялык феномендер маданияттын контексти менен шартталат. Б.а., ар бир эл өз маданиятына жараша психологиялык өзгөчөлүктөргө ээ болот. Маданий релятивизмде, бир маданиятты тутунган элдер менен экинчи маданиятты тутунган элдердин орто-сундагы айырмачылыктарды аныкташкан жана маданияттын ар кандай өзгөчөлүктөрүнө ээ болушунан улам, адамдын психологиясында психикалык өзгөчөлүктөр жаралат деп эсептешкен. Алардын жеткен чектеги көз карашы психикалык процесстердин мазмуну жана түзүмү маданиятка жараша айырмачылыктарга ээ болот деген көз карашты жаратат.

Маданий релятивизм багытындагы изилдөөлөргө Бенедикттин маданияттардын конфигурациясы, Сепир-Уорфдун лингвистикалык салыштырмалуулук теориясы, Л. Леви-Брюлдун алгачкы ойлоо менен европалыктардын ойлоосун карама-каршы койгон теориясы ж.б. кирет.

Сепир - Уорфдун лингвистикалык салыштыр-малуулук теориясы – (теория лингвистической относительности) – XX кылымдын 20-30-жылдарында калыптанган илимий көз караш. Алгач америкалык лингвист жана маданий антрополог Э.Сепир (1884-1939) ойлоонун жана дүйнө таануунун өзгөчөлүгү тилдин түзүмүнө жараша болот деген көз карашты айткан. Бул көз карашты Б. Уорфа андан ары улантып, адамдын ойлоосу жана кабыл алуусу, анын кайсы тилде сүйлөгөндүгүнө жараша өзгөчөлүктөргө ээ болот деген. Алар, “дүйнөнү кабылдоо тилге жараша болот” - дешкен. Ошондуктан бардык түшүнүктөрдүн системасы салыштырмалуулукка ээ деген жыйынтыкка келишкен (Мурзаев М.С., 2012). Л. Леви-Брюлдун алгачкы ойлоо менен европалыктардын ойлоосун карама-каршы койгон теориясына кийинки беттерде кеңири токтолобуз.

2. Абсолютизм - маданияттардын ортосундагы окшоштуктарды абсолюттук, ал эми маданияттардын ортосунда айырмачылыктар жок деп эсептеген экинчи теориялык агым болуп саналат. Алар элдердин жалпылык жактары көп экендигин белгилешкен жана жалпылыктарды аныкташкан.

Абсолютизм көзгө даана көрүнүп турган маданияттардагы айырмачылыктарды да четке кагышып, жокко чыгарышат. Мисалы, интеллект бүт маданияттарда окшош, бирдей деп эсептешет. Бул багыттагы изилдөөлөрдө маданияттардагы айырмачылыктар аныкталып калса, ал сандык гана айырмачылыктар деп кабыл алынат. Натыйжада бир маданияттагы элдер башкаларга караганда бир аз интеллектуалдуу деп эсептешет. Маданияттар бирдей окшош, бирок тең эмес деген (чынчылдык, агрессивдүүлүк, депрессиялык ж.б.) түшүнүк негизги болуп саналат. Абсолютизм этикалык изилдөө методологиясы менен аткарылат.

Абсолютизмдин эң башкы өзгөчөлүгү салыштыр-малуу изилдөөлөрдө алынган маалыматтарга өз мадан-ияттарындагы баалуулуктардан жана нормалардан туруп каралат жана баа берилет.

Интеллект тесттерин колдонуп жүргүзүлгөн изилдөөлөр бир элди экинчи элден акыл иш аракетинин айырмачылыгын көрсөтүү менен, коомдо будунчаң жараткан. Мисалы, немецтик фашизмдин келип чыгуусу. М. Коул, баардык элдердин маданияттары тең жана окшош деп эсептеген. Ал эми окшоштуктарды жана айырмачылыктарды таба албоо, колдонгон методдун начардыгы менен байланыш-тырат.

3. Универсалдык теориялык багыт

Универсализм багыты элдер тышкы айырмачылык-тарга ээ болгон менен элдердин психикасынын бирдейлигин жакташат. Базалык психикалык процесстер жер жүзүндөгү адамдардын баарысы үчүн жалпы, бирок алардын өнүгүшүнө жана көрүнүшүнө маданияттар өтө күчтүү таасир этет дешет. Алар маданияттар тең, сырткы көрүнүшүнөн гана ар башка, бирок негизи (түбү) бир деп эсептейт.

Универсализм багыты маданияттарды салыштыруу аркылуу изилдөөлөрдү жүргүзөт. Изилдөө жүргүзүүдө өз маданиятын жогору койбоо жана өз маданиятын жогору баалоодон качуу негизги принцип болуп саналат. Универсализм багытындагылар ар бир маданият үчүн ыңгайлаштырылган стандарттуу методдорду колдонуу аркылуу изилдөөлөрдү жүргүзөт. Алар, канчалык деңгээлде жана кандай ыкмалар менен маданияттар адамдардын ички дүйнөсүнө таасир этет? - деген суроого жооп издешет (Стефаненко Т.Г., 2003).

§ 6. ЭТНОПСИХОЛОГИЯДАГЫ АЛГАЧКЫ ЭКСПЕРИМЕНТТИК ИЗИЛДӨӨЛӨР.

Л. Леви - Брюльдин изилдөөлөрү. Маданияттын таасиринен универсалдуу болгон процесстер жаралат жана көрүнөт, элдердин психологиялык өзгөчөлүктөрү маданияты, жашоо шарты менен тыгыз байланышта экендигин табуу үчүн илимий изилдөөлөрдү жүргүзгөн Л. Леви-Брюль болуп саналат. Ал алгачкы коомдук шартта жашаган “жапайы” адамдардын ойлоосун, дүйнөнү кабыл алуусун ж.б. цивилизациясы өнүккөн коомдо жашаган адамдардын ойлоосу, дүйнө кабыл алуусу менен салыштырган.

Орустун көрүнүктүү этнопсихологу Т.Г. Стефаненко, «Л. Леви-Брюль ойлоону талдабастан, менталитетти (элдин менталдуулугун) талдаган жана азыр менталитет түшүнүгү социалдык түшүнүктөрдүн эмоционалдык түсүнө ээ болушу катары түшүнүлөт» деп эсептейт (Стефаненко Т.Г. 2003). (Азыркы кезде илимде менталитетти элдин ойлоо, акыл чабыт, кыялдануу, акыл жүгүртүү жана элдин акыл иш-аракетинин установкасындагы өзгөчөлүктөрү катары карашат.)

Л. Леви-Брюль өз изилдөөлөрүн этнопсихологиянын социологиялык багытын негиздеген Э. Дюркгеймдин идеяларынын негизинде жүргүзгөн. Ал Дюркгеймдин илимге кийирген негизги теориясы болуп «коллективдүү түшүнүк» саналат.

Коллективдүү түшүнүк – бир коомдун мүчөлөрү үчүн жалпы болгон ишенимдердин жана сезимдердин системасы. Л. Леви-Брюль коллективдик түшүнүктөр, муундан - муунга берилет жана ой жүгүртүүсүз ишенимге айлана тургандыгын негиздеген.

Адамдын менталдык түзүмү жөнүндө радикалдуу көз караштарды Л. Леви-Брюль айткан жана ал кол-лективдүү түшүнүктөрдү практикада чечмелеген.

Коллективдүү түшүнүктөр өтө татаал болуп, түшүнүктөр эмоционалдык жана эрктик процесстер менен (аралышып) жуурулушуп кеткендигин баса белгилеген.

Ал этнологдордун отчетторун, саякатчылардын жана миссионерлердин жазгандарына негиздеп, адамдардын таанып-билүүсүндөгү жеке түшүнүктөрү менен, «жапайы» элдердин коллективдүү түшүнүк-төрүнүн ортосундагы айырмачылыктарды табууга аракет жасаган. Коллективдүү түшүнүктүн төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрүнө баа берген:

1. Коллективдүү түшүнүктүн эмоционалдык интенсивдүүлүгү;
2. Коллективдүү түшүнүктүн негизги өзгөчөлүгү, логикалык карама-каршылыка жол берүүчүлүгү.

Анда, илимий ойлоо карама-каршылыкты четке кагат, сөз болуп жаткан маселе бир жактуу болушу керек болот жана бир жактуу

каралат, чечмеленет. Коллективдүү түшүнүк, тирүү жандар, кубулуштар бир эле учурда карама-каршы сапаттарга, касиеттерге ээ болот. Мындай шарт бир эле учурда, баардык жерде бирдей болушу мүмкүн. Б.а. адам менен анын сүрөтү, көлөкөсү ажырагыс биримдикте болуп, сүрөт, адамдын көлөкөсүнө түздөн-түз зыян келтирүү катары кабыл алына тургандыгы менен баалаган.

Бирок, адам менен ага кирген топ, эл - ажырагыс биримдикте деп эсептеп, адам өз өмүрүнөн эл кызыкчылыгын жогору койгон учурларда кездешет. Андай шарттар төмөнкү учурларда кездешет:

1. Коллективдүү түшүнүктүн өзгөчөлүгү анын объективдүү тажрыйбага таасирленбеген учурда жаралат. Натыйжада, “коллективдүү түшүнүктүн” таасиринен магия, ырым-жырым пайдасыз болсо да элдер аны пайдалана беришет. Ошондуктан «жапайы» элдерде логикалык ойлоо жок экендигине карабастан коллективдүү түшүнүктөр колдонула берет.

Л. Леви-Брюль маданий релятивизмдин позиция-сын чечмелеп, жаңы түшүнүктү жаратып, прологикалык ойлоо (же променталдуулук) – деген түшүнүктү киргизген. Бирок, ... логикалык ойлоо жок дегенди билдирбейт. Алсак, коллективдүү түшүнүк-төр гана прологикалык ойлоону пайда кылып, ал «жапайы» элдердин өкүлдөрү коллективдүү түшүнүккө көз карандысыз экендигин негиздеп, ал өзү жалгыз болгондо логикалык негизде ойлонот - деген (Стефаненко Т.Г., 2003).

Коллективдүү түшүнүктүн мыйзамдарына:

1. Алардын негизгиси *катышуучулук* мыйзамы дегенде, коллективдүү түшүнүк эмоционалдык сезимдерге толо болуп, ар бир адамга жугуучулук мүнөзгө ээ жана башка адамдарда да ошондой эмоционалдык абалдарды пайда кылуу деп түшүндүрүлөт.

2. Коллективдүү түшүнүк мистикалык мазмунга ээ, айрым маданияттарда адамдар объективдүүлүк менен мистикалык - реалдуулук менен кыялдагыны ажырата албайт. Ошондон көзүм курч болсун деп башына бүркүттүн канатынын бир талын баш кийимине тигип (же башына байлап) алат. Мисалы, индеецтердин башчыларынын расмий баш кийимдери. Мындай учурларда, элдерде коллективдүү түшүнүктүн таасири бара-бара төмөндөп, жеке түшүнүктөрдүн үстөмдүгүнө өтө баштайт.

Жогоруда аталган «менталитет», «коллективдүү түшүнүк» ж.б. терминдерди, түшүнүктөрдү ачыктап коюу үчүн, Т.Г. Стефаненконун «Этнопсихология» окуу китебинен үзүндү бере кетели. «Өз учурунда “Анналар” - деп аталган француз тарыхчылары, “коллективдүү көрүнүштү”, “коллективдүү бейан” ж.б. ушуга маанилеш

түшүнүктөрдүн ордуна, “ментальность” түшүнүгүн алгачкылардан болуп колдонушкан. Алардын пикири боюнча “менталдуулук - бул адамдын дүйнө менен ошол дүйнөдөгү адамдын орду жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн негизинде пайда болот. Адамдардын жүрүм-турумунун жасаган ар бир аракетинин кандай болушун аныктоочу образдардын системасы болуп саналат. Ушул айтылган маанисинде чет тилдерге которууга кыйын болгон француздардын “mentale” сөзү орусчага которгондо “миропонимание” деген маанини билдирет. Мындай түшүнүктөр көбүн эсе коомдук формацияларды же этникалык жалпылык-тарды мүнөздөөгө мүмкүндүк берет.

Этносту социалдык-экономикалык бирдик катары түшүнгөн айрым авторлор туруктуу болгон түшүнүктөрдүн системасы (представление) болгон менталитетти ажыратып кароо мүмкүн экендигин моюнга алышпайт (Закиров А., 1994). Бирок этносту тайпа катары аныктоодо, өзөктүү мүнөздөмө катары элдердин өздөрүн кайсыл бир этноско тиешелүү экендигин аңдап билишин эсептегендиги, биздин пикирибизче, ментальность этнопсихологиялык изилдөөлөрдүн негизги предмети болушу керек. Буга кошумча этнопсихология жаралаган учурда аны негиздеген окумуштуулар илимдин алгачкы кадамдарында башка аталышта болгону менен, мааниси боюнча менталдуулукту изилдөөдөн башташкан. Немец окумуштуусу В. Вундт, элдердин “жан дүйнөсүнүн” маңызын, анын мазмуну катары жалпы түшүнүктөрдү (представление), америкалык Ф. Хсю, психологиялык антропология тигил же бул маданияттын өкүлдөрүндө дал келген социалдык түшүнүк катары изилдейт. Орус философу Г.Г. Шпет, “типтүү коллективдүү толгонуулар” түшүнүгүн кийирген.

Француз окумуштуусу Л. Леви-Брюль “менталитет” терминин колдонгондугу белгилүү. Менталитеттин элементи катары Г. Триандистин түшүндүрүүсүндөгү “субь-ективдүү маданият” түшүнүгү өз маданияты жөнүндөгү түшүнүктөрдүн системасы катары кароого болот» (Степаненко НТ.Г., 2004. 136-137).

Жогорудагы изилдөөлөрдүн натыйжасында XX кылымдын экинчи жарымында этностордун психикасындагы айырмачылыктардын негизинде маданият жатарын (б.а., маданиятка жараша этнос-тордун психикасы, айырмачылыктарга ээ болоорун) бүт окумуштуулар моюнга алышкан.

Маданият көп аспектүү болуу менен бирге эле, көп функциялдуу болуп саналат.

§ 7. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫ ТҮШҮНДҮРҮҮЧҮ ТЕОРИЯЛЫК КӨЗКАРАШТАР

7.1. ЧЕТ ӨЛКӨЛӨРДӨ ЖАРАЛГАН ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫК ТЕОРИЯЛАРГА КАРАТА КӨЗ КАРАШТАР

АКШда этнопсихология неофрейдизмдин теорияларынын негизинде өнүгүп, басымдуу түрдө изилдөөлөр улуттук мүнөздүн өзгөчөлүктөрүн «базалык инсан» жана «модалдык инсан» аркылуу аныктоого аракет жасалган. Ошондой эле улуттук мүнөздүн өзгөчөлүктөрү ошол маданияттагы балдар-ды тарбиялоо методдору менен байланыштырган изилдөөлөр көп аткарылган.

Америкалык этнопсихологиялык мектеп - XX кылымдын биринчи жарымынында – ортосунда иштелип чыгылган, элдин тарыхый-маданий өзгөчөлүктөрүн түшүндүргөн көз караштардын жана концепция-лардын жыйындысы. Көрүнүктүү өкүлдөрү А. Кардинер, М. Мид, Р. Линтон, Р. Мертон ж.б.

А. Кардинер (1891-1981) “Маданият жана инсан” теориясын жараткан. Анын пикири боюнча, ар бир маданиятта басымдуулукту түзгөн инсандардын тибин бар, аны “*базалык инсан*”- деп атоо, туура болот деген.

Базалык инсан (базовая личность) – «Базалык (модалдык) инсан» теориясы – XX кылымдын 40-50 жылдарында Америкалык этнопсихологиялык мектеп-те жаралган теориялардын бири катары коомдо, маданиятта көпчүлүктү түзгөн адамдар тобун түшүндүрүүчү термин болуп саналат.

Базалык инсан – маданияты калыптандырган негизги инсандын түзүмү: ой жүгүртүү техникасы, коопсуздук системасы, жашоо стили, коргонуусу, урмат-сый эрежелери, колдоосу, жактыруусу ж.б. абалдарга ээ болуу менен жаралат.

А. Кардинердин пикири боюнча, маданият менен шартталган баланын сүт эмген курагында (аны ороп чулгоодо, тамактандырууда, багып-кароодо ж.б.) пайда болгон алгачкы “тажрыйбалары” – бала башы-нан өткөргөн толгонуулары менен анын инсан катары базалык структурасынын (жаралуусунда, калыптануу-сунда) ортосундагы байланыштын бар экендигин далилдеген. Бул идеяны андан ары Р. Линтон (1893-1953) улантып, аны этнопсихологияга *модалдык инсан* түшүнүгү катары киргизген.

Модалдык инсан - түшүнүгү коомдо, элде, улутта ошол учурда (мода болгон) өтө көп учуроочу инди-виддин тибин түшүндүрөт жана коомдогу жашы улуу мүчөлөрдүн көпчүлүгү ээ болгон инсандык сапаттар, белгилер модалдык инсанды мүнөздөп турат.

Модалдык инсан - адамдардын биологиялык мурасы (анын тубаса жөндөмдүүлүгү) менен, топтун мүчөлөрүнүн турмуштук тажрыйбаларынын өз ара таасиринин натыйжасында тубаса жөндөмдүүлүк-төрдөн көрүнгөн формаларынын өзгөчөлүктөрүнө ээ болуусун шарттайт жана тубаса жөндөмдүүлүктөрдүн көрүнүш формаларын жөнгө салат.

Р. Линтон социалдык жактан оптималдуу түрдө инсанга ээ болууда, керек болгон структура менен реалдуу чөйрөнүн мүчөлөрү, модалдык инсанды айырмалап кароону сунуштаган.

Маданий антропология. Маданиятты изилдөө-дөгү психологиялык нук, көз караш - подход – кайсы бир маданияттын өкүлүнүн жүрүм - турмунун жана ишмердүүлүгүнүн субъективдүү механизмдерин, анын инсандык жана жекече өзгөчөлүктөрүн, психикасындагы аң - сезимдүү жана бейаң маселелерин изилдөөгө алуучу маданият таануу илиминдеги нук, ага жасаган мамиле болуп саналат.

7. 2. ЭТНОПСИХОЛОГИЯ ИЛИМИНИН РОССИЯДАГЫ ӨНҮГҮШҮ

Кыргызстанда психология илиминин өнүгүшү Россияда психология илиминин өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу болгондуктан, этнопсихология да орусиядагы этнопсихология илиминин өнүгүшү менен тыгыз байланышта. Ошондуктан этнопсихология илиминин Россияда өнүгүшүнө саресеп салбасак болбойт.

Этнопсихология илим катары Батыш Европада ж.б. чет өлкөлөрдө XX кылымдын башында эле жаралып, өтө көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлүп, этнопсихология илиминин негизги түшүнүктөрү (категориялары) калыптанган. Ошондон тарта этнопсихология өз алдынча илим катары өнүгүп келе жатат, көптөгөн классикалык изилдөөлөр жүргүзүлгөн жана теориялар жаралган.

Этнопсихология илиминин Россияда өнүгүшүн эки этапка бөлүп кароо туура болот.

1. Падышалык Россия мезгилиндеги этнопсихологиянын өнүгүшү;
2. Совет мезгилинде этнопсихологиянын өнүгүшү.

Падышалык Россия мезгилинде этнопсихология Батыш Европада ж.б. чет өлкөлөрдөгү алдынкы көз караштарга таянуу менен, Х. Штейнталь жана М. Лоцарустун “элдердин психологиясы” жөнүндөгү ойлору, орус окумуштууларында өтө кызыгууларды жаратып, макалалары жана китептери орус тилине өз учурунда которулган.

Россияда, орус географиялык коому XIX кылым-дын экинчи жарымында “өз элиңердин өзгөчөлүк-төрүн жазып жибергиле” деген мазмун менен, губернияларда жашаган элдерге кайрылган. Россиянын булуң бурчундагы жер-жерлерден ар башка улут өкүлдөрүнүн жашоо образы, элдердин “акыл жана адеп сапаттары” жаатындагы өзгөчөлүктөр субъективдүү түрдө жазылган отчеттор, кол жазма формасындагы материалдар чогултулган. Аларды талдоо кыйын болгондуктан, элдердин психологиясын объективдүү методдор менен изилдөө керек деген ойду, орус географы К.Д. Кавелин сунуштаган.

Бул идеяны орус илимпоздору колдоп, аны ишке ашырыш үчүн бир катар методдорду сунушташкан. Андай орус окумуштуусу катары А.А. Потебняны алууга болот. А.А. Потебня (1835-1891), тилдин психологиялык табиятын изилдөө аркылуу, өз концепциясын жараткан. Анын пикири боюнча тил, акыл иш - аракеттин ишке ашуусун шарттап, ар башка элдер ар башка тилде сүйлөшкөнү менен, ар бир эл өзүнө мүнөздүү акыл аракеттерине ээ болот деген түшүнүктү берген. Ошондой эле тил, адамдарды “элге” бириктирүүчү фактор болуп саналат. Б.а., ар бир эл өз тилине жараша акыл иш - аракеттери боюнча айырмаланышат жана тил, ар бир адамды бир “элге” бириктире тургандыгын билдирген.

2. Совет мезгилинде этнопсихология илимине мамиле өтө татаал жана бир жактуу болгон. Бирок ошого карабастан, бир катар окумуштуулар, советтик элдин бирдиктүү жашашы шарттаган факторлорду изилдеп, этнопсихологиянын жаралышына негиздемелерди беришкен. Алсак, XX кылымдын башында чет мамлекеттерде, этнопсихология өнүгө баштагандыктан Россияда Г.Г. Шпет (1879-1937) этнопсихология илимин түзүүгө жана өркүндөтүүгө аракет жасаган. 1927-жылы “Этникалык психологияга киришүү” (Введение в этническую психологию) аттуу китеби жарык көргөн. Анда Лоцарус жана Штейнтальдын, Вундтун концепциялары методологиялык жактан талдоого алынган жана Г. Шпет, өз көз - караштарын сунуштаган. Анын теориялык көз- караштары бүгүнкү күндө да өз маанисин жогото элек.

XX кылымдын алгачкы жылдары, этнопсихологияны изилдөө татаал болгонуна карабастан колдоого алынса, кийинчерээк терс мамиле жасалып, изилдөөлөргө тыюу салынган. Бул илим буржуазиялык илим катары четке сүрүлүп, XX кылымдын 80 - жылдарында гана алгачкы изилдөө-лөрдүн кайрадан жүргүзүлө башталгандыгын айтууга болот.

Мурунку СССРдин аймагында (анын ичинде Кыргызстанда да) этнопсихология илими ХХ кылым-дын 80-жылдарында гана (Л.М. Дробижева жана башкалардын изилдөөлөрүнүн натыйжасында) өз объектисин, предметин жана методологиясын, изилдөө ыкмаларын аныктаган.

СССРдин аймагында этнопсихологиялык изилдөөлөрдүн көп жылдар бою жүргүзүлбөй калышынын негизги эки себеби болгон.

1. Советтик мезгилде марксисттик идеологиянын жеке монополиясынан улам чет өлкөлөрдүн окумуштуу-лары жүргүзгөн изилдөөлөргө “буржуазиялык илим” деген идеологиялык жарлык тагылып, аны үйрөнүүгө, үйрөтүүгө чек коюлган. Андай идеологиялык жарлык тагылган илимдердин катарына этнопсихология да кирип, аны СССР аймагында үйрөнүүгө, изилдөөгө тыюу салынган, анын илим катары өнүгүшүнө чек коюлган.

2. ХХ кылымдын 30 – жылдарында Л.С. Выготский, А.Р. Лурия ж.б. элдердин, улуттардын өзгөчөлүктөрүн аныктаган изилдөөлөрдү жүргүзө баштаган. Советтик коммунисттик идея жана идеология СССР аймагындагы элдердин, улуттардын (айырмачылык-тарын жоюп) жалпыланган – совет элин түзүүгө багытталгандыктан, элдердин, улуттардын бири – биринен болгон бөтөнчөлүктөрүн, айырмачылыкта-рын аныктоочу этнопсихологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүлүшүнө өкмөттүк деңгээлде өтө күчтүү тоскоолдуктар жаратылган. Айрым этнографиялык маселелерди изилдөөгө алган илимий иштерде бир жактуу интернационализм идеясы даңазалаган. СССРде жашаган элдер, улуттар Совет элин - бир жалпылыкты түзүп жаткандыгын ачып көрсөтүүгө багытталган.

3. СССР мезгилиндеги “Совет эли бир жалпылык, көп улуттуу өлкөдө, интернационализм сезиминде жашап жатат” - деген ураан-кыйкырык чыныгы жүзүн көрсөтүп, ХХ кылымдын 80-90-жылдарында СССР ыдырап тарай баштаган мезгилде турмуш анын таптакыр тескерисин көрсөттү. Мурда «жанаша, ынтымакта жашап жатат» деген элдер, бири – бирин кырган согуштук мамилеге (өзбектер менен түрктөр, чечендер менен ингуштар, азербайжандар менен армяндар, кыргыздар менен өзбектер ж.б.) өтүшкөн. Бул этностор аралык мамиле, өтө татаал экендигин даана көрсөткөн жана орус этнопсихологиясынын өнүгүшүнө түрткү берген. Ошондуктан, окумуштуу-лар (философдор,

социологдор, этнологдор, психолог-дор ж.б.) этностор аралык мамилени ар тараптан изилдей башташкан.

7.3. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН КЫРГЫЗСТАНДА ИЗИЛДЕНИШИ

Кыргыз элинин психологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөө, анализдөө, чечмелөө мурдатан бери эле жүргүзүлүп келе жатат деп айтуу туура болот. Алгач саякатчы изилдөөчүлөрдү кыргыз элинин жашоо образы, каада-салты ж.б. кызыктырып, кыргыздардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн кагаз бетине түшүрүүгө алып келген болсо, кийинчерээк окумуш-туулар тарабынан атайын илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөн.

Кыргыз элинин этнопсихологиясына тиешелүү изилдөөлөрдү төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот:

1. Кыргыз элинин улуттук психологиясы жөнүндө алгачкы болуп пикир айткандар жергебизге келишкен саякатчылар Марка Поло, В.В. Радлов, Семенов - Тянь-Шанский, Прежевальский, Ч. Валиханов ж.б. болушкан. Алар өз отчетторунда, жазган күндөлүк-төрүндө, талаа китепчелеринде кыргыз элинин жашоо образы (элибиздин каада-салттары, үрп-адаттары, ырым-жырымдары ж.б.) жөнүндө жазып жатып, элдин психологиялык өзгөчөлүктөрү жөнүндө да кеңири түрдө өз байкоолорун жазып калтырышкан.

2. Кийинки кездерде философия, социология ж.б. илим тармактарында жүргүзүлгөн илимий изилдөө-лөрдө кыргыз элинин айрым психологиялык өзгөчөлүктөрү жөнүндө да сөз козголгон. Алардын айрымдары төмөнкүлөр:

А.Б. Алдашева өз изилдөөсүндө шаардык аялдар-дын дөөлөттөрүнүн, алардын багыттарынын, установкаларынын динамикасын талдоого алып, кыргыз коомунда жүрүп жаткан социалдык трансформация процесстери коомдук пикирге жана аялдардын дүйнөнү кабыл алуусуна жараша боло тургандыгын изилдеген. Изилдөөнүн маңызы, коомдо болуп жаткан окуяларга, улуттардын жүрүм-турумуна карата мамиленин боло тургандыгын белгилеген. Натийжада, саясий-экономикалык системанын, идеологиянын, мамлекеттик программанын өзгөрүшү, аялдардын руханий турмушунда кескин өзгөрүүлөрдү жараткандыгын илимий негизде далилдеген (Мурзаев М.С., 2013)

А.А. Асанкановдун “Азыркы кездеги айылдык кыргыздардын социалдык-маданий өнүгүшү”, (Этно-социологиялык изилдөөлөрдүн тажрыйбалары) аттуу эмгегин атоого болот. Анда бүгүнкү кездеги

айылдык кыргыздардын руханий маданиятына тиешелүү маселелер көтөрүлгөн (Мурзаев М.С., 2013)

А.Р. Бикбулатованын этносоциологиялык изил-дөөлөрү кыргыз аялдарынын жашоо образынын, турмуш-тиричилигинин, билим деңгээлинин ж.б. өзгөрүшү элдин салтында жана социалдык-маданий турмушунда өзгөрүүлөр жаратып жаткандыгын баса көрсөткөн (Бикбулатова А.Р., 2003).

Дж. Джусупбековдун изилдөөлөрү өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Ал өзүнүн философия боюнча докторлук диссертациялык изилдөөсүндө кыргыз элинин этникалык идентивдүүлүгүн, жашаган жер шартка, билим деңгээлге, мамлекеттин саясий-экономикасына ж.б. факторлорго жараша өнүгүп жаткандыгын изилдеген (Джусупбеков А.К., 2010).

Жогоруда айтылгандардан кыргыз илиминде этнопсихологиялык (адамдын тарбиялануусунда, социалдык чөйрөнүн таасиринде, чөйрө менен адамдын өз ара карым-катышында ж.б.), аспектиери коомдук илимдерде изилденип келе жаткандыгы жана аларда кыргыз элинин айрым психологиялык өзгөчөлүктөрү ачып көрсөтүлгөндүгү белгилүү болгон.

3. Кыргыз элинин психологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөө багытындагы иштер психолог илимпоздор А. Закиров, М. Мурзаев, Т. Коңурбаевдер тарбынан дагы изилденип, Кыргыз мамлекетинде 80 ден ашык улуттун өкүлдөрү жашаса, алардагы ар бир улут өз маданиятына, дүйнө таанымына, улуттук психологиясына жараша күндөлүк керектигин канаат-тандырууга багытталган жашоо активдүүлүгүнүн менталдулугуна, инсандык сапаттарынын стереотиптерине, улуттар аралык мамилелериндеги установка-ларга жараша бирин – бири кабыл алып, бирдиктүү жашоону уюштуруп жаткандыктары изилденген.

Алсак, А. Закиров өзүнүн изилдөөсүндө кыргыз элинин жашоого карата күндөлүк аң – сезиминдеги жүрүм-турумдун улуттук маданиятка мүнөздүү стереотиптерди, менталитеттерди, имидждерди жана элдин күндөлүк жашоого карата болгон установкаларын изилдеп, кыргыз элинин башка улуттардан кайталангыс баалуу сапатарга ээ экендигин негиздеген. Бул изилдөөнүн методдикалык куралы катары кыргыз фольклоруна таандык, фразеологизмдердеги семантикалык байланыштары алынган. Изилдөөнү анализге алуу фактору, Я. Окундун фактордук анализ ыкмасы колдонулуп, улуттук аң-сезимдин психосемантикалык мейкиндик-териндеги “дүйнөнү кабыл алуу” деңгээлдери анализденген. Б.а., кыргыз улуттундагы инсандар, орус, казак, өзбек, татар, еврей ж.б. улуттун элдери кайсыл психикалык сапаттары, менталитеттери, стереотиптери боюнча кыргыздарга жакын жана алыс денген мазмунда анализделип, өз-ара мамилени уюштуруп,

бирдиктүү жашоону калыптандыруунун эрежелери туурасында сунуштар берилген (Закиров А., 2006).

М.С. Мурзаевдин кандидаттык диссертациядагы изилдөөсү, этнопсихологиялык аспекте аткарылган эмгек болуп, анда кыргыздар менен өзбектердин мисалында этникалык стереотиптердин динамикасын ачып көрсөтүүдө, инсандар ортосундагы карым-катыштын аспектисинде эки элдин психологиялык өзгөчөлүктөрүн кеңири ачып көрсөтүлүп, кыргыз менен өзбектердин улуттук сапаттарындагы окшоштуктар жана айырмачылык негизделген (Мурзаев М.С., 2003).

Т.А. Коңурбаевдин психологиялык изилдөөсүндө мектепке чейинки жана мектеп жашындагы балдардын, улуттук менталитетке жараша “дүйнөнү кабыл алуу”, ар бир улутка мүнөздүү болгон “чыгармачылык менен ойлоонун элестетүүсүнө” жараша боло тургандыгын негиздеп, жаштарды коомдук талапка жараша тарбиялоо, европа жараткан стандартка жараша болбостон, ар бир улутка мүнөздүү, чыгармачылык менен пайда болгон элестетүүсүнө жараша тарбиялоону сунуштаган. Б.а. европалык окумуштуу Г. Спенсер жана Э. Тайлор “... жазма маданияты жок элдердин балдарынын чыгармачылык менен ойлоосу төмөн болот” деген теориясы дайым эле туура боло бербестен, айрым учурларда чыгармачылык менен ойлоо оозеки иш-аракетинде дагы пайда болуп, жаштардын инсан катары өнүгүшүндө тоскоолдуксуз эле өз таасирин тийгизе тургандыгын далилденген (Закиров А., 2006).

Ошентип кыргыз психологиясы аз болсо да акырындык менен өнүгүп жаткандыгын айтууга болот.

7.4. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН ИЛИМ КАТАРЫ ӨНҮГҮШҮНҮН ЖАҢЫ ЭТАБЫ

Бул этап, атайын этнопсихологиялык илимий изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшү менен байланыштуу болуп эсептелет. Психологиялык антропология «Маданият жана инсан» мектебинин өкүлдөрү Р. Бенедикт, К. Дюбуа, А. Инкелес, Р. Литон, М. Мид ж.б.

«Маданият жана инсан» мектебинин өкүлдөрү этнопсихологиялык изилдөөлөрдүн негизги милдети деп өзү кирген маданияттын контекстинде индивид кандай аракеттерди жасайт, ойлонот, сезип-туят, толгонот ж.б. психикалык процесстердин этникалык өзгөчөлүктөрүн аныктоону эсептешкен.

Антропологдор маданияттагы инсандын тагдырын изилдеп, маданиятта жүрүм-турумдун социалдык стандарты болуп калган

үлгүлөрдү өздөштүрүү жолдорун, ыкмаларын изилдеген. Биринчи кезекте баланын маданиятка кирүүсүн (аралашуусун) изилдөөдө негизги метод катары узак убакыт бою (жылдап) такай топтун ичинде жүрүп, андагы адамдардын жүрүм-турумдарына түздөн-түз байкоо жүргүзүү методун кеңири колдонушкан. Изилдөөчү ошол топту (маданиятты) түзгөн элдин арасында жашаган терең интервью, түштү жоруу (талдоо), өмүр баянды жазуу методдорду да колдонуу аркылуу керектүү маалыматтарды топтогон.

Ф.Хсюнун 1961–жылдагы сунушунан бери «Маданият жана инсан» мектеби азыркы кезде *психологиялык антропология* деп аталып келе жатат.

Психологиялык антропология – ар түрдүү этникалык жалпылыктардын өкүлдөрүнүн социалдык карым-катышында, индивиддин маданий ж.б. көндүмдөргө, адаттарга ээ болуу процессин изилдөөгө алуучу дисциплиналар аралык илимий билимдер. Анын негизги өкүлдөрү Р. Бенедикт, К. Дюбуа, А. Инкелес, Р. Литон, М. Мид ж.б.

Ф. Хсю тигил же бул маданият мүчөлөрүнүн басымдуу бөлүгүндө бирдей мазмунда болгон социалдык түшүнүктөр бар, ал социалдык түшүнүк-төр аң - сезимдүү жана аң - сезимсиз формада болот жана адамдардын жүрүм –турумун башкарат деп эсептеген.

Маданияттын негизги функцияларынын бири - жөнгө салуучулук (башкаруучулук) функциясы. Ушул функцияга ылайык маданияттын таасиринен улам адамдардын жүрүм-туруму кандай болушу керектиги аныкталат. Жогоруда айтылгандарга кененирээк түшүндүрмө берүү үчүн Т.Г.Стефаненконун “Этнопсихология” китебинен үзүндү бере кетели. «Психологиялык антропологияда ар башка элдердин улуттук мүнөздөгү балдарды тарбиялоо жана балдарды тажрыйбасынын өзгөчөлүктөрүн изилдөө аркылуу түшүндүрүүгө аракет кылат» деп жазат.

Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде жана согуштан кийин АКШда, Японияда жана Германияда жашаган элдердин, улуттук мүнөзүн анализдөөгө багытталган изилдөөлөр жаралган.

Р. Бенедикт “Хризантема жана кылыч” деген атактуу эмгегинде япондордун карама-каршылык-туулугун түшүндүрүүгө аракеттенген. Япондордун сулуулукту сезе билүүсү, баалоосу жана бийликке, айрыкча императорго фанатизм менен берилип кызмат кылуусу, “эстетиктердин” мыкаачылыгынын себебин япониядагы социалдаштыруунун өзгөчөлүгүнөн көргөн. Япондор бала кезден эле өз каалоосу, умтулуусу, өзү мүчө болгон тайпанын кызыкчылыгына баш ийе тургандыгы, аң - сезимине сиңирилет жана өзүн, үй-бүлөсүн уятка калтырбай ар кандай жол менен алдыдагы максаттарына жетүү үчүн аракеттерди каттуу жасайт (Степаненко Т.Г., 2003) - деп жазат.

Этнопсихологияда *каада-салт* адамдардын дүй-нөгө жасаган мамилесинин өзгөчөлүктөрүнүн муундан - муунга берилүүсү катары түшүнүлөт. Эл тутунган баалуулуктар, кызыгуулар, ынаным, адеп нормалары ж.б. таасиринде ошол элдин курамындагы адамдык салт боюнча маселе чечүүгө жана аракет жасоого жетишет.

Адаттар ошол маданиятка мүнөздүү жүрүм-турум модели берилет жана адамдардын жүрүм-турумунан көрүнөт. Мисалы, тамактануу адаттары. Кол менен тамак-ашты алып жеши же кашык, вилка колдонуп тамактануу ж.б. Тамакты шашпай чайноо же кытайлардай тамактын жакшы даярдалганын көрсөтүү максатында шалпылдатып чайноо ж.б.

Салттын негизги элементтеринин бири болуп баалуулуктар саналат жана баалуулуктар адамдын жүрүм-турумун жөнгө салат.

Социалдык баалуулуктар – социалдык топко же толук коомго тиешелүү экендигин билдирет. Инсандын баалуулуктары дагы инсанга тиешелүү же тиешелүү эмес экендигин билдирип турат.

Социалдык баалуулуктар - коомдук аң - сезимде жаралган, коомдук идеал катары жашаган (бар болгон) баалуулуктарды социалдаштыруу процессинде, индивид тарабынан өздөштүрүлүүсү жана инсандын баалуулуктар структурасына, түзүмүнө айлантуусу адамдын жашоого болгон иш - аракети пайда кылып, инсандык өнүгүүнүн жаратып, активдештирет. Б.а., социалдык баалуулуктар социалдашуунун натыйжасында инсандын баалуулуктарына айланат.

Баалуулуктар М. Рокичдин теориясы аркылуу түшүндүрүлүп келген жана баалуулуктарды изилдөөнүн методдун түзгөн, кийинчерээк ал метод улуттук баалуулуктарды изилдөөдө да колдонула баштаган жана бул багытта өтө көп изилдөөлөр жүргүзүлгөн.

XX кылымдын 80-жылдарынын аягында Ш. Шварц, баалуулуктардын универсалдуу мазмуну, структурасы жана иерархиясы деген теориясын этнопсихологдорго сунуштаган. Ш. Шварц адамды максатка умтултуучу, негизги мотивация болуп кызмат кылуучу 10 универсалдуу баалуулуктарды аныктап бөлгөн. Алар: бийлик, жетишкендик, гедонизм, (толук кандуу-жакшы жашоого) умтулуу, өз алдынчалык (өзүн жөнгө салуучулук), универсал-дуулук, жакшы тилек менен жашоо, салттуулук, конформизм, коопсуздук.

Перцепциялык процесстерди эмпирикалык изил-дөө У. Риверс (1864-1922) тарабынан жүргүзүлгөн жана ал этнопсихологияга *маданияттарды салыштыруу аркылуу изилдөө* (культурно-сравнительный; кросскультурное этнопсихологическое исследование) подходун негиздеген.

Кроссмаданий этнопсихологиялык изилдөөлөр (кросскультурное этнопсихологическое исследование) - бир эле учурда бир нече

элдердин, улуттардын психологиялык жана социомаданий өзгөчөлүктөрүн салыштырып изилдөөгө алуу. Мындай изилдөө-лөрдүн натыйжасында тигил же бул этносто кайсы бир өзгөчөлүктүн канчалык денгээлде өнүккөндүгү же өнүкпөй калгандыгы аныкталат.

XIX-XX кылымдардын мезгилинде сенсордук жөндөмдүүлүк - угуу жөндөмдүүлүгү, көздүн курч-тугу, түстү жана мейкиндикти кабыл алуу, салмакты аныктоо, даам жана жыт билүү жөндөмдүүлүктөрү изилденген. Алгач окумуштуулар арасында европа-лыктарга салыштырганда туземдерде (жапайы элдерде) сенсордук жөндөмдүүлүк өтө өнүккөн деген көз караш үстөм болгон. Мисалы, туземдердин туман болсо да алыстагы көгүчкөндү көрө алуу жөндөмдүүлүгү ж.б. У. Риверс компенсатордук гипотезаны (колдоп) жактап, алгачкы коомдо жашаган элдерде интеллект жөндөмдүүлүгү анча өнүкпөгөн-дүктөн, перцепциялык жөндөмдүүлүктөр өтө өнүгүп кеткен деген көз карашты билдирген. Туземдер арасында Европада (Англия, Германия ж.б. өлкө-лөрдө) жүргүзүлгөн тесттерди колдонуп изилдөөлөр жүргүзүлгөн жана алынган натыйжалар маданияттар боюнча салыштырылган. У. Риверс изилдөөлөрдү өтө тыкыр жана так жүргүзүп, изилдөөлөрдүн натыйжасында туземдер менен европалыктардын ортосунда чоң айырмачылык жок экендигин далилдеп көрсөткөн.

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ: ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗИ

§ 1. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫ ФИЛОСОФИЯЛЫК НЕГИЗДЕ ТААНУУ

Б.Ф. Поршновдун (1979) айтуусуна караганда, адам баласынын тарыхы каниболизмди билген эмес, бирок алгачкы коомдо жашаган адамдардын түшүнүгү боюнча, согуш мезгилде колго түшкөн адамдар адам катары эмес, айбандар, турмушка керектүү болгон буюмдар катары эсептелишкен. А. П. Назырятан (1992) өзүнүн антропологиялык изилдөөсүндө адам баласынын алгачкы айбандардан бөлүнүп чыккан, генетикалык пайда болуу түзүлүшүнүн акыркы чегин таба алган эмес, б.а. адам баласынын практикалык турмушунда кайсы мезгилде кантип, адамдар айбандардан бөлүнүп чыккандыгын эч ким билбей турганын негиздеген. Ошондой болсо да алгачкы коомдо жашаган адамдар эки көз караштагы түшүнүктө болушуп, алардын ортосунда белгилүү бир себептердин негизинде согуш болуп келген. Натыйжада колго түшкөн адамдарга эч кандай аео сезими болбостон, өлтүрүп турган. Качан гана өндүрүштүн, өндүрүмдүүлүгү тууралуу түшүнүк калыптангандан баштап туткундар өндүрүшкө ашыкча пайда келтире турганын билишип, аларды өлтүрүү токтотулуп, кулга айландыруу башталган.

Кулдандыруу грек улутундагы адамдарга берилген жүрүм-турумдун эрежесиндеги мыйзамдарга караганда кулду адам катары эсептешкен эмес. "Кул - бул сүйлөй алган курал" - дешкен. Эгерде кулду Грециянын бир эркин адамы өлтүрүп кое турган болсо, ал кул ээлерине, же керектүү адамга иштен чыккан буюм катары компенсация төлөп берген. Мындан, убагында Грецияда жашаган элдерде, бардыгына бирдей денгээлде адам баласынын укугун коргогон жалпы коомдук укуктун жок экендигин айтууга болот. Гректердин түшүнүгү боюнча, кулдар жана грек мамлекетинин граждандык укугуна ээ болбогон, сырттан келген адамдар эч ким эмес деген түшүнүк болгон. Улам коомдук экономиканын өнүгүшү ал коомдо жашаган

адамдардын жүрүм-турумунун моралдык нормадагы эрежелерин өнүктүрүп, этникалык мүнөзгө ээ болгон, жүрүм-турум эрежелеринин моралдык нормасын пайда кылган. Бул моралдык нормадагы эрежелер бир улут менен экинчи бир улуттун ортосундагы экономикалык максаттагы мамилени сактап, экономикалык өнүгүү системасын жогорулаткан. Натыйжада экинчи бир улуттан келген адамдарга жогорку деңгээлдеги меймандостукту көрсөтүп, мейманды кабыл алып жаткан коомчулук тарабынан "меймандоо" культтары пайда болгон.

Ошентип, жалпы экономикалык мамилени сакташ үчүн жер шарында жайгашкан бардык континент-терде, адамдарда өз жашоо маданиятына ылайык-ташкан "меймандоо" культу пайда болгон. Окумуш-туулардын изилдөөсүнө караганда, маданияты төмөн оокат - тиричилиги начар элдерде меймандостук культ начар өнүккөн. Ошондуктан ал улуттар үчүн жаңы өндүргүч күчкө ээ болгон техникаларды, жаны маалыматтарды жана генофонду өнүктүрүү керек болгон.

Фрезердин (1982) изилдөө жыйынтыгына таян-сак Вовилондогу, байыркы Израилдеги этникалык маданияттык культтун негизинде, сырттан келген мейман адамдарга элиндеги сулуу аялдарды койнуна салып беришкен. Бул культтун эрежелери, улам кайталануунун натыйжасында салтка айланып, көнүмүш адаттагы жүрүм - турумдун эрежесине айланган. Мындай жумушту аткарган адамдар өзүнө эч кандай күнөөнү албастан, кудай үчүн, элдин келечеги үчүн, ошол ишке бардым деген өздүк түшүнүктө болушкан.

Мындай жумуштар мамлекеттик деңгээлде болгондуктан бир канча максатта жүргүзүлгөн. Биринчиден, жалпы улуттук генофонду аргын-даштырып өнүктүрүү максатында жүгүзүлсө, экинчиден, улуттук экономиканы өнүктүрүш үчүн да пайдаланганын түшүнүүгө болот. Алгачкы коомдогу жашаган адамдардын "Биз адамбыз, алар адам эмес" же азыркы мезгилдеги "биздики", "биздики эмес" деген менталитеттин калыптанышы, улуттук экономиканы өнүктүрүп турган соода иштерин башкарууда, жаңы маалыматтарды алууда жана ошондой эле басып алган жерлердеги элдерди башкарууда, башка улуттун элдеринин психологиясын билүү зарыл экендигин түшүндүрөт. Мындай этнопсихологиялык мыйзамды Дж. Пиаженин (1969) этникалык децентрациялык концепциясынан дагы көрүүгө болот. Себеби өз экономикасын, улуттук аң-сезимин жогорулатууну көздөгөн эл экинчи улуттун адамдары менен, дүйнөгө карата көз карашы, өзүнүн улуттук маданиятына, субъективдүү түшүнүүсүнө жараша мамиле түзүп жаткан маданиятына, алардын жүрүм - турум эрежелеринин моралдык нормаларына жараша кабыл алуу аркылуу мамиле уюштуруу керек болгон б.а.. Ушул эрежени колдо планында А.Н. Леонтьев (1975) тарабынан сунуш этилген "дүйнөнүн

көрүнүшүн" этникалык мүнөзгө жараша кабылдоо. Бул концепциянын практикалык жагын көрсөтүш үчүн Назыряндын (1992) саясий - тарыхый мүнөзгө ээ болгон Вавилондун царынын өзү басып алган мамлекеттердин элдерине өзүнүн баскынчылыгын актап, элди өзүнө ишендириш үчүн элге кайрылуусунан байкоого болот. Цардын айтуусуна караганда ал кудайга жардам көрсөтүп, кызмат кылып жаткан адам. Себеби, ал басып алган өлкөлөрдөгү жашаган адамдар кудайды унутуп, кудай тарабынан жиберилген жүрүм - турумдун моралдык эреже-леринен чыгып, жалпы элдик экономиканы, элдик аң-сезимди төмөндөтүп жаткан тартип бузуучулукту оңдоо жана жакшыртуу үчүн басып алгандагы менен аргументтештирилген.

К. Ясперстин изилдөө жыйынтыгына караганда, дүйнөдөгү түрдүү контингенттеги жашаган улуттук элдердин өз - ара согуштарын токтотуп, жалпы элдер үчүн бирдей моралдык нормадагы укукту берип, алардын аралыктарындагы тоскоолдукту алып ташташ үчүн "өзгөчө убакытка" мүнөздүү болгон дүйнөлүк саясий, диндик идеология керек экендигин түш-үндүргөн (Закиров А., 1996).

Бул идеологиялык багытта иштеген саясатчылардын ою боюнча дүйнөдө "күнөлүү жана күнөлүү эмес деген адам жок, болгону христиандар жана христиан эместер гана жашашат" деген жалпы дүйнөлүк маданиятка ээ болгон менталитеттин сунуш кылгандыгын айтууга болот. К. Ясперстин бул изилдөө жыйынтыгына карата анализ жүргүзө турган болсок, жалпы христиан диндик идеологиянын дүйнө жүзү боюнча таркалышы, көптөгөн майда улуттагы мамлекеттерди, урууларды бириктирген цивилизациялык мааниге ээ болгон империяларды, каганат-тарды пайда кылган деп айтууга болот.

Француз агартуучуларынын изилдөөлөрүнүн жыйынтыгына караганда, дүйнөдөгү бардык элдин өсүп-өнүгүү факторлоруна карата адамдардын онтогенетикалык өнүгү тарыхы бирдей факторго байланыштуу болгондугу негизделип, адам баласынын тарыхына карата "дүйнөлүк бирдиктүү тарых" боло тургандыгы негизделген. Христиан тарыхын изилдөөчүлөрдүн оюна караганда, христиан тарыхы дүйнөдөгү тарыхтардын эң чокусунда туруп, христиан диндик идеологиясына кирбеген элдердин тарыхын өз мыйзамынын негизинде башкаруу менен дүйнөдөгү бардык элдерди бирдей укукка ээ болгон, жалпы улуттук маданиятта өнүктүрүүгө болот дешкен. Өнүгүү системасы боюнча христиан дининин идеологиясы Европа материгинде жакшы өнүк-көндүктөн, евроцентристтик Дж. Пиаженин (1969) концепциясы боюнча өнүгүп, башка элдердин диндик маданиятын өнүкпөгөн маданият катары кабыл алып, өздөрүн биринчи орунга коюшкандыгы белгилүү. Мындай идеологияны англис философу Герберт Спенсердин тарыхынан окууга болот.

Бул трактатта жазылган идеологияга караганда, Европанын христиан - диндик идеологиясы дүйнөдөгү бардык элдердин жыргалчылык турмушу үчүн күрөшүп, дүйнөдө бир эле мезгилде бардык элдердин бирдей деңгээлде жашоо турмушка жеткирүүгө боло тургандыгы белгиленген. Эгерде дүйнөдө бардык улуттар европа маданиятын толук өздөштүрүшкөн болсо, европа маданияты, бардык маданияттардан эң жогору турган "ыйык маданият" экендигин бул көз караштан көрүнүп турат. Анын ичинен Англия эли үчүн кызмат кылышкан дин кызматкерлери Англия маданияты дүйнөдөгү кездешкен маданияттардын жогорку деңгээлинде тургандыгын белгилеген. Ошондуктан жалпы элди жыргалчылык турмушка англис этносуна мүнөздүү болгон үлгүлөрдү эл алып чыгат дешкен.

Бул идеологияга караганда англичандардын маданиятына салыштымалуу калган элдин маданияты өнүкпөй, жалпы дүйнөлүк маданиятта эч кандай сөзгө аларлык салымы болбогондугу көрсөтүлөт. Спенсердин бул идеасын экинчи бир англис философ антрополог Э.Тайлор улантып, "Жазма маданияты жок элдердин элестетүүсү (фантазиясы) европанын жаш балдарынын фантазиясы сыяктуу өнүгөт" - деген.

Мындан көрүнүп тургандай, "европалык маданиятты түшүнбөгөн элдердин акыл иш - аракеттери европалыктарга салыштырмалуу начар өнүгүп, алардын ойлоо процесси чыгармачылык менен иштөөгө жөндөмү жок, башты айлантып тумандаткан формада жатат"-деп, кемсинтүү менен баалашкан (Закиров А., 1996).

Аталган "түз сызыктуу эволюциялык" өнүгүүнү америкалык культуролог философ Р. Холл ж.б. окумуштуулар "евроцентристтик" концепцияны бышыктап, адам баласынын филегенетикалык өнүгүшүн "европанын гана балдары кайталай алат"- деген жыйынтыка келишкен. Ал эми Л. Леви - Брюль (1930) алгачкы коомдун жашоо-тиричилигиндеги көптөгөн этнопсихологиялык менталитеттерге изилдөө жүргүзүү менен алгачкы коомдогу жашаган адамдардын этникалык маданиятына, салтына, үрп-адатына карата "инплицитивдик теорияда" маани берүү менен, ошол мезгилде жашаган адамдарда паралогиялык (логикага чейинки) ойлоонун болгондугун көрсөтүп, Тайлордун концепциясына жакын дүйнөлүк маданияттын өнүгүшү "европалык маданиятка байланыштуу" болот деген концепцияны сунуштаган. Ошентип, Спенсер, Тайлор жана Холл дүйнөдөгү жашаган элдерде онтогенетикалык жактан бирдиктүү өнүгүүнүн болгонун көрсөтүү менен "түз сызыктуу эволюциялык" өнүгүүдө башкарып, аны дагы өнүктүрүүгө боло тургандыгын теориялык негизде сунуш кылышкан.

К. Маркстын адам баласынын эң акыркы жыргалчылык турмушу болгон "коммунизмге", "түз сызыктуу эволюциялык" теория менен келе тургандыгы бизге белгилүү. Алып айта турган болсок, коомдук экономикалык формациялар (алгачкы общиналык, кул ээлөөчүлүк, феодалдык, капиталист-тик, социалисттик жана коммунисттик түзүлүш) ар бир өлкө ушул мезгилге чейин жашаган улуттун тарыхынын, маданиятынын, жер шартынын өзгөчөлүгүнө көз карандысыз, ар бир өлкө коммунизмге бара алат деп, бардык өлкөнү бир "түз сызыктуу эволюциялык" теория менен чечүүгө боло тургандыгын ишендирген.

Бирок немецтик культуролог-философ Освальд Шпенглер дүйнөнүн бардык элдеринин бир "түз сызыктуу эволюциялык" өнүгүшүнө каршы чыгып, дүйнөдө бирдиктүү өнүккөн тарых жана адабият болбой тургандыгын, этнопсихологиялык изилдөө-лөрдүн жыйынтыгына таянуу менен баса белгилеп көрсөткөн. Бул окумуштуунун идеясына караганда, дүйнөлүк өнүгүүнүн цивилизациясын ар бир өлкөнүн пайда болуу тарыхына, өнүгүү маданиятына, элдин жүрүм-турумун башкаруу, ал элдин билимине жараша өнүгө тургандыгын көрсөтөт б.а. египеттик, ассириялык, вавилондук, индиялык, кытайлык, араб, Азия жана Европа элдеринин улуттук маданиятына бирдей көз карашта кароого болбой тургандыгын белгилеген. Ошондой эле экинчи бир окумуштуу Шпенглер ар бир улуттун өнүгүү тарыхын туура таанып, анын өсүп – өнүгүү жолун так белгилеш үчүн ар бир улуттун маданий тарыхына улуттардын спецификалык мүнөзүнө ээ болгон менталитетине, имиджине жараша "дүйнөнүн көрүнүшүн кабылдоо-догу туюу - сезими (мироощение) учурундагы психикалык абалдарын призма аркылуу кабыл алып, аларга анализ берүүгө боло тургандыгын көрсөткөн.

Кыргыз элинде айтылган "Кийген көйнөк денеге жакын", "Бирөөнү өз арышы менен ченөөгө болбойт" деген макалга жараша, экинчи бирөөлөргө баалуу кеңештерди берүү үчүн, ошол элдин маданиятын толук өз аң-сезимнен өткөрүү аркылуу, акыл насаат берүү керектигин билүүгө болот. Шпенглер өз оюн толукташ үчүн белгилүү культуролог Киплиндин айткан: "Батыш-бул Батыш, Чыгыш - бул Чыгыш, булар эч качан бири - бири менен кесилишпейт" - деген көз карашы, ар бир улуттун маданиятындагы өнүгүү эч качан бири-бири менен дал келбей тургандыгын салыштырып, ар бир эл өз маданиятынын өнүгүүсүнө жараша мамиле жасоону көрсөтөт (Закиров А. Мамытова Ж., 2011).

Г.Н. Тавризян, О. Шпенглердин эмгегине чоң маани берүү менен негизги маанисин байыркы, орто кылым жана азыркы мезгилдеги коомчулуктардын ортосундагы байланыштарды эл тарабынан жаралган маданияттын тарыхый факторунун негизинде көрсө-

түлгөндүгүн баса белгилейт. Ошондой эле О.Шпенглердин эмгектери ар бир коомчулуктун "дүй-нөнүн көрүнүшүн" жара кесилген формасында ачып көрсөтүлүп, ар бир коомчулуктун тарыхый жана этникалык маданиятына анализ берилгендигин көрсөтөт, б.а., "Фаустовдук ишенимдин (рухтун)" маданиятындагы феноменологиялык түшүнүктөрдү логикалык ойлоонун системасы аркылуу түшүн-дүргөндүгүн көрсөтөт. Ушундай эле түшүнүктү А.Я. Гуревичтин (1984) дөйнөлүк тарыхтын биримдигинде же түрдүү улуттук маданияттын тарыхын бирдиктүү чечмеленишин, чындыктын бирдиги катарында түшүнүүгө боло тургандыгын өз изилдөөсүндө негиздеген. А.Я. Гуревич берген бул идеядан көрүнүп тургандай, чындыкты таануу (улуттук маданияттын формалары) монолиттик формада жашабастан, бир канча улуттардын маданиятындагы жашаган көптүктүн жыйындысынан боло тургандыгын түшүнүүгө болот. Чындыкты туура таанууга үйрөнүп жаткан маалыматтарды (бул учурда улуттук маданиятты) тарыхтын "түз сызыктуу эволюциясына" тизип алуу аркылуу таануу чындыкка жатпайт, себеби жаратылыштын мыйзам ченемине карама – каршы келет. Ошондой болсо да О. Шпенглердин оюндагыдай бардык эле улуттун маданиятын толук окуп үйрөнүүгө бардык эле учурда боло бербей тургандыгын америикалык психоллингвисттер Сэпир менен Уорфдун эмгектеринен учуратабыз (Уорф 1960, Васильев 1974, Слобин, Грин 1976, Петренко 1988).

Дүйнөнү туура таануу ар бир улуттун маданиятына таандык болгон өз тили аркылуу, ошол улуттагылар үчүн туура уюштурулат. Адам баласын дүйнөнү таануу маалыматын, улуттук мүнөзгө ээ болгон маданиятынын элементин түшүндүрүүчү менталитетти жана имиджди, экинчи бир улуттук тилде таануу болбой тургандыгын америкалык психоллингвисттер Э. Сэпир жана Б. Уорф баса белгилешкен. Ошондуктан экинчи бир улуттун маданиятын психологиялык жактан туура түшүнүш үчүн спецификалык мүнөзгө ээ болгон этнопсихологиялык мыйзамдын негизинде аткарылуучу "лингвистикалык салыштырма теориясын" сунуш кылышкан.

Бул айтылган этнопсихологиялык мазмундагы "лингвистикалык салыштырмалуу теориясына" анализ жүргүзө турган болсок, дүйнөдө жолуккан бардык эле предметтердин жана маалыматтардын элементтери дайыма эле жаратылыш тарабынан берилген класстар,

типтер, структуралык системалар, формалар аркылуу эле түшүндүрүлө бербестен, тескерисинче, ал предметтин жана маалыматтын элементтери туурасындагы түшүнүктөр биздин аң-сезимибиздеги түзүлгөн калейдоскоптук системадагы аң-сезимибизге жараша кабыл алынып түшүндүрүлөт. Сэпир жана Уорфдун оюна караганда, "Адам баласынын аң - сезимине таасир этип жаткан жара-тылыштын физикалык маалыматтарынын өз ара байланышкан системасына жараша, аң – сезимде жаратылыштын физикалык маалыматтары менен байланышпаган өзгөчө нерв - системадагы тилдик түшүнүктөр пайда болот - дешкен. Ошентип, бул теориялык түшүнүккө караганда, бардык эле дүйнө таануу туурасындагы маалыматтар, ар бир улуттук түшүнүктү, тил аркылуу гана түшүндүрө бербестен, айрым учурда дүйнөнү туура таануу этнопсихологиялык мыйзамда, түшүндүрүлүүчү психолингвистикалык жагдайда да таанууга жетишүүгө болот. (Мындай тилдик түшүнүктөрдүн конструктор-циялык моделин В.Ф. Петренконун (1988) эмгегинен учуратууга болот).

Мындай салыштырмалуу түшүнүктөрдү берген каражаттарга азыркы учурда кеңири пайдаланылган формулаларды, схеманы, чиймени, түрдүү эмоционал-дык абалды түшүндүргөн, сөз айкалыштарын жана семантикалык мазмунга ээ болгон байланыштарды айта алабыз.

Ал эми булардын нормативдик "маанилеринен" улуттук маданияттын мүнөзүн түшүндүргөн салт - санааны, үрп-адатты, ырым-жырымды жана ритуал-дык кыймыл аракеттердин элементтеринен көрүүгө болот. В.П. Петренконун оюна караганда, адам баласын курчап турган элементтерди тил жаратпастан, нерв системасынын катышуусу менен тил, ар бир дүйнөнү жаратып турган элементтеринин "маанисине", "зарылдыгына" жараша тарыхый маданиятка калтырылган белгилерине карата аталыштар, инсандар аралык мамиленин куралы боло алгандыгын түшүндүргөн. Ушундан улам семантикалык мазмунга ээ болгон тил, ар бир улуттун тарыхый маданиятына синген коомдук турмуш-тиричиликти пайда кылып, жалпы дүйнөлүк маданияттын кеңдигине карата, улуттук маданияттарды түшүндүрө турган негизги курал экендигине ишенүүгө болот.

§ 2. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫ “ЛАКУНДУК” ТЕОРИЯДА ТҮШҮНҮҮ

Адам баласынын коомдо жашоосунун маңызына караганда, ар бир улут спецификалык маданияты боюнча айырмаланып, ал улуттун жашаган жер шартына, өнүгүү тарыхына, өзүн курчап турган айланачөйрөгө карата, психикалык абалдарын пайда болушуна жараша тил менен айтып түшүндүрүүгө мүмкүн эмес болгон жашоо – тиричилик тил туурасында улуттук аң - сезимдин маңызын түшүн-дүрүүчү - *лакун* (дүйнө туурасындагы маалыматтын маңызын түшүндүрүүчү тил) аркылуу түшүндүрүүгө болот. Бул айтылган түшүнүктү советтик психоллингвисттер Маркарян (1969), Сорокин (1977), Сорокин, Марков (1985), Сорокин, Тарасов (1977) эмгектеринен кеңири окуп үйрөнүүгө болот.

И.П. Форман (1986) Лакундун психикалык маңызына карата библияда жазылган кудайдын мурастарын (осуяттарын) Иудей элдерине жеткирүү үчүн Сулайман пайгамбарды ошол мезгилдеги, коомдогу ээлеген орду (кызматын) түрдүү улуттук тилде түрдүүчө мазмунда сүрөттөгөндүгүн мисал катары көрсөткөн. Бирок ар бир улуттук тилге ээ болгон элдер Сулайман пайгамбар тарабынан айтылган диндик идеологияга туура маани берип, өз маданиятына жараша туура талкуу жүргүзүшкөндүгүн белгилеген. Сулайман убагында иудей элинин дин идеологиясын башкаруучусу (кыргызстандагы муфти сыяктуу эле кызматчы) болгон.

Орус тилинде жазылган библияда "Сулайман" иудей элинин Цары (падышасы) катары которулса, америкалык котормодо иудей элинин лидери болуп которулган. Бирок Сулайман орус тилинде "Царь", америка (англис) тилинде "лидер" болгон эмес. Болгону иудей элинин диндик идеологиясын таратууну гана башкарган дин идеологиясындагы лидер болуп, кудай (ошол мезгилдеги батыш элинин түшүнүгү боюнча) тарабынан жиберилген мурас тарды элге таратуучу болгон. Бул мисалдан көрүнүп тургандай, лакундун маңызын түшүндүргөн көптөгөн психоллингвистикалык нюанстар, башка улуттук тарыхты, маданиятты, улуттар аралык мамилени түшүндүрүп изилдөөдө кошумча мааниси боюнча тектеш маалыматтарга карата ассоциациялык түшүнүктөр керек экендигин көрсөтөт. Ошондуктан жогорку көрсөтүлгөн фактылар сыяктуу лакундун маңызын толуктап түшүндүрүш үчүн Гадамер (1988), Рузавин (1983), Библер(1980), Формандын (1986) эмгектеринде негизделген илимий тилдеги тексттерди түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк берген "герменевтикага" чоң маани беришип, экинчи бир улуттук тилдерге кошумча маалыматты берген түшүндүрмө сөздөрдү берүүнү сунуш этишкен. "Герменевтика" дегенибизде мурунку замандагы улуттун маданиятын түрдүү тилде которууда, өз маданиятына салыштырмалуу түшүнүү-дө, аз түшүнүккө ээ болгон илимий терминдерди жана түшүнүктөрдү толуктап түшүндүрүп туруучу

илимдин бир түрүн айтабыз. "Герменефтика" – деген термин грек тилинен алынып, кыргызча которгондо "түшүндүрүү" - деген сөз менен дал келет.

Демек, лакундук түшүнүктүн илимде кеңири таркашы улуттук тилдердин өз ара байланышын жогорулатып, улуттардын маданиятын кеңейтүүгө негиз боло алат. Ал эми тилдердин айырмачылыгына карабастан, бир улут менен экинчи улуттун элдери бирин -бири түшүнүп карым - катнашты жүргүзө ала тургандыгын төмөнкү фактыдан көрүүгө болот. Убагында вавилондук элдердин башкаруучулары асмандын жетинчи кабатында жашаган кудайга жетип, тең тайлашып жашоо үчүн Вавилондук мунарасын курууга аракеттенишкен. Бирок, иштеп жаткан элдер ар түрдүү тилде сүйлөп "дүйнөнүн көрүнүшүн" ар түрдүү белгилер менен белгиленгендиктен жалпы тилге келип, бирдиктүү иш алып бара албай, мунараны максаттагы бийиктикке жеткирип кура алган эмес. Азыркы мезгилге келип жеткен тарыхка караганда дүйнөнүн бардык бурчундагы жашаган элдердин ойлогон ою, тилеген максаты бир көз карашта болушу, азыркы күндөгү жер шарынын ар кайсы жеринде курулган Вавилондун мунарасы сыяктуу мунаралардын курулгандыгын айтууга болот. Мындай мунараларга Египеттеги пирамидаларды жана Акрополду, Тадж - Махалды, Руандык соборду, Москвадагы Кремлди жана Сауд Арабиядагы Каабаны Кыргыз Республикасындагы Өзгөн жана Талас мунарасын мисал катары айта алабыз. Мындан түрдүү улуттук эл "дүйнөнүн көрүнүшүн" түрдүүчө кабыл-дап, түрдүү тилде сүйлөшкөнү менен, жалпы бир максаттагы идеологияда жашай тургандыгы байкалат. Ал эми көп образдуу болушу "дүйнөнүн көрүнүшүн" ар түрдүү формада көрсөткөн, бардык улуттун маданиятындагы жалпы идеологиялык максат бир чынжырда жата тургандыгын көрсөтөт (Закиров А., 2005).

Э. Сэпир, Г. Хойдждер, Ч. Хаккет, Г. Брутян, М. Коулдун этнолингвистикалык салыштырмалуулук теориясындагы көптөгөн эмгектеринен "дүйнөнүн көрүнүшүн" кабылдоого жана мурунку иш тажрыйбасына карата түзүлгөн тилдин структурасына, дүйнөнү жаратуудагы жана өркүндөтүүдөгү коомдук аң-сезимге таасирин тийгизе тургандыгын көрүүгө болот.

Окумуштуу С. Заводской кытай тилинин спец-ификасына анализ жүргүзүү менен "бар" деген предикаттын $A=A$ га дал келет деген мыйзамы жок экендигин белгилеген. Бул "бар" деген предикат бардык индоевропалык тилде дүйнөнү таанууда дайыма колдонулат. Бирок кытай тилинин маданиятында көп колдонууга боло турганына карабастан, "бар" предикаттын жоктугу дүйнөнү туура таанууга тоскоолдук кылат. Ошого карабастан дүйнөнү түзүп турган маалыматтын башка формасындагы түшүнүккө салыштырмалуу

таанууга боло тургандыгы көрсөтүлөт. Кытай маданиятындагы "баалуулук" (же пайдалуулук) деген прагматикалык түшүнүк европалыктарга мүнөздүү болгон "чындык" - деген прагматикалык түшүнүк менен дал келген. Натыйжада, кытай элинин аң - сезиминде "чындык" деген түшүнүктүн фигуралык көрүнүшү болбогондуктан, ошол сыяктуу трансценденциялык маалыматтарды түшүнүүгө тоскоолдук кылат (Заводской С., 1967). Себеби, бул түшүнүктүн карама - каршысындагы дүйнөнүн жаралышы жана жаратуучусу деген сыяктуу түшүнүк жок болгондуктан, кытай маданиятындагы "чындык" деген түшүнүк аң-сезимде келечек план үчүн түзүлгөн материалдык жаралуунун конструкциялык схемасы аркылуу түшүндүрүлгөн. Ошентип, вертикалдык формада идеалдык дүйнө менен чыныгы реалдык заттардын карама - каршылыгында асман менен жер туурасындагы, маалыматтар жөнүндө анализ кылып түшүнө алышса, горизонталдык формада жерге карама-каршы коюп түшүнүүгө боло турган маалымат болбогондуктан, жер жөнүндөгү түшүнүктөр бир канчага тарыйт. Ошондуктан жер туурасындагы маалыматтарды ар бир улуттук маданияттын метафордук көркөмдөлгөн тилине карата дүйнөнү таануу жана өнүктүрүү, дал келүүчүлүк мыйзамга карата кеңейтилип таануу сунуш кылынат. Эгерде түбөлүктүү таанууга боло тургандыгына карата адам баласы жашаган дүйнөнүн көптүгүн түшүндүргөн тилдин архитектурасы жаратылыштык чындыктын деңгээлинде жүргүзүлө турган болсо, анда тил өзүнүн маанисин идеалдык конструкцияланган образында, идеалдарды канааттандырган ишке ашырууда бир эле турмуш - тиричиликтин дүйнөнүн конструкцияланган модели менен гана иш алып барбастан, келечекте аткарыла турган идеалдык моделдин формасында иш алып барат.

Бул туурасында В. Гумбольдт философия илиминде "аң-сезимдин тили" деген түшүнүктү киргизүү менен: "Тилдин ар түрдүүлүгү бул ар бир предметтин ар башка талкууланышына жараша болбостон, ал предметтерди ар башка кабылдап көрүүгө боло тургандыгы менен мүнөздөлөт"- деп айткан (Гумбольдт В., 1984).

Бул айтылган идеалар Канттын "аң-сезимдин жаратылыштык материясында", В. Вундун "апперцепциясы түшүнүгүндө", О. Шпенглерден бери тарап келе жаткан ар улуттун маданиятына жараша "дүйнөнүн көрүнүшү" кабылдана тургандыгын советтик окумуштуулар Гуревичтин (1972), Л.С. Выготскийдин, (1934, 1983), А.Н. Леонтьевдин (1975,1983), А.Р. Луриянын (1975,1979), С.Д. Смирновдун (1985), В.В. Петуховдун (1992), эмгектеринде толук чагылдырылган. Ал эми америкалык окумуштуулар Дж. Келли (1957), Ч. Озгуд (1952), россиялык окумуштуу В.Ф. Петренко (1988) эмгектериндеги психосемантикалык негизде аң-сезимдин структуралык категориясындагы теориялык түшүнүктөр аркылуу

анализ жасалып, дүйнөнүн түзүүчүлөрүнө карата мүнөздөмө берүүгө болот.

Психиканын өнүгүү процесси тарыхый маданиятта жаткан белгилердин иреттелип, системаланып туруусуна жараша боло тургандыгы Л.С. Выготскийдин тарыхый - маданий теориясында изилденип көрсөтүлгөндүгү, Р.Л. Луриянын эскертүү-сүндө байкалат. Ал, "Биз Выготский менен бирдикте 1931-32 жылдары Фергана өрөөнүндөгү Өзбек дыйкандарына жүргүзүлгөн эксперименталдык изилдөөнүн жыйынтыгынын негизинде түздөн-түз психикалык таануу процесси, ар бир улутка мүнөздүү болгон тарыхтын өнүгүшүнө жараша боло тургандыгын аныктадык" деп жазган (Лурия Р.Л., 1979).

Л.С. Выготскийдин тарыхый - маданий теориясында караганда, улуттук аң-сезимдин психикалык когнитивтик татаалдыгы, жөргөмүштүн жүрүм-турумуна окшошконсуйт. Себеби, жөргөмүш жашаш үчүн өзүнө керектүү болгон байланыш жолдорду өзүнүн ичинен чыккан шилекей - клейчелерден жаратат. Ошондуктан ар бир улут өз аң-сезиминин кеңейишин, биринчи иретте өз маданиятына таандык болгон предметтерди жана маалыматтарды пайдалануу менен ишке ашырат. Андан кийин гана өз маданиятына жакын, колдонууга мүмкүн болгон этникалык мүнөздөөчү башка улуттук предметтерди жана маалыматтарды колдонулуп, улуттук аң – сезимдин дүйнөгө карата болгон таануу процессиндеги когнитивдик татаалдыкты кеңейтип, өнүктүрүүгө болот (Выготский Л.С., 1983).

Жогорку көрсөтүлгөн фактыдан көрүнүп тургандай, көпчүлүк илимий түшүнүктөрдүн этимологиялык негизи кесиптик мазмунга ээ болбогон аң-сезимден келип чыгат. Мисалы, физикалык талаа, маалымат берүүчү канал, аң - сезимдин категориялык сеткасы ж.б. деген түшүнүктөр кандайдыр бир метафордук түшүнүктүн негизинде жатып, ал түшүнүктөр жашаган дүйнөнүн физикалык чөй-рөсүнөн алынгандыгына ишенебиз. Себеби бул физикалык түшүнүктөр антропомордук негизде түшүндүрүлгөн, күн чыгат, суу агат, ал эми китеп жатат ж.б., деп айтылып, лексикада айрым бир метафордук образдуу сүрөттөлүш туурасындагы маалымат өз маңызын жоготуу менен, айтылып жаткан предметтердин денетациялык мазмунун да жоготуп айтылган предметтердин маалыматтары күндөлүк аң - сезимдин колдонмо түшүнүгүкө айланып кетет.

Көпчүлүк учурда сүйлөмдүн мазмунун толуктап, сүйлөмдү түзүп турган сөздөрдүн семантикалык маанисине карата айрым ассоциациялык лакундун мазмуну бир улуттук тилден, экинчи улуттук тилге которулганда пайдаланылат. Ошондой эле бул мыйзамды улуттар аралык мамилени уюштурууда да колдонууга болот. Натыйжада аң-сезимдеги пайда болгон маалыматка жараша жаңы образдагы, өз улуттук тилдеги ойчабыттоолор жүргүзүлөт. Азыркы

мезгилде бул багыттагы семантикалык феноменге ээ болгон улуттук маданиятындагы семантикалык образдарда симфониялык негизде жаралышы өтө аз негизделген. Ошого карабастан татаал же татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөрдү бир тилден экинчи бир тилге которууда жана кандайдыр ойдун негизин берүүдө, керектүү сөздү айрым учурда башка улуттун тилинде өзгөртүп түзүүнүн негизинде таап, сүйлөмдүн керектүү жерине кошумчалап, ойдун негизин толуктоого болот. Бул проблема туурасында кыргыз философу А.А. Салиевдин философиялык негиздеги "Кыйыр жол аркылуу абстракциялоо" концепциясы сөзгө аларлык. Ал өзүнүн ушул проблемасындагы изилдөөсүнө карата мындай дейт: Бир жолу кыргыз тилинде пайдалануучу үчүн "абстрактуу" деген түшүнүктү орусча "абстрактное" деген түшүнүккө салыштырып, биздин тилде бул сөздү образга ээ болгон эки түшүнүк аркылуу берүүгө болбой тургандыгын байкоо менен, ошол сөздүн каршысындагы сөздү (түшүнүктүү) таба албастан, орусча мааниге ээ болгон "абстрактное" деген түшүнүктүн каршысында жаткан "отвлечение", "отлет", "разлет" деген түшүнүктөрдүн ассоциясына карап которулган "чабытто" түшүнүгүндөгү сөздүн негизинде ойдун спецификалык маңызын ачууга боло тургандыгын байкадым"- деп жазат (Салиев А.А., 1972).

Себеби бул оборот (кыргызча-орусча) б.а. А.Н. Леонтьевдин субъект – объект - субъект кон-цепциясы менен дал келип, улуттар аралык маданияттын жалпылыгын түшүндүрүп турат. Ошондуктан, "абстрактуу" деген түшүнүктүн өзгөрүп түзүлүшүнүн синоними катары "чабытто" деген сөздүн коюу менен сөздүн лакундук маңызын ачуу максатында А. Салиев андан ары улантып, "ой чабыт", "чабытто", "акыл эс" деген денетациялык маанидеги дүйнөнүн предметтеринин белгилерине карата түшүнүктөрдү жаратууга боло тургандыгына ишенүүгө болот. Кээ бир учурда мындай мыйзам ченемдүү ассоциативдик өзгөртүп түзүүлөр чет элдик тилди, жакшы билген адамдарда да учурап, айрым учурда өз эне тилинин жардамы менен чет элдик тилдин керектүү өзгөртүп түзүлгөн терминдерин да жаратууга болот. Мисалы, орус тилинде "безвозвратно канувших в вечность"- деген сүйлөмдүн мазмунун ачууда, анын коннотациялык мазмунуна карата ой жүгүртүү менен аң - сезимде жогорку айтылган сүйлөмдүн кыргызчага өзгөртүп түзүлгөн "тунжурап отуруп күткөн замандар" - деген варианты чагылат. Ушул сүйлөмдөгү "тунжурап" деген сөздү орусча өзгөртүп түзүлгөн "тихо", "медленно", "словно засыпая"- деген ассоциативдик терминдер менен байланыштыруу аркылуу жогорку айтылган орусча сүйлөмдүн коннотациялык мазмунун ар түрдүү варианттары табылат. Буларга "давно уснувшие времена", "уже давно погасившие дни .. эпохи" ж.б. кирет. Эгерде ушул багытта андан ары кете бере турган болсок, түрдүү тилдеги ойлоо

системасы аркылуу биздин аң - сезимибиздин под-структурасына кирген көптөгөн кызыктуу жаңы ассоциациялык лакундардын маңызын ачмакпыз"- деп жазган.

Ошондой эле А. Салиевдин бул идеасын кыргыздын экинчи бир окумуштуусу Э.Д. Шукуров андан ары өркүндөтүп, "Ар бир улуттук тил чындыкта жашоо формасына карата объективдүү дүйнөнү түшүндүрүп турган сөздү майдалап (бир канча бөлүктөргө бөлүп), анан түшүндүрүүгө болот (Шукуров Э.Д., 1972). Мындан арылуу үчүн сөзсүз башка улуттук тилге кайрылышыбыз керек. Дүйнөдө кандайдыр бир өзгөртүп түзүүчү ассоциациядагы мазмундун маңызы менен өз таасирин тийгизбеген, бир да тил болбойт.

Ошондуктан адам баласынын өсүп-өнүгүшү дайым эле материалдык маалыматтар менен эле өнүкпөстөн, рухий баалуулуктун аң-сезимдеги калыптанышы менен да өнүгөт. Ал эми рухий өнүгүүнүн негизги булагы болуп улуттук маданияттын элементтери саналат. Улуттук маданияттын элементтеринин белгилери адамдын аң-сезиминде канчалык кристаллдаша турган болсо, ошончолук турактуу болот. Дүйнөдө кандай денгээлде өнүккөн маданият болбосун, ал бардык дүйнөдөгү маданият-тын өзгөчөлүгүн камтый аларын ушундан байкоого болот. Ошондуктан ар бир улуттук маданият жалпы дүйнөлүк маданиятты өнүктүрүүдө өзүнүн спецификалык өзгөчөлүгү менен баалуулугун көрсөтө алат. Демек, жогорку негизделген теориялардын негизинде улуттардын маданияты өз ара таасир этүү жана өз-ара толуктоо принциби боюнча өнүгүп, толукталып турат. Бул толуктоо принцип биринчи жолу физик Нильс Бор тарабынан квант физикасына киргизилип, андан кийин маданият багытына өнүк-түрүлгөн.

§ 3. ЭТНОПСИХОЛОГИЯДАГЫ Н. БОРДУН МАДАНИЯТ ТААНУУ ИЛИМИНЕ КИРГИЗГЕН "ТОЛУКТОО ПРИНЦИБИ"

Нильс Бор, "толуктоо принцибин" илимге киргизүү менен физика илиминде эле чоң өзгөртүү-лөрдү киргизбестен, маданият таануу илиминде да анын таасири көрүндү. Н. Бор: «Кандай гана улуттардын көркөм маданияты болбосун, жандуу өнүгүүгө экинчи бир улуттук маданиятка муктаж. Анткени ар бир улуттун өнүгүү традициялык шартына жараша гармониялык жактан айкашуу үчүн көркөм образына карата бир улуттук маданияттын жаңылыктарынын потенциалдык мүмкүнчүлүктөрү менен толукталып турат», - деп жазган (Закиров А., 1996).

Жогоруда айтылгандай Н. Бордун «толуктоо принциби» бир улуттук маданият экинчи бир улуттук маданиятка оошуп өз ара таасир

этиши, түрдүү улуттук тилдеги түшүндүрүлгөн менталитеттүүлүк эсептөө системасына карата субъекти кызыктырып, көңүлүн өзүнө бурат. Бул учурдагы субъектинин дүйнө таануу туурасындагы өз ара коммуникациялык байланышын түшүнүүдө «толуктоо принциби» «дүйнөнүн көрүнүшүн» толуктоо аркылуу деталдап кабылдоону күтөт. Улуу англис тарыхчысы жана маданият таануучусу А. Тойнби, О. Шпенгердин дүйнөлүк цивилизациясын суммаланган формасы катары түшүндүргөн позицияны колдоп, кийинки мезгилдеги маданияттын өнүгүү принциптерине этнопсихологиялык анализ жүргүзүү менен улуттук маданиятын цивилизациясы «бирдиктүү тарыхтын» бир бутагы катары өнүгө тургандыгын теориялык жактан негиздеген. Ал эми адам баласы тарыхта бирдиктүү жекече цивилизациянын бөлүкчөсү катары каралып өнүгө тургандыгын көрсөтөт. Бул дүйнөлүк тарыхтын өнүгүү концепциясы катары саналып, адам баласынын өнүгүшүндө маданият негизги орунда тургандыгы көрсөтүлөт. Зворикиндин айтуусунда, “ Акыркы беш миң жылдын ичинде бири-бири менен толук байланыша албаган ар түрдүү деңгээлдеги маданияттын (Кребердин термини менен айтканда) «конфигурациясын» алган. Көптөгөн ушул сыяктуу факторлордун жыйындысынан кийин алар бири-биринин ортосундагы аралыкты жоюп, өз ара жакындашууга мүмкүнчүлүк болгондо гана биз дүйнөлүк жаңы бирдиктүү бүтүн маданият туурасында сөз кыла алабыз. Бул маданият эч качан улуттук маданияттардан качпашы зарыл. Дүйнөлүк бирдиктүү маданият ар бир улуттук маданияттардын элементтеринен туруп улам өзүн кеңейтип, жалпы дүйнөлүк коомчулуктун аң-сезимин жогорулатып туруу үчүн кызмат кылат - деген.

Америкалык психоллингвисттер жана маданият-чылар С. Сепир жана Б. Уорф, немец окумуштуусу В. Гумбольдтун «Адамдардын тили, идеяны коштоо менен жалпы дүйнөлүк маданият аң-сезимдин ички формасындагы сөз» аркылуу түшүндүрүлө турган-дыгын көрсөтөт. Бул айтылган идеяга таануу аркылуу төмөндөгүдөй тыянака келишкен. «Тилдин ар түрдүү болушу, дүйнөдөгү предметтердин ар түрдүү аталышы менен пайда болбостон, ар бир улуттук маданияттын аң-сезиминдеги кабылданган дүйнөгө жараша болот» - дешкен. Ички сөздүн формасын В. Гумбольдтун окуучулары «Неогумбольдчулар» И. Трира, Л. Вайегербера, В. Порцигарлар «толуктоо принциби» аркылуу анализдешип, сөздөрдү семантикалык байланыштарына карата аныктоого боло тургандыгын көрсөтүшкөн. Бул түшүнүктү советтик психолог А.Н. Леонтьев «сөздөрдүн маанисинин семантикалык структурасы» деген түшүнүк менен алмаштырып түшүндүрүүгө боло тургандыгын чечмелеген.

Ошентип, жогорудагы келтирилген теориялык факторлорду негизге алып, кыргыз улуттук маданиятына мүнөздүү болгон

этнопсихологиялык өзгөчөлүктөрдү, дүйнөлүк тарыхый маданиятка айкалыштырып чечмелөөдө, «маданият», «аң-сезим», «сөз», «тил» туурасындагы түшүнүктөргө психосемантикалык, психолингвистикалык анализ жүргүзүү менен этноско мүнөздүү болгон элдик психологиянын өзгөчөлүгүн талдоого болот.

Ошентип, теориялык түшүнүктөрдүн негизинде этнопсихологияны башка илимдер тарых, этнография, психолингвистика, этнопсихология, этнопсихо-семантикалык илимдер менен салыштырып жана алардын илимий-теориялык концепциялары аркылуу толук чечип, андан ары аны өзүнчө илим катары таанып билүүгө болот.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ: ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН УЛУТТУК – МАДАНИЯТТА МҮНӨЗӨЛҮШҮҮ

§1. УЛУТТАР АРАЛЫК МАМИЛЕДЕГИ МАДАНИЯТТЫН ЭТНОПСИХОЛОГИЯСЫ

Улуттар аралык мамиленин турмушка ашыруу азыркы коомдук илимдерде кеңейтилген мааниде жашоонун түрдүү сферасындагы ишмердүүлүгүнө түрдүүчө аспектилерде көрсөтүлгөн. Экономикалык мамиле, саясаттык мазмун өз ара кең мааниде уюштурулса, ал эми тар мааниде социалдык психологиянын мыйзамында улуттар, инсандар аралык мамиленин установкасына, багыттуулук системасында, адамдардын көңүлүнө, ой толгоосуна көйгөйүнө жана мамиленин уюштурулуучу көз карашына жараша түрдүү улуттук маданияттардын компонент-теринин өз ара байланышына жараша аныкталат.

Коомдук илимдердин илимий изилдөө жыйынтыгына караганда, ар бир улуттун маданияты ошол жашап жаткан мамлекеттин өндүргүч күчтөрүнө, социалдык класстардын катмарларына, жалпы максат үчүн жүргүзүлгөн саясатына жараша өнүгүү этабында болушат. Ошондуктан ар бир улуттук өз этникалык өзгөчөлүгүн ата бабадан калган салтына мүнөздүү болгон маданиятына, улуттун тилине, руханияттык каада-салтына, улуттук аң-сезимине, моралдык жүрүм-турумдун адептүүлүк нормасына, үрп - адатына жараша көрсөтүүгө жетишет. Көптөгөн дискуссиянын жыйынтыгына караганда улуттук маданият элдердин географиялык шартында, диндик ишенимине, мамлекет жүргүзгөн идеологиясына, элдик салт-санаасынын түрдүү ритуалдарына карата кайталангыс этникалык мүнөздөөчү экинчи бир улуттук маданиятка өтүүгө мүмкүн болбогон сапаттары боюнча айырмаланып турат. Улуттар аралык маданияттын өз ара байланышта болушу ал маданияттын сырткы формасын гана өзгөртүп ички мазмуну

өзгөрүүсүз калат. Көпчүлүк учурларда мындай көрүнүш улуттук мүнөзгө ээ болгон кесиптик багыттагы иш-аракеттин функциясынын өзгөрүшү менен байкалат. Мындан көрүнүп тургандай, улуттук маданияттар ар бир элдин турмуш-тиричилигинде жашап, ошол элдин турмуш-тиричилигин башкаруу менен экинчи бир улуттук маданияттын тийгизген таасирине карата өнүгүп турат.

Өнүгүү маданиятты байланышында пайда болгон негизги мотивге жараша болот. Биринчи, улуттар аралык мамилени уюштуруу учурундагы установканы жаратуу мотивине жараша болсо, экинчи социалдык психологиянын негизинде түзүлгөн коомдук аң-сезимдеги улуттук колориттеги моделин түзүү мотивине ылайыкташат.

Ошондуктан улуттар аралык маданияттын өз ара байланышын этнопсихологиянын мыйзамында чечмелеп, коомдук программанын деңгээлине жеткирүү, кыргыз элинин улуттук маданияттагы конструкцияланган установкасына, аң-сезимдин моделине жараша өнүгүшү, дүйнөлүк маданияттын өнүгүү мыйзамынын элементтерин колдонуу аркылуу жетишет. Улуттук элдердин жана мамлекеттердин өз ара байланышында маданият өзүнөн өзү өнүгүп, жалпы дүйнөлүк маданиятка өсүп чыкпайт. Андыктан ар бир улуттук мамлекет жалпы дүйнөлүк маданиятты көздөп, өз улутуна мүнөздүү болгон маданияттын кайталангыс спецификалык өзгөчөлүгүн оң жака терс стереотиптерине жараша мамилени уюштуруу менен өнүгүү этабына ээ болушканда гана улуттун маданиятын дүйнөлүк маданияттын деңгээлинде өсүп чыгат. Америкалык психолог жана маданият издөөчүлөр Д. Кемпбел жана О. Клайнберг өз изилдөө эдлементтерине улуттар аралык мамилени уюштуруу учурунда колдонулган маданиятка жараша өз ара байланышып жаткан улуттардын оң жана тескери мүнөзгө ээ болгон стереотиптерин эске алуу менен уюштурулса, маданияттын универсалдуулугу күчөп, улуттар аралык карама-каршы келүүчүлүктү төмөндөтүп, өз ара бири - бирин түшүнүү деңгээлин жогорулата тургандыгын көрсөтүшкөн. Ошондой эле улуттар үчүн жалпылык мүнөзгө ээ болгон маданиятты таап, мамилелешүүдө жалпы проблеманы чечүү үчүн тоскоолдуктарга учураткан ар бир улуттун этникалык мүнөзү жашайт. Ошондуктан андай өзгөчөлөнгөн маданияттын элементтерине маани берип, алардын мазмунуна карата изилдөө иштерин жүргүзүүнү баса белгилешет.

Ал эми англиялык изилдөөчү С. Бокнер улуттар аралык мамиленин уюштурулушундагы маданиятка чоң маани берүү менен, мамиленин туура (оң), мааниде уюштурушу ар бир улуттун этникалык мүнөзүнө ээ болгон маданиятты сыйлап, ал маданияттын функциясындагы ритуалга жараша мамиле жасоо мыйзамды, ар бир улутка мүнөздүү болгон маданиятка колдонуу менен чечүүнү сунуш кылган. Бул окумуштуунун оюна караганда, мындай функциялык

деңгээлде иш алып баруу көпчүлүк учурда улуттардын жер кен - байлыктарын ортодон пайдаланууда, билим алуу жана эмиграциялык формада жашоо учурунда, дүйнөлүк маданиятты өркүндөтүү максатындагы жүргүзүлгөн этнография-лык, социологиялык жана этнопсихологиялык байкоо - изилдөө керек экендигин ырастайт. Изилдөө рассалык, диндик, тилдик, окшоштуктарга жана айырмачылыгына карата жалпы мүнөзгө ээ болгон, этностун коомдогу ээлеген ордуна, укук мыйзамына, коомдун кабыл алынган жүрүм - турумунун принциптерине, жараша улуттук маданиятты билгичтик менен колдонуп, адамзаттын жалпы проблемаларын чечүүгө боло тургандыгын көрсөткөн. (Стефаненко Т.Г. 1993)

Ушул эле проблеманы үчүнчү бир окумуштуу Г. Олпорт улуттар аралык өз ара жагымдуу байланышты түзүүнү маданияттын элементтерине таянуу менен тараптардын кызыкчылыгын бирдей деңгээлде карап чечмелеш үчүн: эки тараптын өнүгүү системасындагы экономикасына, маданиятына, билим деңгээлине карабастан, экөө тең коомчулукка бирдей статустук укукка ээ болуш керек экендигин көрсөтсөт:

Эки улут бул учурда бирдей көз карашта боло тургандыгын белгилейт;

1. Жалпы чечиле турган проблема, ар бир улуттун керектигине жараша чечилиши керек экендигин көрсөтсө;
2. Сөзсүз жалпы проблема, ар бир улуттун салтына, мамлекеттик бийликтин мыйзамына жана диндик ишенимин көз карашына жараша чечмелене турган-дыгын белгилеген.

Жогорку көрсөтүлгөн теориялык маалыматтарга караганда, улуттар аралык маданияттын өз ара байланышы, айрым субъективдүү жана объективдүү факторлордун негизинде өз ара мамиледе болуу менен маданияттын конструкцияланган моделин түзөт. Ал эми аны өнүктүрүүгө жалпы адамзат үчүн керек болгон жаңы улуттар аралык маданияттын керек экендигин көрсөтөт.

Ошондуктан дүйнөлүк бирдиктүү маданияттын мыйзамы, улуттук проблемаларды чечүүчү социалдык мүнөзгө ээ болгон адаптацияга жараша болот. Анда башка улуттардын өкүлдөрүнүн, башка маданиятка, жер шартка саясий идеологияны ал адам үчүн жаңылык сыяктанган жаңы шартка көнүгүү процессине жараша дагы ишке ашат.

Бул айтылган проблемалык ситуацияларды факты менен көрсөтүш үчүн англис тилинде сүйлөгөн Батыш Европадагы элдерге мүнөздүү болгон социалдык адаптациядан, мазмуну боюнча айырмаланган “Эджастменттик психологияга” чоң маани беришкен. “Эджастменттик психология” бул биологиялык жана социалдык адаптациядан айырмаланып, экөөнүн өз ара байланышынын негизинде чечмелеген инсандын феноменологиялык патология туурасында жумуш алып барыла тургандыгын эскертишет. Нерв- системасынын патологиялык бузулуусу, ал адам жашаган коомго, чөйрөгө жараша болуп, айрым тартип бузуунун кылмыштуу иштерине улуттук маданияттын негизин түзүп турган өзөгүнө жеткиликтүү түшүнбөстүктөн болгондугун батыш өлкөнүн бихевиористтик агымды жактоочу окумуштуулары К.Л. Холл, Э.Ч. Толмен баса белги-лешип, маданиятты тереңдеп үйрөнүү үчүн маданият-тын бардык элементтерине карата категориялык сеткаларды деталдап бөлүү керек экендигин сунуш этишкен. (Стефаненко Т.Г. и др. 1993).

Ошондуктан англиялык психолог С. Бокнер улуттар аралык маданияттын өз ара байланышы бар төмөндөгүдөй төрт жалпылык мүнөзгө ээ болгон категорияны сунуш кылган:

1. Геноциттин өнүгүүнүн цивилизациясынын негизинде тайпалык мазмунга ээ болгон элдердин, улуттардын маданияты, салты, тили зордолуп, бара-бара үстөмдүк жакка кызмат кылуу;
2. Ассимиляция бийликтиктеги күчтүү тайпалар акы-рындык менен өзүнө коңшулаш элдерди өз улуттук этносуна өткөрүп алуусу;
3. Сегрегация – улуттук маданияты артта калган элдердин өнүккөн элдердин этносуна өздөзү кошулуп кетиши;
4. Интеграция – өз тайпасына мүнөздүү болгон улуттук маданият салт-санаанын, үрп-адатын, динин сактоо менен өз басымдуулугун көрсөтө алган тайпалардын маданиятын пайдалануу менен өнүгүшү;

С. Бокнер улуттар аралык маданияттын өз ара байланышындагы бөлүштүрүлгөн категорияларынын ичинен төртүнчү категорияны дүйнөлүк маданиятты өнүктүрүүдө колдонууга боло тургандыгын сунуш этет. Ошону менен катар Бокнер өзүнө риторикалык суроо коюу менен бышыктоо, суроо берүү менен эгерде азыркы күндө ушундай коомчулук боло турган болсо, адамдардын (биздин) шартта улуттар ортосундагы улуттар аралык байланышты туура чечүүнү төмөнкү категориялык типтери аркылуу маданияттар аралык байланышты

дүйнөлүк маданияттын деңгээлинде чечүүгө боло тургандыгын көрсөтөт. Мындай категориянын типтерине:

- а) “өтүп кетүү” – өз маданиятын таштап, башка маданиятка өтүп кетүү типтери кирет;
- б) “шивонисттик тип” мындан бөлөк маданиятты таптакыр эске албай, өз маданиятынын маанилүү жактарын даназалоо жана экинчи улутта таануулоо;
- в) “маргиналдык тип” – бирдей маанидеги эки маданияттын өзүнүн жана башка маданияттын ортосунда калып, бир чечимге келе албашы, инсандардын ички конфликтке учурап, башы айланып, тандоо системасынын мазмунун жоготкондугу менен мүнөздөлөт;
- г) “орточолук тип” мында эки маданиятты бирик-тирип, ортосунан ар бир улуттун кызыкчылыгын көздөп, жалпы проблеманы чечмелей ала турган чечимди чыгара алууну түшүнөбүз.

Ошентип, Батыш Европанын психологдору көптөгөн изилдөө иштеринин жыйынтыгына таянуу менен жогорку көрсөтүлгөн улуттар аралык маданияттын өз ара байланышына карата бөлүнгөн категориялык типтердин бирин экинчисинен айырмалап кароого болбой тургандыгын негиздешкен. Ал эми улуттар аралык маданияттын өз ара байланышындагы кубаттоо, колдоого алынуу, бир улуттун өкүлдөрүнүн экинчи бир улуттун маданияты тарабынан альтернативдик мазмунда “социалдык колдоого алынуу” социалдык адаптация учурундагы эске алаарлык элемент экендигин көрсөтө алышат. Мунун өзү эки маданияттын өчүп өнүгө тургандыгын көрсөтөт.

Ошондой болгону менен реалдуу чындыкта ал кепке туруштук бере албастан, көпчүлүк учурда этноцентристтик мүнөздөгү өз ара байланыш сырттан келип, этникалык мүнөздөгү бөлөк маданиятты кабыл алуу мезгилде маданияттын “ээси” менен “мейман-дын” ортосундагы мамиле келишпөөчүлүктү пайда кылып, душмандык туюу сезимдерин пайда кылат. Мындай маданияттын өз ара мамиле келишпөөчү лүгүн англис изилдөөчүсү К. Обергомдун (1996) психология илимине киргизген термини боюнча “маданияттык шокту” пайда кылат. “Маданияттык шок” дегенде бөлөк маданияттын чөйрөсүнө кабылуу менен, адам башка маданияттын моралдык нормасындагы эрежени толук аткара албай жашоо тиричилигинде ориентациясын жоготуп коюусун түшүнөбүз. Б.а. бөтөн маданияттын

эрежесине көнүгө албоо, айрым бир адамга тубаса берилген адатты таштай албоо же тескерисинче, көнүгө албоону айтабыз. Мындай “маданияттык шоктун” ариентацияны жоготууну дифференциалдоо менен К. Обергом “маданияттык шоктун” алты аспектисин аныктап бөлүштүрүүгө жетишкен:

1. Адам баласын психологиялык адаптацияга көнүгүү үчүн психикалык шартка дуушар болот. Булардын симптомдоруна өзүнөн-өзү жининин келиши, уйкунун качышы, психикалык тең салмактуулук абалдан чыгышы мындай маданияттык шок адамдарды “маданияттык мазмундагы” ой басып, өзүнөн өзү сарсанаага батышы мисал боло алат.
2. Көнгөн шарттан, чөйрөдөн ажыроо менен, достору-нан коомдо ээлеген статустук ордуна, кесиптик ык жөндөмдүүлүгүнөн ажыраган сыяктуу туюу сезимдерин пайда болушу менен пайда болот. Мындай маданий шоктогу жаңы чөйрөдөгү депрессиялык сезүү деп айтууга болот.
3. Курчап турган чөйрөгө карата душмандык сезимдин пайда болушуна жараша ал жердин маданиятынын элементтеринин, чындыкта жашаган маалыматтарынын маанисине дал келбеши, б.а. жек көрүү сезиминде, чындыкты кабылдоодон баш тартуу.
4. Инсандын өзүнүн баалуулук ориентациясынын жана коомдогу ээлеген ролдук позициянын жекелик мүнөзүнө баш-аламан болуп бузулушу б.а. коомдогу ээлеген ролдук позициясынын баалуулук системасы-нын жоготулушу.
5. Моралдык нормадагы маданияттын эрежесине карата тынчсыздануунун симптомуна, таң калуу, өзүнөн өзү үркүү, чоочуркоо, өзүн дайыма ыңгайсыз сезүү жана өзүнөн өзү кайгыруу кирет.
6. Өзүн курчаган чөйрөгө карата эффективдүү таасир этүүгө өзүн күчсүз, жансыз сезүү сезимине ээ болушу ж.б. ушул сыяктуу симптомдорду көргөзө алат.

Ушул эле проблема туурасындагы экинчи бир окумуштуу изилдөөчү Дж. Берри 1992 -жылы өзүнүн авторлоштору менен бирдикте: маданияттык шоктун ордуна “маданияташыруунун стресси” деген стресстин теориялык моделин сунуш кылган. Бул автордун оюна караганда, бөлөк улуттук маданиятка көнүгүү, ал маданияттын идеологиясын алуу, үч этап аркылуу ишке аша тургандыгын көрсөткөн. Биринчи, чын көңүлү менен берилип, энтузиазмдык демилге менен башка маданиятты өзүнө алууга аракет жасоо; экинчи фрустрациялык

туюу абалына учуроо, б.а. депрессияга, жагымсыз тоскоолдукка, кийлигишүү туюу сезимине ээ болуу; үчүнчү этапта, акырындык менен канааттануу жана ишеним туюу сезимине ээ болуу абалын көрсөткөн.

Ошентип, көпчүлүк эмпирикалык изилдөө жыйынтыктарга, “маданияттык шок” же маданият-таштыруунун стресси улуттук элдин аң-сезиминдеги жашоо убактысына жана коомдук шарттын коштоосуна жараша болот.

Алардын ичинен:

- Маданияттар аралык окшоштуктарга жана айырмачылы ка жараша болушу;
- Көпчүлүк учурда улуттук маданияттын жекече айырмачылыктарына карай болот. Булар жаштык өзгөчөлүгүнө, жогорку интеллектуалдыгына, жогорку билимдүүлүгүнө көз каранды;
- Бөлөк маданиятка келген учурда жекече кесиптик ык жөндөмдүүлүккө жараша иштей алат. Келген адамдардын ошол өзү келген жеринде тааныштары, достору, кесиптештери боло турган болсо, тез көнүшүп кетет.

Ошентип, жогорку изилдөө жыйынтыктарга караганда, улуттар аралык маданияттардын өз ара байланыштары жалпы адам баласынын дүйнөлүк дңгээлиндеги өнүгүшүндө бир эле патологиялык симптомдор жашабастан, аларды өздөштүрүү үчүн керек болгон ык машыгуу, билим деңгээли чоң мааниге ээ экендигин ушул проблема боюнча иштешкен С. Бокнер жана А. Фернеманын эмгектеринен кеңири окуп үйрөнө алабыз. Ошондуктан, бөлөк улуттун маданиятын терең үйрөнүүдө өзүнө керектүү маалыматты алыш үчүн сөзсүз өзүнүн улуттук маданиятын жакшы өздөштүрүп, ага салыштырмалуу окшоштуктарга жана айырмачылыктарына жараша карама-каршы коюу менен жакшы жана көбүрөөк үйрөнүп “маданияттык шокту” алып таштоого болот. Маданияттар аралык өз ара байланышты күчөтүп жогорулатыш үчүн, үйрөнүүнүн төмөндөгүдөй үч моделинин конструкциясы сунуш кылынат. Окуунун методу аркылуу үйрөнүү. Мында маданияттын спецификалык жана жалпы мазмунуна жараша үйрөнүлөт.

§ 2. МАДАНИЯТТЫК ШОКТУ ЖОЮУНУН ЖОЛДОРУ.

Л. Колстун (1987) изилдөө жыйынтыгына карата, маданияттар аралык өз ара байланыштар пайда болгон ”маданият шогтун” жоготуп башка маданиятты окуп үйрөнүү төмөндөгүдөй типтеги класстарга бөлүнөт;

1. Агартуу - мында негизги максат адам баласын кызыктырган экинчи улуттун маданиятынын этникалык өзгөчөлүктөрү туурасындагы маалыматтарды үйрөнүү жөнүндө түшүнүк берет. Америкада эмиграциялык барган элдерде жүргүзүлгөн изилдөө жыйынтыгына караганда “маданияттык шокту” жоготуу же барган жеринде социалдык жактан көнүгүү бир эле жердеги улуттук маданияттын, көркөм адабияттан, кинофильм-дерден жана газета-журналдардан берилген маалыматтарды үйрөнүү менен эле алынып ташталбастан ал улуттун этникалык өкүлдөрү менен түздөн-түз өз ара мамиленин деңгээлинин негизинде боло тургандыгы көрсөтүлгөн. Бул изилдөө жыйынтыгына карата окуп үйрөнүү эки жактуу программа аркылуу ишке ашат.

а) Божомолдуу багыт алуу аркылуу окуп үйрөнүүнүн негизиги максаты болуп, үйрөнүлүп жаткан маданияттын китепте жазылган эрежесин пайдаланып үйрөнүү абалына өтүү, үйрөнүлүп жаткан маданияттын мыйзамына ылайыктуу өз жүрүм-турумун башкарууга үйрөнүү “Эмнени жасаса болот, эмнени жасаса болбойт”.

б) Көрсөтмө алуу. Бул учурда башка маданиятка көнүгүп жаткан адам түздөн-түз экинчи байкоочу же үйрөтүүчү адам тарабынан керектүү эскертүүлөрдү, көрсөтмөлөрдү, алуу менен окуп үйрөнүү абалына өтөт.

2. Тренинг - бул учурда экинчи бир маданиятты окуп, үйрөнүп жаткан адам белгилүү бир программанын негизинде, белгилүү бир багытты көздөгөн практикалык машыгууну жана психикалык жактан жогорку нерв системаны көнүктүрүү абалдарын айтабыз. Бул ыкманын негизги мотиви болуп “канткенде окуп үйрөнсө болот” деген суроонун айланасындагы программада иш алып барат (Закиров А., 1996).

Ушул багытта иштеген дагы бир психолог Г. Триандистин (1971) оюна караганда, тренингдик машыгуу же маданий шокту жоготуу, негизинен, эки маселени чечет:

- улуттар аралык маданияттын өз ара байланыштары социалдык абалдагы эки адамдын ролдук оюнуна жараша уюштурулуп, улуттар аралык маданияттар үйрөнүлөт;
- ойлонулган ролдук оюнда алынган билим маалымат чыныгы ситуациялык абалдарда колдонулуп, такталган, машыктырылган билим катары, өздүк маалыматка айланып, керектүү учурларда колдонуу даярдалып коюлат. Мындай тренингдик ыкмадагы окуп үйрөнүүнүн бир канча түрүн көрсөтүүгө болот (Закиров А., 2015).

Биринчиден, конфликттүү билим таануу тренинг мында негизги окуп үйрөнүүнү башка улуттук маданиятты үйрөнүүдөгү татаал деп

эсептелген моменттерине берилет. үйрөнүүнүн татаалдыгын жоюу максатында ал маданиятты билген, ошол өлкөлөрдө болуп келген элдер чогултулуп дискуссия жана жакындан сүйлөшүү ыкмасында тездетилген билим алуу агартуу иши жүргүзүлөт;

Экинчиден, тренинг бихеверисттик мазмунга ээ болгон сыйлык жана жаза алуу багытындагы моделдештирилген жүрүм-турумдун калыптанышына жараша иш алып барылат. Мындагы негизги жүрүм-турумдун башкарылышы бөлөк маданияттан жазалоо албастан, сыйлык алыш үчүн күч аракет жумшалат;

үчүнчүдөн, тренинг белгилүү бир ситуациялык абалдарынын моделдештирилген абалдарына карата окуп үйрөнүү уюштурулат. Мисалы, башка улуттун маданиятындагы жетекчи менен экинчи бир улуттун маданиятындагы кызматчынын ролундагы өз ара мамиленин негизинде уюштурулуп, өз ара мамиленин уюштуруу абалында проблемалык ситуацияны чечмелөөгө болт.

Төртүнчүдөн, маданияттын атрибуттарына керектүү белгилерине карата тренингдин уюштурулушу. Мында өз улуттук маданиятынын айрым бир белгилерине жараша үйрөнүп жаткан элдердин улуттук маданиятынын эрежелерин, жүрүм турумдарын үйрөнүү түшүндүрүлөт. Бул атрибуттук проблеманы изилдеп үйрөнүүнүн зарылдыгы ар бир өз маданиятына мүнөздүү болгон, адам баласынын жашоо тиричилигинде керектигин канааттандыруучу жүрүм-турумунда өздөштүрүп мазмунга ээ болгон белгилерин түшүндүрүп, үйрөнүүгө мүмкүндүк берип турат.

Атрибуттук тренинг өзү дагы эки максатта үйрөнүлөт:

а) башка улуттук маданиятка ээ болгон адамдарды үйрөнүп жаткан маданиятта так жүрүм-турумду жасап, белгилүү иш-аракеттерин аткаруу үчүн колдонулат;

б) изилдөө жүргүзө турган адамдардын улуттук маданиятындагы атрибуттар аркылуу изилдене турган маданияттардын өз ара байланышын түзүү үчүн колдонулат. Бирок улуттар аралык маданияттарды окуп үйрөнүүдө тренинг ар дайым эле толук изилдеп үйрөнүүчүнүн суроо талабын канааттандыра албайт. Ошондуктан маданиятты окуп үйрөнүүдөгү тренингдик ыкманы дайыма улуттук мүнөзгө ээ болгон традициялык ыкма коштоп турган болсо гана өз максатына жете алат. Себеби изилдеп жатып адам жогору биз белгилеп

кеткен өзгөчөлүктөрдөй эч качан өз маданиятын толук жоготуп, таштап, үйрөнүп жатып маданиятына биротоло өтүп кетпейт.

§ 3. УЛУТТУК “МАДАНИЯТТЫ АРГЫНДАШ-ТЫРУУ” ЭТАБЫНДАГЫ ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮК.

Жогорку көрсөтүлгөн параграфтагы проблеманы толугураак чечмелеш үчүн америкалык изилдөөчү Р. Альберттин (1983) улуттар аралык маданияттын изилдөө техникасын жогорулатуу үчүн сензитивдүү-лүктү түшүндүргөн. “Маданиятты аргындаштыруу, ассимиляциялоо, көп функциялуу ыкманы колдонууну сунуш кылабыз. Бул ыкманын максаты үйрөнүп жаткан маданияттын өз маданиятынын көз карашына кабыл алуу менен үйрөнүү, дүйнөнү кабылдоо керек экендигин түшүндүрөт. Ошондуктан башка улуттун маданиятын өз маданиятына салыштырмалуу үйрөнүүдө “маданиятты аргындаштыруу” тренингдин атрибуттары катары кабылданып окуп үйрөнүү ишке ашырылат.

Ал эми “маданиятты аргындаштыруу” төмөндөгүдөй этаптардын уюштурулушуна жараша пайда болот.

1. Болгон жана боло турган окуялардын ситуацияларын талдоодо, эң чоң маанилүүлүгүнө, маңызына, эки маданиятты бириктирип жана айырмалап турган белгилерине карата тандалат. Мындай тандоо америкалык изилдөөчү Г. Триандис, авторлоштору менен жасаган изилдөөсүндө маданияттын аргындалышы, биринчиден, эки маданияттын өкүлдөрүн өз ара мами-лелешүү учурунда психикалык абалында тандалса, экинчиден, экинчи бир улуттук маданияттан келген меймандар тарабынан чатакташуу абалы башталып көпчүлүк учурда алардын башка маданияттын туура эмес талкулоо учурунда такталат. үчүнчүдөн, эң керектүү билимди башка маданияттан тандап алышат.

Бул учурда улуттук маданиятка мүнөздүү болгон стереотиптер, күтүлгөн ролдук абалдар, баалуулук системалар жана жүрүм-турумдун ар түрдүү нормалары, түрдүү маданияттардын салттары, үрп-адаттары, ритуалдары эске алынуу мене ишке ашат.

Мындай талдоодо көпчүлүк учурда “жаңжалдык ситуациялар” изилденип жаткан элдин этнографиялык тарыхында адабияттарында жана түрдүү фольклор-унда кеңири кездешет. Ошондой эле газета - журналда, теле жана радио берүүлөрдө, атайын жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө көп учурайт. Ушундай ситуациялык абалдарга

“маданияттык аргындашты-рууну” изилдөөдө, бүтпөгөн сүйлөмдөр, изилдөөнүн окуясы туурасында сын-пикирин аныктаган ыкмалар колдонуп, такталат.

1. Окуяларды, системаларды системалаштыруу этабы. Бул биринчи этаптан алган маалыматтарга талкуу жүргүзүлүп, баалуу чечимдер жасалып, эки маданиятты жакшы билген, билимдүү эксперт тарабынан текшерилип, алымча-кошумчасы боюнча толуктоолор киргизилет.

2. Атрибуттарды бөлүп алуу этабы.

Изилденип жаткан маданияттын өнүгүшү тарабынан берилген эмоциялык жана таануу процесстердеги абалдарына жараша өзгөчөлөнгөн улуттук маданиятка мүнөздүү болгон белгилери бөлүнүп алынат. Бул учурдагы иш-аракет ситуациялык абалдын уюштурулушуна жараша түрдүүчө ыкмаларды колдонуу менен ишке ашырылат. Мындай эпизодду бөлүп алууда психосемантикалык мүнөзгө ээ болгон ыкмаларды колдонууну сунуш кылабыз.

а) Атрибутту тандап алуу этабы;

б) Бул учурда альтернативдүү ишке аракет талап кылынат.

Эгерде “маданиятты аргындаштыруу” учурдагы ма-даниятты окуп үйрөнүү А) маданиятына ээ болгон адам, Б) маданиятына ээ болгон адам менен мамилелешип, учурда изилдөөнүн жыйынтыгы А маданиятындагы адамдын кызыкчылыгын көздөгөн атрибуттар тандалып алынып, ошол учурдагы ситуа-циялык абал талкууланат. Экинчи учурда тескерисин-че болуп кызмат кылат.

1. “Маданиятты аргындаштыруунун” толуктоо этабы

Амеркалык изилдөөчү Г. Триандис толуктоонун эки жолун сунуш кылат:

Толуктоонун биринчи жолу болуп үйрөнүлө турган маданиятты үйрөнүлгөн жана үйрөнүлбөгөн инсан-дардын өз ара мамилесиндеги атрибуттук мамилелерге карата кемчиликке толуктоо киргизилет. Экинчи жолу болуп башка маданияттын өкүлдөрүнүн өз ара мамилесиндеги инсандык сапаттардын жакшы жана жаман сапаттарын эске алуу менен толуктоо киргизилет.

Ошондуктан “маданиятты аргындаштыруу” улут-тар аралык мамиле жасоо учурунда төмөндөгүдөй ситуациялык шартты эсепке алуу менен толуктоо киргизип туруш керек.

а) Башка маданиятты таанып, толуктоо киргизип турууда ал маданияттын элементтери бүтүн бир формада кабыл алынбаганына карабастан, инсандын туюу сезиминин деңгээлинде кабылдап, маани берип турушу керек.

б) Эң бай маданиятты пайда кылыш үчүн өз маданиятын түрдүү улуттун маданиятынын атрибут-тук элементтери менен толуктап туруу зарыл.

в) Жаңы спецификалык маданияттын трениндик программасын түзүүдө башка маданиятка көнүгүүгө керектүү болгон проблемалар түзүлүп, жаңы проблемалык толуктоолорду талап кылат.

г) Маданияттын интеграциялык өнүгүшүнө көптөгөн спецификалык мүнөзгө ээ болгон маалыматтар талап кылып жатат. Бул көрсөтүлгөн улуттук маданияттын трениндик мазмунунда “маданиятты аргындаштыруу” аркылуу жогорку биз белгилеп кеткен струк-туралык система, маданияттар аралык байланышты түзүп, улуттар аралык мамилени жакындатууга болот. Ошону менен катар студенттерге этнопсихологиянын маңызын ачып берүүдө экинчи бир башка маданиятка сапаттык формада анализ жүргүзүшүнө мүмкүндүк берет. Натыйжада салыштырмалуу улуттар аралык мамилени уюштуруунун этнопсихологиясынын мый-замы керек экендиги көрсөтүлүп, этнопсихологияга киришүүгө багыт берет.

“Маданиятты аргындаштырууга” карата улуттар аралык мамилени өркүндөтүп, байланышты күчөтүү планында бул проблемага байланышкан специфика-лык өзгөчөлүктү үч категориялык тема аркылуу чечмелөөнү сунуш кылабыз:

1. Маданияттар аралык мамилелешүү (общение) аркылуу жогорку эмоционалдык деңгээлде эки улуттун өкүлдөрүн бири-бирин таанып билиши дифференциалданып чечмеленет.
2. Башка улуттар үчүн анча мааниге алынбай аз белгилүү болгон маданияттан бөлүп, окшоштуктары жана айырмачылыктары көрсөтүлөт.
3. Ар бир улуттук маданият спецификалык жактан өздүк маалыматка ээ болгон өзгөчөлүктөр баала-нып, улуттардын жүрүм-турумдарын башкаруудагы функциясы, колдонуу формасы, маданияттагы жашоо орду, коомдогу статустук деңгээли анык-талат.

Этнопсихологиялык мыйзамда негизделген ма-данияттар аралык байланыш кыргыз маданиятындагы элдик билим, фольклор жана элдик искусствого карата көнүктүрүлгөн ыкмаларды колдонуп изилденген маалыматтарга карата башка улуттардын изилдөө жыйынтыктары менен салыштырылат.

Авторлордун көз карашына караганда ушул сунуш этилген, айрым бир этнопсихологиялык предметтик маалыматтары сыяктуу психикалык мыйзамды окуп үйрөнүү өз бет алдынчалыка ээ болгон майда мамлекеттер үчүн, элдин кызыкчылыгын көздөгөн көптөгөн проблемаларды чөчүүдө мүмкүндүк берет. Сөзүбүз кургак болбос үчүн МГУнун профессору В. Петренко жана ОшМУнун, профессору А. Закиров (1994) тарабынан жүргүзүлгөн “улуттар аралык мамилени” изилдөө жыйынтыгына караганда, Кыргыз Республикасынын түштүк борборунда жашаган студенттер кыргыздар, орустар, еврейлерге, америкалыктарга жана коңшулаш республиканын этникалык элдерине казак, өзбек, тажик, түркмөн-дердин улуттук этносуна карата стереотиптик кабылдоосу, жашаган идеологиялык саясатка жараша боло тургандыгын көрсөткөн. Бул изилдөөдөгү эң контрастуу көрүнүш кыргыздардын көзү менен караганда, америкалыктар менен еврейлерге карата берилген этнос, таптакыр ал элдин өздөрүнө жүргүзүлгөн изилдөөгө, жазылган адабияттарындагы, маалыматтар менен дал келбейт. Мисалы, советтик доордогу идеологияга байланыштуу болсо керек америкалыктар кыргыздардын түшүнүгү боюнча бардыгы эле бай, эксплуататор, баскынчылык мүнөздөгү идеологиялык калыптанган ушул сыяктуу конструкцияланган инсандардын моделдери түзүлгөн (А. Закиров 1994.)

Мындан биздин эл үчүн чет элдик этноско ээ болгон маалыматтар азыркы эркин соода рыногун өркүндөтүп, экономиканы жогорулатуу үчүн өтө керек экендигин билебиз. Ошону менен катар ушул эле учурда бирдиктүү экономикалык саясатты жүргүзүп иш алып барууда өз улуттук стереотиптерибизди, менталитетибизди, имидждик формада көрсөтүш үчүн да этнопсихологиянын мыйзамдарын колдонуу замандын шартына ылайыктуу. Ачыгын айтсак кыргыз этносуна мүнөздүү болгон бардык элементтерди көрсөтүп, кыргыздын ким экендигин башка этностогу элдерге мамлекеттерге тааныштырышыбыз керек.

§ 4. КЫРГЫЗ УЛУТТУК МАДАНИЯТЫН ҮЙРӨНҮҮДӨГҮ ЭТНИКАЛЫК СТЕРЕОТИПТЕР

Улуттар аралык маданияттын өз ара байланышын изилдөөдө этносторго мүнөздүү болгон стереотиптер жалпы маданияттын өсүп өнүгүшүндө чоң мааниге ээ. Канчалык улуттук этноско мүнөздүү болгон стереотиптерди так аныктай турган болсок, ошончолук ал улуттардын маданияты туурасында көп маалыматтарды алып, жакшы таанууга жетишет. Натыйжада, инсандар, улуттар аралык өз ара байланыш жакшырып, дүйнөнү кабылдоого болгон көз караш жакындап, өз ара мамиленин уюштурулушуна жол ачып турат. Мындай этнопсихологиялык мыйзамдын тастыкталышы улуттук маданияттарды эле тереңдетип, үйрөтпөстөн, спецификалык мүнөзгө ээ болгон улуттун өкүлдөрү туурасында ар тараптуу маалымат берип, бир улут менен экинчи бир улуттун ортосундагы мамиленин туура уюштурулушун камсыз кылып турат. Ал эми улуттар аралык мамиленин туура уюштурулушу көптөгөн окумуштуулардын изилдөө-лөрүнүн жыйынтыктарына караганда, улуттук маданияттын этникалык стереотиптерине жараша боло тургандыгын азыркы мезгилдеги социалдык жалпы, этнопсихологиялык жана этнопсихосемантикалык психология, социология илимдеринде иштешкен окумуштуулардын эмгектеринен учуратууга болот.

Мындай окумуштуу-изилдөөчүлөргө америкалык журналист, психолог У. Липпман, Пуэрто Рик, О. Клайберг, А. Тешфель, Д. Кацом жана К. Брейлерди атай турган болсок, советтик доордо иштеген Россиялык психологдорго В. Петренко, В. Агеев, Е. Конхева, Г. Стефаненкону кошууга болот.

Стереотип - деген термин грек сөзүнөн алынып бышык жана так деген, бир нерсенин бетине калтырган из сөздөрдөн куралып, коомдо

белгилүү кубулушту, абалды, адамды, тайпаларды түшүндүрүп турган бир канча белгилердин топтоштурулушун, жалпылыка мүнөздүү сапатты образды билдирет. Бул түшүнүк алгачкы жолу полиграфиялык жумушта типографиялык наборду көбөйтүш үчүн басма учурундагы форманы көрсөтүүдө колдонулган. 1922-жылы америкалык журналист психолог У Липпман тарабынан “Элдин коомдук ою” деген китебинде колдонулуп, адам баласынын жашоо турмушунда өтө көп маалыматтар курчап, адам баласына жалпы өнүгүшүндө бир канча тоскоолдуктарды азайтуу үчүн баш мээге келип жеткен маалыматтарды жакындыктары боюнча топтоштуруп, бир маалыматтын айланасындагы социалдык стереотиптер аркылуу түшүнүүгө боло тургандыгын көрсөткөн. Бирок социалдык стереотип “дүйнөнүн көрүнүшүн” туура таанууга жогорку тактыка дифференцияланып анализденбегени менен коом тарабынан керектүү болгон маалыматтарды таанууда убакытты үнөмдөп, жалпы маданияттын ичинен керектүү маалыматы бөлүп алууну, тез таанып билүүнү камсыз кылып турат.

Социалдык стереотип дайыма психологияда инсандын “плициттик теориясы” аркылуу кабыл алынган ошол кабылдоонун апперцепциялык эффективдүүлүгүнө жашоо менен феноменологиялык мүнөздө алгачкы шартты жана жаңылыктарды пайда кылат. Мындай формадагы социалдык стереотиптерди кыскартып “социотип” деп айтууга болот.

Ал эми этникалык мүнөзгө ээ болгон стереотип Липпмандан кийин тез эле колдоого алынып, америкалык психолог Пуэрто-Рико тарабынан америкада жашаган мексикалык афро-америкалыктардын улуттук этносун мүнөздөөчү стереотиптер аныкталган. 1950-жылдары америкалык психологдор А. Тешфел, О. Клайнбергдин “чындыктын уругу” деген стерео-типке карата айтылган гипотезасын улантып, ошол мезгилдеги америкалык элдердин келечекте же мезгилдеги пландаштырылган акцияларынын банктарга тапшыра турган ойлоо системаларын стереотиптерин дифференциялоо менен: 1) тайпалар аралык айырма-чылыктарды аныктаса; 2) өкүнүчтүү окуялар учурундагы, чындыкты изилдөөгө карата багытталган тайпанын мүчөлөрүнүн өз ара мамилелерин түзүп туруучу себептердин стереотиптерин изилдөөгө жетишкен. Изилдөөчүнүн оюуна караганда, жогорку мисалдан көрүнгөн ситуациялык абалдагы жүрүм-турумга, тайпалар аралык мамилелерге карата берилүүчү реакция, ал тайпаларды түзүп турган адамдардын улуттук маданиятынын этникасына жараша болгондугу белгиленет.

Бирок стереотип жогоруда көрсөтүлгөндөй ар тараптуу проблемаларды чечмелей алганы менен илимде жалгыз жашабастан, өзүнчө жакын маалыматтар менен бирдикте жашай тургандыгын Россиялык психолог Т.Г. Стефаненконун (1993) изилдөөлөрүнүн жыйынтыгына караганда ошол чындыктын негизин түзүп турган

установка, элдин жүрүм-турумуна, инсандык сапатына, ошондой эле этникалык маданиятына жараша айырмалана тургандыгын айтабыз. Бардык эле социалдык стереотиптер бардык элдерде, инсандарда бирдей боло бербестен, улуттун спецификалык өзгөчөлүгүнө жараша боло тургандыгы көрсөтүлгөн. Ошондуктан бирдиктүү адам баласынын социалдык проблемасын чечүү үчүн бизге чейинки окумуштуулар социалдык стереотиптерди чындыкка карата чечмелөөдө ар тармактуу типтерди жана ыкмаларды иштеп чыгышкан.

Россиялык изилдөөчү Феофанов (1980) У. Липпманын стереотиптик феноменине таянып, улуттук маданиятты мүнөздөгөн стереотиптерди бир канча типтерге бөлүштүргөн.

1. Улуттардын өкүлдөрүн кабыл алууда, биринчи болуп ал адамдын өзүнө, улутуна, маданиятына жараша мурда алынган маалыматтардын жалпылык мүнөздөгү белгилерине жараша класстарга бөлүп, стереотиптин мазмунун чечмелеген. Эгерде бизден дүйнө туурасындагы маалыматтарды кандайча кабылдообуз жөнүндө сурай турган болсо, анда биз ал дүйнөнү түзүп турган маалыматтарды, белгилерди, ага чейинки тааныган маалыматтарыбызга салыштырып, жалпылык белгилерге карата тааный ала тургандыгыбызды айта алабыз.

2. Стереотип улуттарга, инсандарга тубаса берилип, кандай шартта, абалда болбосун алардын жашоо функциясын бышыктап, келечекке карата умтулуу кыймыл аракетин башкарат. Мындай динамикалык өнүгүү ар бир элдин маданиятынын өнүгүшүнө жана өнүкпөшүнө байланыштуу болот.

3. Стереотип улам жаңы эмпирикалык ык жөндөмдүү-лүктү калыптандырып турат. Анткени улам коомдун өнүгүшү адам баласынын аң-сезимин жогорулатып, белгисиз керек болуп жаткан маалыматтардын мурунку белгилерине карата кийинки коомдон алган билимдин негизинде кабылдап, ал маалыматтарды жаңы стереотиптерин пайда кылып турат.

4. Стереотип бир тектүү маалыматтарды мазмуну боюнча карама-каршы уюмдарга жайгаштыруу менен байкоочуга салыштырмалуу тааныш жана тааныш эмес маалыматтарга карата бир канча факторлорго бөлүп турат. Мындай факторлорго “Баалоо”, “Активдүүлүк”, “Күч” ж.б. баалоого карата “тааныштык” дайыма жакшынын синоними болсо, “тааныш эместик” жамандын синоними болуп дүйнө туурасындагы маалыматтарды бөлүштүрүп, айырмалап таанууга мүмкүндүк берет. Калган активдүүлүк, күч факторлору дагы ушул сыяктуу мүнөздөлөт.

4. Стереотип дайыма “баалоо” системасында жашап, дүйнөнүн элементтерин адам баласынын жашоо установкасына, эмоционалдык туюу абалдарына жараша инсандарды жана улуттарды башкарып турат. Эскерте турган нерсе бул жерде стереотип эмоциянын элементтеринин жыйындысы катары каралбастан, туюу сезимин пайда кылган мотивдин бир формасы катары каралат.

5. Стереотип дайым эле адекваттуу боло бербейт.

У Липпман адекваттуулукту тескери көз караштагы адатка салыштыруу менен, адам аркылуу көпчүлүк учурда дүйнөнү чындыкка карата кабыл алууда фактордун уюлдук маалыматтарына жараша болуп, дайым эле чындыктын негизинде тааныла бербестен көнүмүш адаттын негизинде чындыкты кабылдоого боло тургандыгын көрсөтүлгөн.

Ошондуктан кабылданып жаткан дүйнө туурасындагы маалыматтар баалуулук системасынан ажыроо менен Б.Ф. Поршев тарабынан негизделген “биз жана алар”, “биздики”, “алардыкы” деген инсандын субъектисине мүнөздүү болгон сапатка карата стереотип, жалпы коомдун жүрүм-турумдун моралдык нормасын аныктоого жетишет.

Ошентип, Феофанов, Липпмандын стереотиптик жалпылоо тиби менен дүйнөдөгү элдердин жүрүм-туруму, моралдык нормадагы эрежелерге жараша улуттук маданияттын этносуна мүнөздөөгө болгон категорияларга бөлүнө тургандыгын көрсөтөт. Натыйжада, ар бир улут башка улуттардан айырмаланган стереотипизацияга ээ экендигин түшүндүрөт.

Экинчи бир топ Россиялык психолог В.С. Агеев (1990) жогорку стереотиптердин негизги типтерин изилдеп, бирин экинчисинен айырмалоого боло турган ыкмалардын төмөндөгүдөй класстарын көрсөткөн: 1) Стереотиптердин, түзүүчүлөрүн эркин сүрөттөп жазуу ыкмалары; 2) Эркин суроо жооп алуу ыкмасы. Мында алдын ала изилдөө максатына жараша тандалган инсандык сапат, эгоцентризмге карата уюштурулган суроо-жооп, диагностика ык тесттер жана социалдык мазмунга ээ болгон ситуациалык абалдарды баалоо, ыкмаларын айтууга болот; 3) Ар түрдүү формадагы көрсөтмөлүү проективдүү ыкмалар; 4) психо-семантикалык ыкмаларга карата бөлүштүрүлгөн.

Агеев тарабынан класстарга бөлүштүрүлгөн ыкмалардын арасынан азыркы мезгилде этникалык стереотипти анализдөө төртүнчү класска кирген психосемантикалык ыкма эл арасында кеңири колдоого алынып, улуттар аралык мамилени уюштурууда көптөгөн проблеманы чечүүдө,

1933-жылы америкалык изилдөөчүлөр Д. Кой жана К. Брейли тарабынан америкадагы Приметан колледжинде окуган америка-лык, афроамерикалык, кытайлык, англиялык, немецтик, италиялык, ирландиялык, япондук, еврейдик жана түрк студенттеринин этикалык айырмачылыктарын инсандык сапаттарына карата изилдөө жүргүзүшкөн. Г.Г. Стефаненко (1993). Бул изилдөөнүн жыйын-тыгына караганда негизги этникалык жактан бири-биринен айырмаланган 5 стереотиптик өзгөчөлүктүн ордуна 12 личностун спецификалык айырмачылык-тарын көрсөтө алган стереотип аныкталган. Ушундай мисалды азыркы мезгилде психология илимине популярдуу болуп жаткан МГУнун профессору В.Ф. Петренкоун эмгектеринен учуратууга болот.

Мисалы, психосемантикалык мыйзамда көнүк-түрүлгөн “көптүктүн идентивдүүлүгү” ыкмасын колдонуу менен орус жана азербайжан элдеринин улуттук этносу изилденип, алардын ортосундагы дүйнөнүн көрүнүшү түрдүү деңгээлде кабылдана тургандыгы аныкталган. Петренкоун айтуусуна караганда, күндөлүк жана коомдук аң-сезимдин калыптанышы улуттук этноско жараша болот. Себеби изилдөө учурунда эки улуттун өкүлдөрүнө бирдей мазмундагы инсандардын коомдук нормадагы жүрүм-турум эрежелерин (поступкаларын) мүнөздөгөн суроолор “жогорку билимге умтулуу”, “үй бүлөөнүн бюджетин башкаруу”, “турмушка чыккандан кийин үйүнө жолдошу жокто таанышын мейманга чакыруу”, “дайыма музейге, көрсөтмөлөргө, кино театрларга баруу”, “үйүндө жаныбарды кармоо”, ж.б. 90 паступка берилип, алар “менин апам” менин идеалым “коомдун иедеалы” жана о.э орус, азербайжан, эстон ж.б. 10 улуттун өкүлдөрүнө карата баалануу боюнча алынган маалыматы фактордук анализге алынганда, изилденүүчүлөрдүн аң-сезими дүйнөнү этникалык өзгөчөлүккө карата кабылдоодогу, психикалык татаалдыгы эки башкача факторлорго бөлүнгөн. МГУнун студенттерине жүргүзүлгөн изилдөөдө 8 мааниге ээ болгон факторго бөлүнсө, Азербайжан университетинин студенттерине жүргүзүлгөн изилдөөдө негизги эки мааниге ээ болгон факторлорго бөлүнгөн (Петренко В. 1988).

Ушул эксперимент А. Закиров тарабынан, көрсөтүлгөн мазмунда толук кыргызчаланган вариантта Ош мамлекеттик университетинин биринчи курста окуган орус тайпасынын кыргыз этноско ээ болгон кыздарына жана кыргыз тайпасында окуган айыл кыштактан келген

кыздарына жүргүзүлгөн экспериментте орус тайпасында окуган студенттер тарабынан үч мааниге ээ болгон факторго бөлүнсө, айылдан келген кыздар тарабынан эки мааниге ээ болгон факторго бөлүнүп, улуттук этностордун стереотиптери мыйзам ченемдүү боло тургандыгын биле алабыз (А. Закиров, 1994).

Эгерде, бул изилдөөнүн жыйынтыгына толугураак токтоло турган болсок, В.Ф. Петренко тарабынан түзүлгөн “көпчүлүк идентификациясы” ыкмасынын техникалык куралы болгон поступкалары изилдөө учурунда азербайжан жана кыргыз тилине которулганы менен ар бир поступка улуттук мүнөзгө ээ болгон маалыматтарды сөз менен айтып болбой тургандыгы көрсөтүлөт. Экинчиден, ар бир поступка инсандын аң-сезиминдеги көмүскөдө жаткан улуттук менталитет, имидж аркылуу башкарыла тургандыгын айта алабыз.

Бул улуттук этноско шек келтирген эксперименталдык жыйынтыкты А. Закиров тарабынан улуттук этностун стереотиптерин кыргыз фразеологиясында психосеман-тикалык негизде аныктаган, экинчи бир эксперимент-тен карай турган болсок, жогорку экспериментке тескери көрүнүштөгү жыйынтыкты көрүүгө болот. Бул жолу изилдөө ыкмасы катары мурунку эксперимент-теги поступканын ордуна кыргыз фразеологиясынан алынган, инсандык сапаттарды ар тараптуу анализдей алган функцияны, форманы, баалуулук системаны ж.б. этиштик фразеологиянын 101 тизмеги алынып, алар улуттук этностор, кыргыз, казак, өзбек, орус, америкалык, еврей ж.б. он улуттун өкүлүнө карата бааланып, фактордук анализге алынганда, 8 мааниге ээ болгон факторго бөлүнүп, изилдөөчүлөрдүн аң-сезими дүйнөгө болгон көз карашы боюнча башка улуттардан калышпай тургандыгын көрсөткөн.

Жогорку изилдөө жыйынтыктарына таянуу менен улуттар аралык этникалык айырмачылык О. Шпенглер, В. Гумбольдт, М. Коулдун концепциясына дал келе тургандыгы аныкталат. Ошондой эле бул теориялык жана практикалык изилдөө жыйынтыктарына таянуу менен кыргыз этникалык көз караштагы гетеро-автостеретиптерге маани берүүгө жетише алабыз.

Жогоркудагы изилдөө жыйынтыгына караганда кыргыздардын көз карашы боюнча, орустар төмөндөгүдөй гетеростеретиптеги мүнөзгө ээ: эмгектин майын чыгара иштеген, колунан ар иш келген, билимге

жогорку демилгелүүлүк менен умтулган, улуттук маданиятын сактаган, коомдо орточо статуска ээ болгон, аракетине карабастан орточо ийгиликке жетишкен, анчалык ак көнүл эмес, бирок өзүн ак-көнүл, боорукер, жагымдуу көрсөтүүгө аракет жасаган, анчалык боор батырынып кете албаган улут экендигин мүнөздөйт.

Ушул эле учурда кыргыздар өз көз карашы боюнча төмөндөгүдөй автостереотипке ээ. Чыныгы кыргыздар эмгекчил, кур намысты жогору койгон, көңүлүндө кири жок, өз билгенин кое бербеген, жогорку меймандостук менталитетке ээ болгон, прогматикалык мазмундагы тарбияны сыйлаган, бирок коомдо орточо статуска ээ болуп орто ийгиликке жетишкен, жалпы дүйнөлүк масштабда орточо баалуулук системага ээ болгон, бардык элдер менен тил таап сүйлөшө алган адамдар экендигин көрсөтүшкөн.

Кыргыз улуттун гетера-автостереотиптерин үйрөнүүнүн биздин маданиятка зарылдыгын көрсөтүп, илимде керек экендигин бышыкташ үчүн Россиялык психолог И.С. Кондун этникалык стереотиптерине карата айтылган шилтемесине токтололу, “Өз жана башка улуттун элдин этникалык өзгөчөлүгүн түшүндүргөн стереотиптерин жакшы билиш үчүн бир эле ал эл туурасында жазылган адабияттарды жана искусствосун жакшы билүү жетишсиз, тереңдеп жакшы үйрөнүү үчүн, сөзсүз түрдүү варианттар аркылуу эксперименталдык изилдөө, негизги орунда турат” – деген оюуна кошулуу менен дагы бир жолу жогоруда көрсөтүлгөндөй изилдөөлөрдүн өтө зарыл экендигин ырастайбыз.

Бул гетеро-автостереотиптерге теориялык негизде толук ишенип, айрым жактары боюнча талаштарды жүргүзсө болот. Айрыкча кыргыз автостереотиптеги берилген “бардык элдер менен жалпы тил таап сүйлөшө алышы” азыркы мезгилдеги коомдук практикадан көрүнүп тургандай, эксперименттердин жыйынтыгын толук кубаттайт. Мындай жыйынтык-тардын болушун биз этнопсихологиянын мыйзамына таянуу менен жооп бере алабыз. Бардык улут башка улуттарга караганда өз улуттук маданиятын, жашоо-догу саясий идеологиясын, инсандык сапаттарын жакшы билгендиктен айрым ситуациялык учурларда өз улутуна таандык болгон оң мүнөздөөчү сапаттар боюнча мүнөздөөгө аракет жасашат. Ошондуктан биз сунуш этип жаткан этнопсихологиялык теориялар жана практикалык маалыматтар ар бир улуттун этникалык мүнөзүн өз түшүнүктөрүнө жараша өнүктүрбөстөн, дүйнөлүк коомдун талабына жараша ылайыктап, калыптандыруу менен

дүйнөлүк адам баласынын кызыкчылыгын көздөгөн талапка жараша өз жүрүм-турумдарын башкарууга жардам көргөзүү үчүн багытталат.

Сөзүбүздүн аягында жогорудагы бардык көрсөтүлгөн гетеро-автостереотиптердин теориясына, критикалык изилдөө жыйынтыктарына таянуу менен кыргыз улутунун элин төмөндөгүдөй этникалык мүнөздөгү психикалык категориялардын айланасында өнүгүшүн сунуш кылабыз. 1) чоң тайпалардын коомдук өнүгүү мамилесине жараша; 2) майда тайпалардын өзүн курчап турган чөйрөсүнө жараша, 3) элдердин гуммандуулугуна, ата салтын кармап, мээримдүүлүгүн көрсөтө алуу мамилесине жараша; 4) эмгекти сүйүү; 5) өзүн сыйлоо катары; 6) өз менчигине карата мамиле жасай биле алуу укуктук мыйзамында; 7) инсандардын активдүүлүгүн жогорулатуу багытында; 8) дүйнөлүк образдагы жашоого умтулуу жана жөндөмдүүлүгүн арттырууну айта алабыз.

Бул бөлүнгөн категориялык стереотиптер кыргыз элинин улуттук этносунун элементтери дүйнөлүк аң-сезимдин таркашына негизги орундардын биринде турат. Экинчи жагы болуп Кыргыз Республикасындагы жашаган башка улуттук этностогу адамдар менен болгон мамилени күчөтүп, бирдиктүү проблемаларды чечүүдө чоң көмөк көрсөтө алат.

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮК: ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫК БАЙЛАНЫШТАР

Немецтик психологдор М. Лацарус жана Х. Штенгелдердин айтуусуна караганда, этнопси-хологияны илим катары таанууда өзүнө жакын, бүтүн бир проблеманын үстүндө иштелген багыттар аркылуу бир максатты чечмелеген этнография, социология, психоллингвистика, социалдык психоло-гия, этнопедагогика жана психосемантикалар менен байланышта өнүгүшүн далилдешкен. Бул предметтердин этнопсихология менен болгон түпкү байланышын анализдөө объектилери, алдыга коюлган максаты, айрым учурда алардын изилдөө мето-дологиясы окшош экендигине айрым факторлор аркылуу ишенүүгө болот. Ошондуктан жогорку белгиленген предметтер менен болгон илимий байланышты чечмелөө үчүн ар бирин өз алдынча кароого туура келет.

§ 1. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН ЭТНОГРАФИЯДА ЧАГЫЛЫШЫ

Этнография менен этнопсихология негизинен үч багыттагы улуттук-таанып билүүнү түшүндүрүп туруучу булактар аркылуу байланышат. Мындай булактарга элдик билим, фольклор жана элдик искусство, көркөм өнөр кирет.

Элдик билимге - эл жашап жаткан чөйрөдөгү жер шарттар,

жаратылыштын мыйзамы, айыл-чарбанын оң жактуу уюштурулушуна, күндөлүк жашоо тиричилик-тин рационалдык пайдаланылышына жана мамиленин өз ара уюштурулушуна жараша этнопсихологиялык процесстердин мыйзамдары аркылуу ишке ашырыла тургандыгын байкоого болот. Бул айтылган психи-калык процесстер ар бир уруунун, элдин өзүнчө бир этникалык мүнөзгө ээ болгон диндик көз карашына жараша алардын салт-санаасында, үрп-адатында, этникалык мүнөзүндө аныкталат. Ошентип элдик билим өзүнүн дүйнөнү таанып-билүүсүнө, рухуна жараша улуттук мүнөзгө ээ болгон жаратылыштын ар түрдүү көрүнүшүнө ишенүү менен ошол элдин жашоо-тиричилигиндеги жүрүм-турумдун моралдык нормасын жаратылыштын мыйзамына ылайыктуу болгон эрежелерди белгилеп, элдин этникалык мыйзамына ылайыктуу болгон эрежелерди белгилеп, улуттарды этникалык жактан айырмалап турат. Бул айтылган идеяны далилдөө максатында Советтик этнограф Ю.В. Бромлей (1973) улуттук мүнөзгө ээ болгон динге өтө күчтүү ишенимдерге мазарларга, колдоого алуучу жаратылыштын күчүнө, элдин назарына жана башка элдик медицинага, айыл чарба жумушун уюштуруудагы календарлык маалыматтарга, элдин жаратылыштын сырын билүүдөгү метеорологиялык, астрономиялык түшүнүккө карата мезгилди, убакытты, өлчөөчү эсептөө системаларында этнопсихологиянын ички психологиялык структурасы мүнөздөлөөрүн айткан. Бул фактыдан көрүп тургандай, азыркы илимге чейин жаратылыш мыйзамдарынан адам баласынын табиятына карата элдик аң-сезимдин туура жана рационалдуу болушу элдик психоло-гиянын мурдатан эле бар экендиги, болгондо да жогорку тактыкка чейинки иштелгендигин мүнөздөйт. Белгилеп кетчүү нерсе, жогоруда айтылгандай элдик психология бардык учурда түрдүү элдерде бирдей болгон эмес. Алсак, Р.М. Берндт, К.Х. Бериндт (1981) австралиялык аборигендердин, африкалык уруулардын, четки сибирлик майда элдердин маданиятына жүргүзүлгөн изилдөөлөрүнө бул уруулардын аң-сезимин кол-лективдештирилген эмгектин этникалык жагдайына карата өнүккөндүгүн байкашкан. Бул элдердеги этникалык өзгөчөлүк алардын коргонуу максатында бирдиктүү чептерди куруу, душмандардан коргонуу, бирдиктүү мергенчиликке баруу, балык уулоо, кыштын камын көрүү ж.б.

Мамлекет тарабынан мыйзамдын эрежеси иштелип чыкпаса да элдик тарбиянын негизинде өтө тактыкка, майда деталдарына чейин анализдеген жүрүм-турумдардын башкарылгандыгы ал элдерде этнопсихология мурдатан эле тубаса берилген сыяктангандыгын баса белгилешкен. Жогорудагыдай фактыларды Л.Я. Штернбергдин 1933 - жылы, алыскы сибир элдеринин өспүрүмдөрүнө жүргүзгөн байкоосунан учуратууга болот. Ал жердин өспүрүмдөр бир гана үй тиричилигиндеги жумушту так аткарбастан, кайыкта сүзүү,

балык уулоону, чарбалык жумуштарга жардам көрсөтүү менен бирге согуш иштеринен баштап, адам баласына керек болгон жөнөкөй салт жана эң жогорку интеллектуалдуулукту көрсөткөн элдик жомокторду, уламыштарды, легенда-ларды, түрдүү мазмундагы ырларды уруунун саясий экономикасын жогорулатуу эрежелерди жакшы билишкен. Башкача айтканда бул жаш курактагы өспүрүм балдар баалуулук системаны жакшы түшүнүп, өз урууларынын маданияттык өзгөчөлүгүн экинчи уруудан айырмачылыгын айрып тааный алышкан.

Ошондой эле инсандык сапатты түшүндүргөн уруулар аралык мамилелерди уюштуруучу психи-калык мүнөзгө ээ болгон инсандык сапаттарды, жеке абалды жана түрдүү процесстерди жакшы билишкен. Жогорку аталган учурларда этнопсихологиянын элементтери алардын ырым-жырымдарды, салт-санааларды, күндөлүк турмуштун эрежелерди жакшы билишкен деп эсептөөгө болот.

Мындай этнопсихологиялык калыптанган факты-ларды кыргыз элинин улуттук маданиятынын тарыхынан кеңири учуратабыз. Кыргыз улуту жашаган географиялык жер шарты боюнча тоолуу аймак болгондуктан айрым бир кырсыктар, жаратылыштын физикалык, биологиялык, география-лык мыйзамдарынын негизинде болгондуктан көпчүлүк элдик психологияда табигый рухка, духка байланыштуу болот деп түшүнүшөт. Мисалы, жылдын жаанчыл болушу же кургак болушу, суунун ташкындашы, кайберендердин жашоо тиричилигин, канаттуу беренделердин, жырткыч айбандардын сүрүшүн, түшүнүгү төмөн атуулдар кудай-тааланын амири менен пайда болот деген жыйынтыкка келишкен. Ошондуктан элдик жөнөкөй аң-сезим жогорку психикалык негизде түрдүү ырым-жырымдарды, салт-санааларды пайда кылып, элдин этникалык өзгөчөлүгүн башка жактагы жашаган улуттардан айырмалашкан. Алсак Кыргыздардын мазарларга сыйынуу, кудайыларды өткөрүү, теңирге сыйынып намаз окуу сыяктуу ритуалдарды колдонуп келгени белгилүү. Мындай фактыларды Ош шаарынын ичинде жайгашкан Сулайман тоосундагы орун алган сыйынуу жайлар, Ноокат районундагы Абшыр-Ата мазары, Базар-Коргондогу Арсланбабдын атайын ыйык жерлери, Алайдагы Жылуу-Суу мончосу, Кара-Кулжадагы Телпек-Таш Ата тоосу, Ысык – Көлдөгү эс алуу түйүндөрү жана башка көп-төгөн эл ыйык тутуп сыйлаган жерлердин касиеттүү сезиминен билүүгө болот. Сулайман тоосундагы мазарларга сыйынуу тарыхый мааниси жогору туруп, бүткүл Фергана өрөөнүндөгү жашаган мусулман элдеринин бардыгы үчүн экинчи Меке, Мединага айланганы бекеринен эмес.

Мындай элдик түшүнүк диндик мазмунга ээ болгону менен ал мазарга сыйынуу ритуалдарына карата бир диндик ишеникте болгондугуна карабас-тан, улуттук этностун өзгөчөлүгүн айырмалаган-дыгын, ал элдердин эки башка психологиялык мүнөздө

болушу менен айырмалап турат. Алсак кыргыздарда кудайга сыйынуу «Жаңы-кудайы» деп кандай жандык сойгон болсо дагы сөзсүз кан чыгарылса, ушул эле кыргыздарга кошулуп жашашкан өзбек элинде экинчи бир адамга кайыр садага берүү менен адамдын көңүлүн алып жардам көрсөтүү максатында иш-аракет жасалат. Мындан көрүнүп тургандай, эл ишениминде, сыйынууга барган адам күнөөлүү болсо, күнөөсүн жууп, өзүн жеңил сезип, ишенген рухтун өкүлү менен мамилелешкен образда жүрүм-турумун тыкан башкарып, мурункуга караган-да өзүн жакшы сезип, оңолуу абалында боло тургандыгы мурдатан эле белгилүү. Ал эми элдик таанып билүүгө, элдик медицинага, күндөлүк тиричилик өткөрүүдө этнопсихология, кыргыз эли кабыл алган түшүнүктөр аркылуу жашап келет.

§ 2. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН ЭЛДИК МЕДИЦИНАДА ЧАГЫЛЫШЫ

Ар бир улуттун этикалык өзгөчөлүгүнө, моралдык жүрүм-турумуна, географиялык жер шартына, пайда-луу жүргүзгөн эмгек өндүрүмдүүлүгүнө карата ошол улуттун өкүлдөрү түрдүүчө ырым-жырымдарды пайдаланып, мурдатан калыптанган улуттук психиканын ишеним дэнгээлине таасир этүү менен айрым учурларда ооруган ишендирүү деңгээлинде айыктырган, учурлар болгон. Мындай элдик психиканы башкарган ырым-жырымдарды пайдалангандарды төмөндөгүдөй тартиптерге бөлүүгө болот.

1. Ооруларга таасир этип, аларга жардам берүүчү ырым-жырымдар;
2. Коомчулукка жагымсыз болгон жүрүм-турумдарга тыюу салган ырым-жырымдар.

Ооруларга жардам берүүчү ырым-жырымдар неги-зинен ишенимдин деңгээлинде жүрүп, сырттан таасир этип жаткан сезимталдуу рухтун күчтүн негизинде ооруну айыктырууга жетише алат. Мындай фактыларды эл арасында үзүрлүү пайдаланып жаткан диндик көз караштагы молдо-кожолорду, бакшы-бүбүлөрдү, көзү ачык табыпчылардын иш-аракет-теринен байкайбыз. Буларды азыркы мезгилде психотерапия деген түшүнүк аркылуу билебиз. Бирок мындай ырым-жырымдар илимий медицина аныктаган дүйнөдөгү бардык элдер үчүн бирдей эмес.

Ар бир улуттун этникасына жараша дарылоо ыкмасы, ооруларга таасир этүү маданияты ар башка элдин таанып билүүсүнүн этнопсихологиясында мүнөздөлүшүн түшүндүрөт. Буларга кыргыз элиндеги «ысырык салуу» арчаны күйгүзүп түтөтүү, ал түтүн адамдарга тийгизген зыяндуу микробдорун өлтүрсө, экинчиден оорулуунун көңүлүн көтөрүп, ишеним түшүнүгүн пайда кылып, нерв системаларынын тышкы дүйнөдөгү таасир этилип жаткан маалымат-

тарга карата башкаруу менен ооруу жоголо баштагандыгын түшүндүрөт, «Кирнелөө», «Баш ооруну эмдөө» мындай баш оорунун түрүнө: шакый, сыздатма, көз тунарма жана башка кирет. Учук ташыса, түйнөк болсо, коркуп жүрөгү түшсө, учуктоо, бадиктөө, жүрөгүн көтөрүү, ап-аптоо, оорулуунун көңүлүн көтөрүп, андан соң садага чабылат. Садага берүүдө сары улак, козу, торпок, тай, тайлак союлуп эти толук элге берилет. Садага чабуунун түпкү маңызы-оорулууну сөлдүү сорпо ичирип, тердетүү, башкысы, оорулуунун илдеттен айыга тургандыгына ишендирүү.

Кээ бир кесирлүү адамдар ачык сууга булганыч нерселерди таштап, самынданып жуунуп, сүттү төгүп, нандын күкүмүн тепселешет. Мындай терс көрүнүшкө ээ болгон жүрүм-турумду башкарууда жасалган ырым-жырым адамды тазалыкка, ыймандуулукка, маданият-туулукка үйрөтүү үчүн колдонулган психология.

§ 3. ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫК ТААНЫП-БИЛҮҮНҮН КҮНДӨЛҮК ТИРИЧИЛИКТЕ ЧАГЫЛЫШЫ

Айрым этикалык өзгөчөлүктөрдү адам баласынын жашоо турмушуна пайдасын тийгизген касиеттерди «колдоочусуна» рухуна ишенип сыйынуу менен аны такай уюштура тургандыгын күндөлүк жашоо турмуштан билебиз. Кыргыз этникалык түшүнүгүнө караганда, жерди иштетишкен дыйкандарга жана малды асыроого ылайыкташкан. Жерден мол түшүм алыш үчүн дыйкандардын пири «Баба-дыйканга» сыйынуу менен жерди иштетүүнү өздөштүргөн, ага айдалган жерге үрөн себүү алдында, быйылкы жылы “Баба-дыйкан” колдоп мол түшүм болсун деп бата кылып, үрөн себүүнү башташат. Ушундай эле ырымдар дыйканчылыктын башка түрүнө карата да колдонушкан. Алсак теректин пири – Байтерек. Суунун пири Сулайман болсо, малчылыкта: койдун пири Чолпон ата; төөнүн пири Ойсул ата; эчкинин пири Шыйпаң ата; иттин пири Кумайык; куштун пири Будаык; Бул айтылган элдик түшүнүктөгү ар бир көрүнүштүн өз ээси болгону этнопсихологиянын ички мыйзамын түшүндүрүп турган элементтер дифферен-циалдоо менен ар бир улуттун күндөлүк турму-шундагы пайдаланып жаткан буйумдарына этникалык жактан жардам берет деген түшүнүк жатат. Мындай анализдер үй эмеректерине, айыл чарба шайманда-рына, элдин жашоо тиричилигиндеги жүрүм - турум эрежелерине жараша, алардын иш аткаруу функциясынын баалуулук системасын, улуттар аралык мамиленин маданияттык деңгээлине жараша, бир улутту экинчи бир улуттан айырмалап тургандыгы менен мүнөздөлөт.

§ 4. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН ФОЛЬКЛОРДО МҮНӨЗДӨЛҮШҮ

Фольклор – бул же тигил элдин этникалык өзгөчөлүктөрүн жазма маданият пайда болгонго чейинки этникалык тарыхтын, жашоо маданиятын, жүрүм-турум эрежелерин образдуу көрсөткөн илимдин бир тармагы болуп саналат. «Фольклор» деген термин 1864 - жылы англиялык тарыхчы жана библиограф Вильям Томс, тарабынан сунушталып, ал сөз эки компоненттен турат. Фольк – folk – эл; лор – lore – акыл, даанышмандык, билим дегенди түшүндүрүп, «Эл акылы», «Эл даанышман-дыгы», “Эл билими” - деген түшүнүктү берет. Ал эми фольклорду изилдөөчү илимди «фольклористика» деп аны, советтик окумуштуу К.М. Соколов биринчи-лерден болуп негиздеген. К. Томстун түшүнүгү боюнча, “Элдик билим” деген түшүнүк.

1991- жылы фольклор улуттук этноско таандык болгон жүрүм - турумдун психикалык өзгөчөлүгүн, ошол элге таандык салт-санаасын, ритуалдык эрежелерин, өздүк ишеничтерин, макал-лакаптарды, оозеки айтылуучу ыр жанрларындагы улуттук этносторду түшүндүрүүчү элдик түшүнүк экендигин айткан. Фольклордун этностук жактан мүнөздөлүшү ар бир улуттун аң-сезиминдеги салт-санааны, жүрүм-турумду, адептүүлүктү башкаруучу элдин рухий байлыгын мүнөздөйт.

Фольклор таануу илими XIX кылымдын аяк ченинен тартып, башка өлкөлөрдө жашаган окумуштуулар тарабынан тез эле колдоого алынып, айрыкча америкалык окумуштуулар Р. Утермен, У. Беском, Д. Фореткер, М. Херсовицер тарабынан улут-тук маданиятты окуп үйрөнүү максатында оозеки айтылуучу улуттук мүнөздү аныктоочу жанрлардагы чыгармаларга изилдөөлөр жүргүзүлүп, америкадагы жашаган улуттарга этнографиялык, социологиялык, этнопсихологиялык жана культурологиялык илимдердин багытында анализдер берилген. Ушул эле жылдары Герман тилиндеги элдерде да, фольклор изилдөө кеңири таралып, бирок англис тилиндеги фольклор таанууга караганда бир канча так жана түрдүү формадагы элдик поэзия, элдик үрп-адат илим катары таанылып, «Эл таануу» - этнография илими экенин түшүнүшкөн.

Фольклористика башка өлкөлөрдө дагы кеңири таркай баштаган. Францияда 1875-жылы, Испанияда 1883-жылы, Италияда 1888-жылы, Россияда 1889-жылдары өз ордун тапкан (Народные знания, 1991). Ал эми кыргыз элине фольклор элдик оозеки чыгармачылык катары бааланып, аны изилдөө иштери XIX кылымда эле башталган. Кыргыз

фольклорун изилдегендер В.В. Радловдун, К.И. Петровдун, В.В.Бартольдун, Ч.Ч. Валихановдун, М.И. Багданова-нын, К.Р. Рахматуллиндин, Б.М. Юнусалиевдин эмгектерине илимий анализ жүргүзүү менен, кыргыздын улуттук маданиятын, илимий негизин түшүнгөндүгүн белгилөөгө болот.

Кыргыз фольклор таануу илими, азыркы мезгилде дүйнөгө белгилүү болгон «Манас» эпосунан баштап, чоң жана кичине эпосторду, макал-лакаптарды, жомоктордун түрлөрүн, сүйлөө речтеги туруктуу колдонгон фразеологиялык формадагы чыгармаларды келтирүүгө болот. Фольклордун түпкү табигый негизинде этнография, этнопедагогика жана башка илимдер сыяктуу эле этнопсихологиялык түшүнүктөр орун таап, алар өз алдынча илимдин тармагына айланды.

Фольклордун булактары этнопсихологиялык өзгөчөлүктөргө негиз болуп, азыркы биз жашаган мезгилге чейин жетип келип, фольклористиканын андан ары өнүгүшүнө шарттар түзүлдү. Фольклордун мындайча этнопсихология менен болгон байланышын шарттуу формада ар кандай жашаган аймактарда балдар фольклор, эмгекчи элдин фольклору, күндөлүк аң-сезимди башкаруучу фольклорго ажыратууга болот. Булар эл аралык максатта ар бир улуттун этникалык жалпылыгын мүнөздөөчү коомдук маданиятты түшүндүрүп турган стереотиптерин, менталитеттерин жана имидждерин изилдеп аныктоого мүмкүндүк берет. Фольклор этникалык сапаттарды азыркы учурда шаардын жашоочулары-нын мамлекеттик деңгээлде уюштурулган майрамдарында, улуттук мазмунга ээ болгон белгилүү күндөрдө, эмгекчилердин эмгек күнүн белгилеген жарманкелерде, карнавалдарында уюштуруу элдик этноско мүнөздүү оюн-зооктор, майрамдык кийимдер, азык оокаттарынын түрлөрү боюнча айырмаланып турат. Жогоруда айтылган этникалык өзгөчөлүктөрдү шаардыктардын жасаган ишинин мазмунунан, кийген кийиминен, ырдаган ырынын мазмунунан, түрдүү мазмунда айтылган фактыларды К.Ф. Надеждин, Н. Хандизинскийдин, В.В. Страндердин эмгектерине караганда (Народные знания, фольклор. Народные искусство Вып4-М., 1991) жер шаарынын түрдүү жеринде түрдүүчө шаардык фольклордук жанрларды, этноско жараша психикалык өзгөчөлүктөрдүн болгондуктарын Чыгыш элдериндеги Орто Азияда, Араб өлкөлөрүндө, жакынкы чыгыш өлкөлөрүнүн түрдүү шаарларында дүйнөлүк мазмунга ээ болгон белгилүү «майрамдардын» жана «даталуу күндөрдүн» түрдүүчө спецификалык этностогу маданиятта майрамдашкандыгын белгилешкен. Жаңы жылды майрамдоо түрдүү улутта түрдүүчө этникалык өзгөчөлүктө майрамдалат. Кытай элдик республикасынын элдик этникасына ээ болгон айрым элдер бир эле республикада жашаганы менен диалектикалык территориялык мүнөздө эки башкача

майрамдалгандыгын (Календарные обыче 1989), билүүгө болот. Кытайдын Түштүк-чыгыш жагында жашаган элдер он экинчи айдын 24-күнү Жаңы жылды майрамдашса, түштүк бөлүгүндөгү элдерде ушул айдын 23-күнү башталат. Кытайдын түштүк чыгышында жашаган элдер жаңы жылдык майрамда жакшы кийинишип, ошол күнү үй-бүлөсүнүн бардык мүчөсү ата-энесинин үйүнө чогулуп, кайтыш болгон аталарынын-энелеринин, урук-туугандарынын сүрөт-төрүн илип, алар менен сүйлөшүү максатында символикалык ритуалдык белгилерин жасайт. Майрам өткөрүлүп жаткан үйдүн ээси атасы менен балдары көрүстөндөгү чоң ата-энелеринин мүрзөсүнө барып, ушул майрамга катышып берүүсүн суранышат. Алардын

этикалык аң-сезимине караганда бул күнү, өлгөн жакындарынын «жаңы» тирилип, балдарына жакын туугандарына жакшылык каалап, ыраазычылыгын билдирет деп түшүнүшөт. Өлгөндөр-дүн жакындары буга чейинки майрамдарда кудайдын белгилүү күндөрү тамак-аш, кийим-кече, акча менен садага кайыр беришет. Бул күнү сөзсүз кан чыгарып, торопой же чочко союп кудайы өткөрүшөт.

Ал эми жаш балдар майрамдык маанайда жакшы кийинип, салтанаттуу ырларды ырдап, үймө-үй кыдырып, кыргыздардын «рамазан» ыры сыяктуу акча сурап, акча топтошот. Ушул эле мезгилде элдер көчөгө чыгып, шаңдуу улуттук ырларды ырдап, бийге түшүп, кагаздан кедей-кембагал сурамчынын макетин жасап, узун таяктын учуна илинген боюнча өрттөшөт. Мындай символикалык ритуалдан көрүнүп тургандай кедей кембагалдыкты жек көрүп, жок кылуу багытында улуттук мүнөзгө ээ болгон психикалык тынчсыздануунун туюу сезимдерин байкайбыз. Майрам башталган күндөн баштап ким болбосун, карызынан кутулууга аракет жасайт. Себеби жаңы жылга ыймандуу, көңүлдүү маанайда барууга аракеттенишет. Бирине-бири ыраазычылык тилеп, эски жылда болгон жамандыктарды кечиришет. Дагы бир өзгөчөлүк болуп, жылдын акыркы айынын 25-күндүн түнү бардык элдер эрте жатып, жаңы жылда жаңы ийгиликти, жакшылыкты каалап ар бири өзү ишенген рухуна сыйынышат. Алардын эрте жаткандыгынын себеби бул күндөрү өлгөндөр тирилип, жердин үстүнө чыкканына байланыштуу, кандайдыр бир жаман ооруларга, коркунучтуу арбактардын сөлөкөтүнө, кудай тарабынан жиберилген «Жан алгычтарга» жолугуп, жамандыкка учурап калбас үчүн. Ушул сыяктуу көптөгөн Түштүк чыгыш Кытай этносунда мүнөздүү болгон салт-санааларды, ырым-жырымдарды этникалык ритуалдарды билүүгө болот.

Ал эми түндүк бөлүгүндөгү уруулар бул майрамда тамактын түрлөрүн көбөйтүп, күрүчтөн тартылган унга «хунь-дунь» тамактын түрлөрү жана кой этинен же чочконун майдаланган этинен жасалган

тамактардын түрү мартабага ээ болсо, түштүк бөлүгүндө дасторкондун этникалык көркү катары колдо жасалган вино, ачытмалар дарактын жалбырагынан, айрыкча шабдалынын жалбырагынан жасалган минералдык мазмунга ээ болгон суусундуктар чоң мааниге ээ болот. Ошентип жаңы жылдык майрам жылдын биринчи айынан бешинчи күнүндө аяктайт.

Жаңы жылдык майрамдын кореец улутундагы майрамдалышынын этикалык өзгөчөлүгү, түрдүү мезгилде түрдүүчө календарлык убакытта майрамдалган. VII кылымда жылдын биринчи күнүнөн баштап майрамдалса, Ким Бусик XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап жылдын биринчи айынын орто ченинен, так айтканда, 8- күнүнөн башталып, 15-20 күнгө улуттук чоң майрам уюштурула тургандыгын жазган. Кытай улутунун майрамынан болгон айырмачылыгы, ар бир кореец колунан келишине жараша ата-бабалардын арбагына арнап стол, дасторкон уюштурат. Бир столду сервиздөө жөнөкөй болбостон, бергилүү бир ритуалдык эреже боюнча жайгаштырылып, этникалык өзгөчөлүгү көрсөтүлөт.

Алсак балыктан жасалган тамактар столдун чыгыш бөлүгүнө коюулат. Эттен жасалган тамак столдун батыш бөлүгүнө жайгаштырылат. Жашылчалар, күрүчтөн жасалган тамактар, суусундуктар столдун бош ордуларына жайгаштырылып, калган тамактар столдун бош орундарына жайгаштырылат. Столго аксакалдата отуруп, столдун башкаруучусу болуп, ошол столдун аксакалы дайындалат. Кореецтердин бул майрамынын башталышы, кыргыз этносуна мүнөздүү болгон диндик майрам “орозо башталардын” алдындагы “шектик” жана “айт күндөрүндөгү” ритуалдарына окшошот. Себеби кореецтерде дагы Жаңы жыл майрамынын биринчи күндөрү өлгөн жакындарын жоктоп, алардын тирүү жашаган жакындарына көңүл айтыш үчүн, туугандарыныкына, карындаш - уруктарынын үйлөрүнө кирип, көңүл айтып, даам татып чыгышат. Ар бир үйдүн аксакалы башка үйгө кетпестен, үйүнө келген жакын уруктуугандарын тосуп, коноктоп турат. Алардын салтында столго отуруп даам татуу учурунда, улутка мүнөздүү этникалык эрежеси сөзгө алаарлык.

Эгерде меймандарды кабыл алып жаткан үйдүн ээси келген меймандар менен бирдей коомдо, статустук орунда турса меймандар столдун чыгыш жагын көздөп отуруп, үйдүн ээси батышты карап (маңдай – тескей) отурат. Көпчүлүк столго жайгашкандан кийин, эң сыйлуу мейман үй ээсинин чыгыш жагын карап отуруп, түштүк жагы боюнча мамиле жасайт. Ал эми аялдар башка бөлмөгө кирип, оокаттанышат. Тамактангандан кийин тайпаларга бөлүнүп алып, өзүнчө улуттук оюндарды ойноп, ырларды ырдашат. Башка улуттар сыяктуу жаңы жылдын биринчи күнүн колдон келишинче шайыр тосушат. Себеби алардын улуттук аң-сезими боюнча ушул жылкы боло

турган ийгиликтер, азык-дандардын жемиштүү болушу жаңы жылдын биринчи күнүнө байланыштуу каралат. Ошондуктан жаңы жылдын биринчи күнүн дасторкондун молдугун, көңүлдүн жайдарылуулугун камсыз кылуу үчүн, колдо болгон мүмкүнчүлүктү пайдаланышат.

Япондор ар түрдүү түшүнүктүн ар башка талкууланышына карата түрдүү жерде, ар башка мезгилде майрамдашат. Япон элинин түшүнүгүндө жыл башында чыккан айдын биринчи күнүн “Чоң жаңы жыл” майрамы дешсе, түндүк жагындагы элдер жаңы жыл майрамын жылдын биринчи айында, айдын толгон күнү башкача айтканда айдын 15 - деги күндүн түнү башташат. Себеби ал түнү ай толук туулуп, жер күндөй жарык болгондугуна байланыштуу жаңы жыл тосууга карата уюштурулган оюн-зооктор ойноого ыңгайчылыкты түзүп, өң – түстү даана танып, негизгиси өзү менен майрамды тосуп жаткан адамдардын өңүндөгү эмоционалдык абалдардын пайда болушуна негизделген.

Ошол эле Япониянын кээ бир жерлеринде жыл башынын биринчи айынын, жетинчи күнүнөн баштап майрамдашкан. Себеби япон элинин ойлосуна караганда, жуманын ар бир күнү жаныбарлардын аттары менен белгиленген. Мисалы, биринчи күнү тоок, экинчи күн ит, үчүнчү күн каман, төртүнчү күн кой, бешинчи күн уй, алтынчы күн жылкы, жетинчи күн адам баласынын күнү катары санашат. Ал эми Осака Кито районундагы шаардын жашоочулары, Япониянын калган жериндегилер жаңы жылды майрамдап бүткөндөн кийин белгилешет. Себеби, бул элдердин негизги жашоо тиричилиги, иш-кызматы, оокат тиричилиги балык болгондуктан, “Сары куйруктуу” балыкты айдын биринчи күнүнөн 20-күнүнө чейин сактап, анан жеген тамактарга кошуп бышырып майрамды тосушкан. Ал балыктын сөөгүнүн узаргандыгына карата жаңы жылда боло турган ийгиликтерди, бышыкчылыктарды салыштырып билишкен.

Ошентип, бул шаардын жашоочулары ушул күндү ыйык сезип, жаңы жыл катары майрамдашат. Бул райондогу элдердин ритуалдуу этникалык өзгөчөлүгү болуп, жаңы жылга уюштурулган жарманкеден керектүү кийим, тамак-аш, бирөөгө белек сатып алгандан кийин, сөзсүз ар бир үйдүн ээси үй-бүлөсү менен үй чарбасын, үй ичин тартипке келтирип, тазалоону жүргүзүшөн. Мындай ритуалдык эреже алардын психикасында үй тиричиликтин мүнөзгө гана ээ болбостон, “кудайдын күнү” ошол күнү кудай таза эмес үйлөргө кирбестен, эч бир каалоолорду тилебестен кетип калат деп түшүнүшкөн. Ошондуктан япондуктар үйлөрүн түрдүү түскө ээ болгон боектор менен кооздоп, актап, сырлашат. Айрыкча үйдүн эшигинин алдына эки арча отургузуп, бири-бирине тартылган жипке өсүмдүктөрдүн жалбырактарын, дарактардын бутак-тарын, шактарын илип коюшат. Бул жерлик элдердин түшүнүгүнө караганда мындай үйлөргө кудай кирбей кеткен эмес. Натыйжада, кудай арчадагы тартылган жипке илинген

жалбырактарга, бутактарга, шактарга боло турган жылдын мол болушу туурасында бата берип кетет деп түшүнүшкөн.

Жаңы жылды майрамдоо япон элине бир эле үйдү, үй чарбачылыгын тазалоо менен эле чектелбестен, ар бир адамдын өзүн иретке келтирип, жуунуп, тазаланууну талап кылган. Анткени өздөрү дагы кудай менен жолугушууга даярданышкан. Майрамдын акыркы күнү, үй - бүлөнүн бардыгы чогулуп, кечки тамакта үй-бүлө этникалык ритуал катары гречканын унунан жасалган “соба” бизче “узун кесме” жешет. Бул түшүнүктүн символикалык белгиси болуп, узун кесме сыяктуу жаңы жылда келүүчү ийгилик, бакыт, узакка созулуп, көпкө сакталсын дегенди түшүндүрөт.

Чыгыш элдеринин жогорку айтылган этникалык өзгөчөлүктөрү сыяктуу эле кыргыз элинде дагы жаңы жылды тосуу аземи өзгөчө этникалык мүнөзгө ээ. Ал, “Нооруз” майрамы менен мүнөздөлөт.

§ 5. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН УЛУТТУК САЛТ-САНАА, ҮРП-АДАТТАРДА МҮНӨЗДӨЛҮШҮ

“Салт” – ар бир улуттук этноско жеке мүнөздүү болгон ошол элдин жүрүм-турумун башкарып туруучу социалдык нормадагы эрежелерди аныктайт. Салт дайыма элдин турмуш тиричилигинин терең маңызында жашап, жашоо тиричиликтин жашоо формасы боюнча бир улутту экинчи бир улуттан айырмаланып туруучу, ата-бабадан, эл жашаган коомчулуктун мыйзамын түшүндүрүп туруучу салт санаанын, ырым-жырымдын иреттүү системалаштырылган фольклордук формасы. Бромлей Ю.В. (1987).

Элдин этникалык өзгөчөлүгүндөгү салттын жашоо формасына карата этнопсихологиянын элементтерин, элдин жашоо-тиричиликтерин, жүрүм-турумун баш-каруудагы диндик саясаттын эрежелеринде, күндүк ишенимдин турмушка колдонулушунда, ата-бабадан калган ырым-жырымды турмуш-тиричиликте пайдалануу менен элди башкаруу мамилелеринде жашагандыгын аныктоого болот.

Айта турган нерсе, салтты этникалык мүнөзгө ээ болгон, “адатка” аралаштырбоо керек. Адат-мыйзамдуу, мамлекет тарабынан киргизилбей, коомдук пикирдин күчү менен аткарылуучу жана сакталуучу, көпчүлүк үчүн өнөкөт болуп калган жүрүм-турумдун эрежесин башкаруучу активдүүлүк-түн формалары аркылуу түшүндүрөт. Адат улам коомдук формация алмашкан сайын, жалпы адам затынын аң-сезиминин өнүгүшүнө жараша өнүгөт жана кайра

жогорулап турат. Адаттын эрежелери байыркы доорлордо түзүлсө да, уруулук түзүлүш бузулуп, кул элөөчүлүк, феодалдык коом өнүккөн мезгилде өз маанисин жоготуп, феодалдык укуктун куралышына айланган.

Ошондуктан салт дегенибизде - сөзсүз улуттук маданиятка таандык фольклордук калыптанган мазмунду түшүнөбүз. Фольклордук салт өтө эле көп түрдүү. Ошондой болсо дагы биз фольклордук салтты, эки багыт аркылуу түшүнөбүз. Поэтикалык жана прозалык жанрлар боюнча. Поэтикалык жанрда жаралган салт катары поэзиядагы түшүндүрүлгөн календарлык салт жаштарды үйлөп-жайлоо учурунда, маркумдарды узатуу, көмүү салтты жана ыр жанрдагы оозеки айтылуучу кошокторду айтууга болот. Ал эми прозалык жанрдагы салтка, дарымдоо б.а сөздүн магиялык күчүнө ишенүүчүлүккө карата, мергенчи-ликте, дыйканчылыкта, соодагерчиликте жана табыптык ырым жырымда колдонулуучу фольклорду айтабыз.

Экинчи жагынан түздөн-түз адамдын инсандык сапатын мүнөздөгөн “ант берүү”, “касам ичүү”, “каргануу” процесстер фольклорго карата мүнөздөлсө, үчүнчү жактан адамдын жашаган жер шартына карата, ишенген динине, жашоо турмушуна жараша прозалык формадагы фольклор кирет (Народные знания. 1991). Жогоруда көргөзүлгөн фольклордук мазмун жөн гана мезгилди, убакытты, турмуш тиричиликтин жоо жайын түшүндүрбөстөн этнопсихологиялык мүнөзгө ээ болгон улутту экинчи улуттан айырмаланган этносун аныктоого жетишет. Натыйжада, ар бир этноско мүнөздүү болгон стереотиптер аныкталат. Салт туурасындагы фольклордун поэтикалык формадагы календарлык салт ар бир улуттун жер шартына, маданий деңгээлине, басып өткөн тарыхына, психикалык мүнөзүнө жараша, календардык майрамдар, тарыхый дааталуу күндөр элдик ишенимдерде уюштурулат. Эгерде, тиешелүү календардагы элдик майрамдардын этникалык өзгөчөлүгүн алып карай турган болсок, ар бир улуттун күндөлүк жашоо тиричилигинде чагылдырылып, келечекке карата болгон ой-тилегин, баалуу структуралык системасын аткарууга карата кыймылдын функциясын, формасын түшүндүргөн майрамдын коомдук түрлөрүнө, түзүлүштүн мүнөзүнө карата этнопсихологиянын аң-сезиминдеги өздүк жашоо формасын аныктайт.

Экинчи группадагы календардык майрам жалпы элдик майрамдардын, мамлекеттик майрамдарга айланышы, аларды өркүндөтүп турат. Ошондой эле жалпы маданиятта жаткан дыйкандардын, жумушчу-лардын жана интеллекттердин кызыкчылыгын көздөгөн майрамдардын уюштурушун айтууга болот. Мисалы, кыргыз фольклоруна таандык “Манас” эпосунун 1000

жылдык майрамынын мамлекеттик деңгээлде майрамга айланышы. Орозо айт майрамынын кийинки учурда мамлекеттик деңгээлде майрамдалышы, чарбалык, өндүрүштүк жана интеллектуалдык кесиптик майрамдардын ар бири өзүнчө майрам күндөрүн белгилешип, мамлекеттик маани берилиши.

§ 6. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН ЭЛДИК ИСКУССТВОДО МҮНӨЗДӨЛҮШҮ

Элдик искусствону этнографиялык негизде талкуулаганыбызда кең жана тар мааниде түшүнүүгө болот. Кең маанисинде элдин аң-сезимине сиңип, адатка айланып калган бардык традициялык маданияттарды азыркы мезгилдеги театрлаштырылып, музыкалаштырып, хореографиялаштырып чогулган көркөм образдуу мүнөздөгү чыгармаларды айтабыз. Ал эми тар мааниде кооздолуп тартылган көркөм өнөрдөн жаралган сүрөт, чийме, жасалган скульптура-лардын, кол өнөрчүлүктүн көркөм образдуу берилген мазмунун түшүнөбүз. Элдик искусствонун кайсы формасы болбосун, улуттун этникалык салтын мүнөздөп, ал улуттардын басып өткөн тарыхын, салттык функциянын спецификалык мүнөзүн, дүйнөгө болон көз карашын, аң-сезимин түшүндүрөт.

Ошондой эле мифологиялык түшүнүктөрдүн түрдүү белгилердин, семантикалык жалпылыктарына карата улуттук мүнөздүн типтерин, формаларын жана жүрүм-турум эрежелериндеги активдүүлүктүн психикалык сапаттарын түшүндүрөт. Баса белгилей турган өзгөчөлүк болуп элдин сүрөт искусствосу этнопсихологияны кеңири чагылдырууга мүмкүндүк берет. Мындай мазмундагы элдин сүрөт өнөрүндөгү табылгалар, декоративдүү оюлуп чиймеленип жасалган металл буюмдары, оймолор, килемчелер, корком образдуу кештелер, саймалар, майда зергердик кол өнөрчүлүктө жасалган үй буюмдары, ат жабдыктар жана адам баласына мүнөздүү болгон жасалгалар (украшениелер) аркылуу этнопсихологияны түшүнүүгө болот.

Дагы бир өзгөчөлүк катары жаштардын үйлөнүү учурундагы салтка айланып калган үрп-адаттары, театрдык элементтердеги оюн-зооктор, оозеки ырдалуучу ырлар, оюндар, бийлер, кийинген кийимдер жана ритуалдык эрежелер, ошол улуттук аң-сезимди психикалык жактан мүнөздөйт. Мындай ритуалдыктарга элдик ырлар, кошоктор,

армандар, айтыштар, элдик музыкалык аспаптар; комуз, ооз комуз, чоор, кыяк ж.б. этностун мазмунун далилдеген салтанаттуу ырларга кыз жигиттин айтышы, эне менен кыздын коштошуу мазмунундагы айтышы, ж.б. жаңылмачтар айтуу, табышмактар табуу мисал болсо, элдик оюндарга кыз-жигиттин оюну, каным паша, шакек салмай, селкинчек, аркан тартмай ж.б.

Бул элдик оюндардын символикалык белгилерине карата улуттун этникалык стереотиптери бир улутту экинчи улуттан айырмалап турат. Натыйжада, атайын тесттердин жардамысыз эле улуттук мүнөзгө ээ болгон стереотиптерге карата бир улуттун маданиятын экинчисинен айырмалоого болот. Ошондой эле улуттар аралык мамилелерди ошол улутка мүнөздүү болгон интеризациялык жана экспоризациялык маалыматтардын негизинде жакшыртууга болот.

Ал эми алардын элементтерин психосемантика-лык байланыштарды, типтери жана формалары аркылуу аныктай алабыз. Ошону менен катар элдик искусство психологиялык анализ жүргүзүү аркылуу, улуттук идеялардын, маданияттын аң-сезимдин трансформацияланышы азыркы мезгилдеги маданият-ка салыштыруу аркылуу мүнөздөлөт. Алсак “Манас” эпосундагы Каныкейдин Манаска жана кырк чорого ылайыктуу даярдалган согушка кийүүчү жоокерлердин кийимдери, “ак олпоктун” жасалуу технологиясы, материалы, аны жасоодогу чеберчилик сапаты, азыркы мезгилде окурмандын аң-сезимин, учурдун талабына, салыштырмалуу өткөн замандардагы кыргыз элинин жашоо тиричилигине карата көз чаптырып, улуттук маданият туурасында ойлоонун, салыштыр-малуулук теориясына карата анализ берип, аны далилдөөгө мүмкүнчүлүк берет. Айрыкча азыркы мезгилдеги жогоруда айтылган улуттук аң-сезимдин трансформацияланышы, азыркы күндө жашап жаткан кыргыз-дарды мурунку доордо жашаган турмуш тиричиликте пайдалануучу элдик искусствонун стереотиптерине карата кыргыз улутунун спецификалык өзгөчөлүгү мүнөздөлөт.

Кыргыз улутунун турмуш-тиричиликтин стереотиптерин мүнөздөөчү боз үй чоң мааниге ээ. С.М. Абромзон, (1990). Азыркы мезгилдеги кыргыздарда да региондук түшүнүккө жараша боз үй, караүй, кыргыз үй деп түрдүүчө айтылат. Мындан бир эле буюмдун жер шартка жараша бир элде, ар түрдүү аталышы жеке инсандын “дүйнөнүн көрүшүн” кабылдоосуна жараша болот.

“Боз үй”, “кара үй” деп түскө карата үйдүн бөлүнүшү, айрым бир тарыхый чыгармаларга таандык. Мисалы, Т. Касымбековдун “Кел кел” романы таптык мүнөздү түшүндүргөнсүйт. Себеби үйдүн жабдууларына үзүк, туурдук, түндүк жабуу, ак жүндүн тартыштыгынан кара жүндү пайдаланып, үйдүн жабдуулары жасалып кара үй деп аталган.

Ал эми тескерисинче ак жүндөн жасалган үйдү “боз үй” деп аталган. Түстөргө психоллингвистикалык анализ жасай турган болсок “ак” менен “боздун” ортосунда чоң айырмачылык бар. Кыргыздарда ак кой жөнүндө түшүнүк “евроцентристтик” маданияттын улуттук аң-сезиминдеги калыптанышы менен пайда боло баштаган. Антонимдик мазмундагы сөздөрдү колдонулушуна карата чоң, кичине, узун кыска, ак-кара ж.б.

Ушундан улам “узун” деген түшүнүктүн антоними “кыска” болгондуктан, ал сөз айтылбаса да, өзүнөн өзү антонимдик мазмунда “кыска” деген түшүнүк баш мээде чагылып, “психиканын кайра байланыш” (Жалпы психология, 1986) закону боюнча пайда болуп, салыштырмалуу “узун” деген түшүнүк реалдуу чындыктын көрүнүшүн далилдеп турат. “Узун” деген түшүнүк абстрактуу болгондуктан, анын так өлчөмүн анын каршысында жаткан “кыска” деген түшүнүктүн мазмунуна жараша аныктайбыз. Жазуу функциясын түшүндүрүүчү калем саптын тетиги “кистичка” “узун” болуп бөлүнөт. Мында узун деген түшүнүк кыска тетикке салыштырмалуу анын узундугунун чыныгы өлчөмүн билүүгө болот. Ушул сыяктуу кыргыз лингвистикасында боз-кара деп айтылбастан, ак-кара деген антонимдик түшүнүк кыргыз улутунун аң-сезимине калыптанып, “боз” деген түшүнүк “ак, кара” түшүнүктөрүнүн тобуна ажырап, этнолингвистикада башка класстагы мазмунга өткөнүбүздү ажыратып кароодо “боз үй” деген түшүнүктөр калыптангандыгын мүнөздөйт. “Ак” жана “боз” деген этникалык мүнөздөгү түшүнүктү башка бир мисал менен кароо аркылуу экөөнүн бир материалдан, бирдей технологияда жасалып, эки башка функцияны аткара тургандыгын аныктоого болот. “Ак калпак” кыргыз этносундагы ак кийизден жасалган, калпакты кийиздин боздугуна карабастан “ак калпак” деп айтылат.

Чындыгында жасалган кийиз түрү боюнча ак жана боз болуп бөлүнүшү мүмкүн. Бирок кийиздин аткаруу функциясына карата “ак” жана “боз” болуп бир эле материалдуулука ээ болгон түс эки башка түшүнүктү берип, этнопсихологиялык негизде улуттук маданиятты специфика жашашына негизги фундамент боло алаарлык өзгөчөлүгүн аныктайт. Мындай фактылар көпчүлүк учурда котормо иштеринде көп байкалат. “Боз үй” деген түшүнүк “белая юрта” деп которулууда. “Боз үй” деген евроцентризмдик маданияттын көз карашында айтылгандыгы дароо эле байкалат. Себеби кыргыз улутунун күндөлүк аң-сезиминдеги түшүнүгүндө “кыргыз үй” деген түшүнүк формасы, функциясы, мазмуну жана предметтүүлүгү болгондугуна карабастан экинчи бир улуттун көз карашы катары айтылышы жүйөлүү себептерге байланыштуу. үйдүн “кыргыз үй” деп аталышы конкреттүү предмети

болсо да, бул учурда абстрактуу формага өтүп, экинчи бир “там үй”, “кабат үй” деген түшүнүктөргө салыштырмалуу болгонун байкайбыз.

Ал эми үйдүн кыргыз үй деп аталышына карата бул үй этникалык жактан толук кыргыз улутуна мүнөздүү болуп, үйдүн жасалуу конструкциясы, архитектуралык кереге - уугу, түндүк деген түшүнүктөр, ой - чабыттоолордо кол өнөрчүнүн чыгармалары, үзүк, туурдук, үйдү карматып байлоочу боолор ж.б., күндөлүк жашоо тиричилик үчүн мүнөздүү болгон психика аркылуу түшүндүрүлөт.

“Боз үйдүн” функционалдык спецификасына карата этнопсихологиянын социалдык мүнөзгө ээ болгон өзгөчөлүгүн байкоого болот. Анткени “боз үйдүн” ичиндеги жасалгалоо, үйдүн ичин жашоо тиричиликке карата бөлүнүшү, ар бир бөлүнгөн участкадан функционалдык абалына карата, психикалык түшүнүктү бериши, кыргыз улутуна мүнөздүү болгон спецификалык этносту түшүндүрөт. А.М. Абрамзон, (1990). үйдүн функционалдык абалына карата анализ жүргүзө турган болсок, үйдүн ортосу “коломто”, от жагып” тамак аш жасоочу жер жайгашып, үйдүн жашоочуларын тамак-аш менен камсыз кылат. Эшиктин каршысындагы боолук “төр” деп аталып, үй ээлеринин жашоо-тиричилиги үчүн керек богон көрпө-төшөктөн тартып, баалуу буюмдар жыйылуучу жана сакталуучу жай. Жүктөн коломтого чейинки аралык “төр” деп аталып, “килем”, “шырдак” ж.б. керектүү буюмдар салынып, мейман тосуучу орун болуп саналат. Ал эми эшиктин оң жак бөлүгү, коломтодон үйдүн оң жак капшытына чейинки аралыктын жарымы аялдар жак капшыты деп аталат. үйдүн бул жактагы бөлүгүндө аял затынын тиричилигине керектүү үй-буюмдары жайгашкан “ашкана” саймаланып же түстүү жүн менен оролуп согулган чий менен тосулат. Мында күндөлүк керектелүүчү азык оокаттар, идиш-аяктар сакталат. үйдүн бул жак бөлүгү, эски түрк тилде, “эпчи жак” же аялдар жак дешкен. Ошондой эле аялдардын негизги кызмат орду болот. Эшиктин сол жак бөлүгү “Эр жак” аталат, күндөлүк жашоо тиричилик үчүн малды багууга керектүү үй-буюмдар, ат-жабдыктар, мал байлоочу жиптер, “эрдин” кийим кечелери, отун суу алууга керектүү болгон буюмдар, эмеректер сакталган бөлүк болуп саналат.

Бул келтирилген фактылардан көрүнүп тургандай, “боз үйдүн” жасалышы, жашоо функциясы, элдик искусствого мүнөздүү болуу менен эле этнографиялык гана мүнөзгө ээ болбостон, ал үйдүн үй буюмдарын колдонуу, жашап жаткан адамдардын субъект – объект – субъект факторуна негиздүү этнопсихикалык мыйзамдар чагылгандыгын көрүүгө болот.

Азыркы мезгилдеги цивилизацияны эки жактуу түшүнүүгө болот. Биринчиси улуттук маданият элдик искусствонун жаңы формалары менен толукталып цивилизацияланган этноско ээ болгон улуттарды

айтууга болот. Мисалы, АКШда, Англияда, Францияда, Японияда жашаган элдер экономиканын өнүгүшүнө мамлекеттик саясий идеологияга байланыштуу болгон этникалык искусствого ээ болууда. Буларга компьютердик техника, турмуш-тиричиликтик автоматика, өндүрүштүк автоматика ж.б. чөйрөдө жашаган адамдардын аң-сезими, билим деңгээли, психикалык таануу процесси улам жогоруулай тургандыгын көрсөтөт. Ушуну менен эле катар айрым бир улуттар үчүн тескери көрүнүш болгон элдик искусствонун элементтеринин баалуулук системасындагы, конкуренциясынын натыйжасында ал элдердин улуттук этникасын төмөндөтүү менен, ал элдердин өзүнчө эл катары болушун жоготууда. Мындай фактыларды мурунку СССРдин карамагында жашаган Союздук республикалардан Автономиялык республикалардан жана областтардан байкоого болот. С.В.

Ивановдун (Народная знания 1991) эмгегиндеги Сибирь элдеринин элдик искусствосунун адам баалуулугунун жоголушу, өзүнчө этникалык эл болушунан алыстап калгандыгын илимий изилдөөлөрдө белгилеген, мындай фактыларды ал жерде жашаган элдин жүрүм-турумунан жана тарткан сүрөттөрүнөн байкалат. Эдик, этноско мүнөздүү болгон териге, же материалдарга тартылган сүрөттөрдө Сибирь элинин этникасына мүнөздүү боектор сакталган эмес. Ушундай эле фактыны Сибирь элинин этносуна мүнөздүү болгон оймо-чиймелердин жасалышынан (Эликтин, бугунун ж.б. жаныбарлардын мүйүздөрүнөн, сөөктөрүнөн, канаттуулардын парысынын, буттарынан, түстүү жана жөнөкөй темирден жасалган ж.б) белектик буюмдарды жолуктурууга болот.

Кийинки күндөрү магазинде, базарларда техниканын жардамы менен жасалган буюмдар кеңири сатылып, эч кандай ал улуттун этникасын мүнөздөбөгөн белектер менен алмашышы ал элдердин этникалык аң-сезимин төмөндөтүп, улам барган сайын жогото баштагандыгы байкалат. Мунун өзү улуттук этносту мүнөздөгөн сүрөттөрдүн, кол өнөрчүлүктүн, чеберчиликтин, зергерчиликтин жоголушу ал буюмдардын айланасындагы улуттук менталитетти жоголуп улуттун намыс - ариети, элди, жерди сагынуу акырындык менен жалпылык мүнөзгө айлана баштагандыгын түшүндүрөт. Экинчиден ошол буюмдардын катышуусу (колдонулуусу) менен болгон инсандар аралык мамиледе пайдалануучу эмоционал-дык туюу (чувство) абалдардын сезимталдуулугун жоготуп, инсандын өз этносуна карата болгон активдүүлүгүн төмөндөтөт. Үчүнчүдөн улуттук мүнөзгө ээ болгон буюмдардын баалуулугунун төмөндөшү менен, ал буюмдардын жасалышы азайып психолингвистикалык мазмунда түшүндүрүп турган түшүнүктөр, сөздүк терминдер жоголуп, сөз байлыгын башка улуттук сөздөрдүн түшүнүктөрү, терминдери менен алмаштыра баштагандыгын баса белгилейт.

Бул айтылган фактылар бир эле Сибирь элдери эмес, СССРдин биримдигинде жашаган бардык элдердин, республикалардын этникалык сапаттарынан учуратууга болот. Ушундай эле фактыны азыркы кыргыз этносунда да учуроодо. Мисалга алсак, “ат” деген түшүнүк азыркы мезгилде бир жактуу формага ыктап этникалык баалуулук системасы төмөндөп баратат. Себеби “ат” (унаа) кыргыз элинин намысын даңазалаган, көптөгөн чыгармалардын түрлөрүнөн күбөбүз. Эпостордогу манастын Аккуласынын, Курманбектин Телторусунун, Эр төштүктүн Чал -куйругунун, Коңурбайдын Алгарасы сыяктуу имидждерди айтууга мүмкүн. Бул сөз убагында адам баласынын аң-сезиминде эң баалуулук туюу сезимдерин пайда кылып, кыргыз элинин “ат” түшүнүгүнө карата бир канча баалуу сапаттарын даңазалаган. Достошууда ат мингизүү, тойлордо ат жетелеп баруу, жесе эт, ичсе кымыз, бакканга жеңил, кыйынчылыкта жолдош экенин ата-бабалардын күндөлүк аң-сезиминде жашаган этнопсихологиясында бир канча деңгээлде маани берип, элдин жашоо шартынан көрүнүп турат. Азыркы мезгилде достошкондо тойго ат тартуу кылганга караганда, цивилизацияланган жалпылык мүнөздөгү “машина” тартуу жасоо, бир канча эсеге баалуулугун жогорулатып эки адамдын, уруулардын ортосундагы инсандар, уруулар аралык мамилесин жакшыртуучу психикалык сапаттарды күчөтүп бири-бирине карата болгон ишенимди жогорулатууда.

Экинчи “ат” түшүнүгүнө байланыштуу “ат жабдыктарга” маани берүүгө болот. Ат жабдыктарды жасоо, улам барган сайын баалуулугун төмөндөткөнүнө байланыштуу азайып, айрым бир элементтеринин жоголуп бараткандыгы, улуттук аң-сезимдин өнүгүүнүн ордуна төмөндөгөндүгү байкалат. Буларга атты башкаруу үчүн керек болгон “жүгөн”. Жүгөн өзү да бир канча элементтен турат. Аттын башына токтоп туруш үчүн териден жасалган ноктосу атты женил башкарыш үчүн керек болуучу темирден жасалган ооздурук, ооздурукка тагылуучу аттын оозунан ат минип бараткан адамдын колуна жеткен кайыштан жасалган тизгини, атты башка бир жакка басып кетпеш үчүн керек болгон үч метрдей аттын ооздурук тогоосуна тагылган чылбыры. Андан соң атты минип кыймылга оңтойлуу келиш үчүн отруп минүүгө керек болгон ээр токум. Бул да өзү бир канча элементтен турат. Аларга аттын бели суурулуп кетпеши үчүн керек болгон ичмек, токулга, жааз, ээр, үзөңгү, ички жана сырткы басмайыл, ээр алдыга жана арткага кетпеш үчүн куюшкан, көмөлдүрүк. Бул аталган эмеректер ат жабдыктарынын жасалышы этникалык мүнөзгө ээ. Себеби буга бардык эле түшүнүгү, өзүнүн ченемдүү мамилеси болот. Ар бир улут өзүн улуттук экономикасына жараша ат жабдыктарын даярдашат.

Орустарда негизинен кийиз, темир, тери колдонулса, кыргыздарда кийиз, тери, жүндөн жасалып, созулган буюмдар, темир,

коло, жез, күмүш айрым учурларда алтын сыяктуу металлдар колдонулуп келген. Ар бир буюмга өзгөчө баа берип машине жасап аны унаа катары пайдаланганга чейинки аттын кызматы эң жогору бааланган. Аттын жеке өз баасына караганда анын кызматы, турмуштагы пайдасы жогору турган. Ал эми аны жасалгаланган адамдарга карата мамиле эл арасында эң жогорку деңгээлде бааланып, алар эл ичинде белгилүү бир титулдарга ээ болушкан. Кээ бир учурларда мындай саяпкерлер, уздар жеке эле өзүн багышпастан бүткүл бир айылды баккан учурлар да кездешкен. Бул буюмдарды жасаган улуттук мүнөзгө ээ болгон кайталангыс инсандын тубаса таланттарынын болушун кыргыз этносун мүнөздөгөн өзгөчөлүк боло алат.

Жогоруда келтирилген фактылардан көрүнүп тургандай, этнопсихология элдик искусствонун тар маанисиндеги сүрөт, кол өнөрчүлүк аркылуу ар бир улуттун этникалык мазмундагы басып өткөн тарыхын, этнографиясын, фольклорун, философиясын мезгилге, ситуациялык абалга, саясий идеологияга жараша мүнөздөй алган. Ошону менен катар улуттун күндөлүк жана саясий идеологиясындагы улуттук аң-сезиминдин диапозонун дагы аныктоого болот.

§ 7. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫК НЕГИЗДЕ МҮНӨЗДӨЛҮШҮ

Коомчулуктун өсүп-өнүгүш шартында улуттар аралык мамилени күчөтүп, улутка тиешелүү спецификалык мүнөздөгү этнолингвистикалык проб-лемаларга көңүл бурулууда. Бирок этнолингвис-тиканын жогорку деңгээлде коомчулукка зарыл экендигине карабастан азыркы мезгилде илимде, айрыкча кыргыз этнопсихологиясында, начар изилдениши дагы да суроо талаптарды жогорулатууда.

Эгерде лингвистиканын лексикалык катмарларына баарлашуунун негизинде анализ кыла турган болсок, этнолингвистиканын талабында көптөгөн жалпылыкка ээ болгон инсандар улуттар, мамлекеттер аралык мамилелердин экстеризациялык жана интериозация-лык психологиялык проблемалары туура уюштурулуп чечилет. Мындай мыйзам ченемдүү ишмердүүлүктүн туура уюштурулушуна жараша улуттук өзгөчөлүкө мүнөздүү болгон тил илиминдеги этникалык өзгөчөлүктөргө психологиялык негизде талкуу жүргүзүү инсандар, улуттар аралык айырмачы-лыктарды изилдеп, улуттук маданиятка сиңген элементтерин мүнөздөө менен дүйнөлүк маданиятка болгон нукура көз карашты аныктоого болот.

Улуттук мүнөздү түшүндүргөн спецификалык психо жана этнолингвистикалык проблемаларды, диагностиканын психикалык структурасын түзүп турган инвектордук, ассоциативдик жана "салыштыр-малуу эталондук" речтердин уюштурулушуна жараша улуттук маданият этнопсихологияда анализделет. Бул багыттагы изилдөөлөрдү А.А. Холодовичтин (1971), С.В. Неревовдун (1982), М.А. Оликованын (1979), А. Закировдун (1994) эмгектеринен учуратууга болот. Көрсөтүлгөн окумуштуу изилдөөчүлөрдүн ойлоруна караганда улуттар аралык мамилени инвектордук негизде уюштурулушу, мамилеге катышып жаткан ар бир улуттун өкүлү өз улуттук маданиятына болгон спецификанын вербалдык (тил аркылуу), кээде вербалдык эмес речти колдонуу менен, сүйлөшүп жаткан адамдын ички ой толгонуусун сезип, жалпы максат үчүн керектүү эмоционалдуу абалда сүйлөшүүгө жетишет.

"Инвектор" деген термин бир адамдын экинчи адам менен сүйлөшүүнүн оң жана тескери мүнөзгө ээ болгон жалпы коомдун, жалпы моралдык нормасын түшүндүргөн психоллингвистикалык эрежелерди түшүнөбүз. Инвектор сүйлөмдө колдонушуна карата, вербалдык, жесттик, мимикалык жана эмоционалдык болуп бөлүнөт.

Инвектордун сөз, аркылуу уюштурулушунун этникалык мүнөзүн көрсөтүүдө А.А. Холодовичтин (1979) япон улуттук маданиятына мүнөздүү болгон эмгеги сөзгө аларлык. Себеби, япондордо сүйлөшүү учурунда вульгардык мүнөзгө ээ болгон оройлук инвектор, башка жүрүм-турумдун моралдык нормалары менен компенсацияланышып (жоюштуруп) тургандыктан, аларда түз бетке айтылуучу инвекторлор болбойт. Ал эми мусулман элине мүнөздүү болгон орой "итсиң", "чочкосун", "маймылсың" сыяктуу жекирүү инвектор колдонбостон, мындайларды мүнөздөөчү нааразычылыкты билдирүү үчүн туюуу сезиминин тереңиндеги башкарылган сезимталдуу үн, көз караш, кыймыл-аракет аркылуу берилет. Ошондуктан япондор сүйлөшүп жаткан адамдын берейин деген оюн башка жактан издеп калышы ыктымал. Ушул эле сыктуу япон улутундагы инсан менен сүйлөшүп жаткан башка улуттун өкүлдөрү өзү күткөн маалыматты, сүйлөшүп жаткан сөздүн мазмунунан издеп, япон тарабынан берилген башка маалыматтарга маани бербестен, япондук адам туурасында башка түшүнүктө калышы мүмкүн. А.А. Холодовичтин япондорго жүргүзгөн изилдөөсүнө карата инвектордун психоллингвистикалык негизинде инсандар аралык мамиленин деңгээлин түшүндүргөн мамилелеринин инвектордук алты деңгээлин көрсөткөн. Анын ичинен төртөө рефлектордук эмес иерархиялык инвектордук мамилени уюштурса, экөө рефлектордук иерархиялык, инвектордук мамилени уюштурат.

1. Иерархиялык инвектордук мамиленин өсүшүнө Х, ү-ке караганда жашы боюнча улуу же статустук орду боюнча жогору турат.

Мындай жыйынтык япон маданиятында жогорку көрсөтүлгөн иерархия аркылуу мамилелешүү учурунда жүрүм-турумдун моралдык нормасы катары сактала тургандыгы, жашы боюнча улуу, үй-бүлөдө, коомдогу ээлеген орду боюнча өзүнөн жогору турган адамдардын айткан сөздөрүн, кыйшаюусуз түрдө аткарышы мамилелешүүнүн мыйзамы катарында кабыл алынган. Ошондуктан жашы, коомдогу ээлеген орду боюнча өзүнөн төмөн турган адамдарга инвектордун исрархиялык мыйзамынын негизинде мыйзамга сыйбаган маалымат боюнча кайрылбайт. Ушул принциптин негизинде калган исрархиялык инвекторлордун психикалык эрежелерине анализ жүргүзүүгө болот.

2. Иерархиялык инвектордун жыныстык өзгөчө-лүгүнө карата мүнөздөлүшүнө, Х-эркектерди мүнөздөсө, ү-аялдарды мүнөздөп жогорку көрсөтүл-гөн рефлектордук эмес деңгээлдеги мамилени уюштурат.

3. Иерархиялык инвектордо мамилелешип жат-кан адамдардын кызмат ордуна карата мүнөздөлөт: Х-башкаруучу, ү-кызматчы (Х-бригадир болсо, ү- бригаданын мүчөсү).

4. Иерархиянын инвектордук мамиледе тейлөө кызматкерди да мүнөздөйт, Х-сатып алуучу, ү- сатуучу болуп бөлүнүшөт. Бул жерде рефлектордук мазмундагы инвектор мамилелешүүнүн исрархиясын сактабастан мамилени уюштурууга жетишет.

5. Тууганчылыка карта түзүлгөн мамиле, Х жана У туугандык жана туугандык эместигине карабастан экөө тең бирдей социалдык деңгээлдеги мамиледе болушат.

6. Тааныштыка карата түзүлгөн мамиленин инвектору Х жана У тааныш жана тааныш эместигине карабастан экөөнө тең бирдей деңгээлде мамиле жасашы баса белгиленген. Япон улутунун маданиятындагы мамилелешүүдөгү ушул сыктуу стереотиптердин болушу япон эли үчүн, айрым учурларда сүйлөмдүн жалпы мазмунун түшүндүрүп туруучу сөз тизмектерине караганда жогорку белгиленген иерархиялык инвектордун эрежесин пайдалануу мамилелешүүдө бир канча эффективдүү-лүгүн көрсөтө алат.

Бул көрсөтүлгөн иерархиялык инвектор А. Закировдун (1994) кыргыз маданиятына жүргүзүлгөн изилдөөгө караганда япондордун рефлектордук эмес мазмунундагы исрархиялык инвекторлоруна көпчүлүк жактары боюнча дал келет. Бирок мамилелешүүнүн эрежелери, япондордун маданиятындагыдай өтө катуу иреттелген тартипте сакталбайт. Бул көрүнүш айрыкча кийинки союздун карамагында жашаган мезгилден баштап көрүнө баштаган.

Ал эми экинчи этаптагы рефлектордук мазмун-дагы иерархиялык инвектордук мамиле кыргыз улуттук маданиятындагы мамиленин уюштурулушуна таптакыр дал келбейт. Кыргыз элиндеги мамиленин

уюштурулушу япондук мамиленин уюштурулушуна карама-каршы келет.

А.А. Холодовичтин экинчи бир изилдөө жыйын-тыгына караганда мамилелешүү учурунда сүйлөшүп жаткан адам ким болбосун сөз тизмектерин кичи пейилдүүлүктү көрсөткөн, жалпылык мүнөзгө ээ болгон сунуштар менен кайрылуу, мамилелешүүнүн чын дилден болуп жаткандыгын түшүндүрөт. Япон маданиятында "Айнекти ачып коюңузчу" деген өтүнүч буйрук берип, сүйлөшүп жаткан адамдын статусун төмөндөтүп, кичирейткендей сезилип, ошол айтылган сөзгө таарынычтыкты пайда кылат. Алардын оюу боюнча кайрылуу: мээримдүүлүктү көрсөтүп "Айнекти ачып кое алаар бекенсиз" деп айтылса, япон элдик маданиятына туура кайрылуу болуп, сүйлөшүп жаткан адамдын ак дилден мамиле жасап жаткандыгын түшүндүрөт.

Япон элиндеги дагы бир спецификалык өзгөчөлүк болуп улуттук тилдин жаралышына жогорку маданияттуулуктун сакталгандыгын дүйнөлүк маданиятка салыштырмалуу жогору баалангандыгын Акутагавы - Самукаво сыйлыгынын лауреаты, япон жазуучусу Т. Судоукинин повестинде сүрөттөлгөн, эң жогорку терс эмоционалдык абалдагы матростордун ортосундагы өз ара колдонгон бири-бирине "сын-коюп" адамдык сапатынын начарлыгын көрсөтүүчү сүйлөмдөрдүн түзүлүшүнөн байкалат. Анда бир матрос суу жаныбарын мылтык менен атайын деп мээлеп атканда экинчи бир жанында турган матростун атып алышы, ал матростун жинин кайнатып, урушканы барган учурда айтылган инсандын сапатын тескери мүнөзүн түшүндүргөн сөздөргө "Булганган император жыттанган..." деп нааразычылыгын түшүн-дүргөн.

Ушундай эле ситуациялык абалдагы орус элдеринин инвектордук мамилени Р.С. Немовдун (1983) изилдөө жыйынтыгы менен салыштыра турган болсок, андай учурларда колдонуучу инвектордо төмөндөгүдөй сөздөр колдонулган. "Эй, сен, сасыган маймылга, аюуга окшоп..." - дешет. Ушул эле ситуациялык абалда А. Закиров (1994) тарабынан кыргыздарга жүргүзүлгөн изилдөөдө , "Эй, сасыган албарсты баштанган..." же "Эй, аюудай үпсөйгөн...", "Эй, ач күсөндөй болгон..." - деген сөз тизмектери аркылуу инсандык сапатты кемсинткен улуттук маданияттын инвектордун өзгөчөлүгөн салыштырууга болот. Жогорудагы эксперименталдык изилдөөлөргө караганда ар бир улут бирдей деңгээлдеги эмоционалдык тынчсызданууга өз маданиятынын өнүгүү деңгээлине жараша тиричилигин башкаруучу маалыматтарды пайдаланып, улуттук мүнөзгө ээ болгон психологиялык өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

Улуттар аралык мамилелешүүдө инвектордун стратегиялык абалда болушун М.А. Оликова (1971) орустарда, англичандарда,

япондордо колдонулган изилдөөсүндө ар бир улутта ар башка сөздүн инвектору пайдаланып, адамдын алдына койгон максатын ишке ашырууга боло тургандыгын көрсөткөн. Орустарда кайрылуу "сенден", "сиз" багытталып уюштурулса, орус маданиятында бул эч кандай инвекторду бузуучу мотив болбостон, нормалдуу деңгээлдеги көнүк маданиятты түшүндүрөт. Эгерде "сизден", "сен" деген инвектордун кайрылуу менен уюштурула турган болсо сүйлөшүп жаткандардын өз ара мамилеси бузулуп, тескери мазмундагы инвектордун пайда болгондугун билдирүүгө боло тургандыгын көрсөткөн. Ушундай эле мамилелешүүнүн мыйзамы англис тилинде, тойдо бирге болгон "холерик", эртеси президентке жолугуп калып: "Кутмандуу күнүң менен Джоунс мырза"- деген кайрылуусуна, ошондой эле мазмундагы жоопту алган. Мындай кайрылуудагы инвектор эч кандай мамиле бузуучулука барган эмес. Ал эми жогорку мыйзамдын аткарылышы япон маданиятында бир кыйла татаал. Жогорку айтылган мисал, япондордо колдонула турган болсо, бийликти, личносттук статустун өз деңгээлин, билбегендикти түшүндүрүү менен сүйлөшүп жаткан мамиленин деңгээлин төмөндөтүп, шылдыңдоо катары түшүндүрөт. Бул "сенден" "сизге" өтүү мыйзамы япондордо "мазактоо", "шылдыңдоо" "жадатуу" формасында көрүнүп, жалпы мамилени бузат. Ушул сыяктуу экинчи бир мисал, япондук адам, аялын шылдыңдап мазакташ үчүн, урушуп кыйкыруунун ордуна императорго жасаган мамиледеги кайрылуусу, ал аялдын инсандык сапатын төмөндөтөт. (Оликова М.А. 1979). Мындай мамиле келишпөөчүлүк дайым эле өзүн кармай албай эмоционалдык абалдын болушу менен пайда болбостон, сөздүн иреттелген формасындагы шылдыңдоо, мазактоо мазмунун түшүндүргөн "сизден" "сенге" өтүү принцибинде да пайда болот.

Ушундай эле инвектордун стратегиялык мамилелешүү принциби А. Закировдун (1994) эксперименталдык изилдөөлөрүндө да кеңири чагылдырылган. Кыргыз лингвистикасына мүнөздүү стереотиптерге салыштырмалуу анализденген, тескери мазмунда айтылган бир катар мисалдарды келтирүүгө болот. Мисалы: аялдарга карата: "Ак маралдай чубалбай...", "Кандын ханышасына окшобой...", "Эликтей болуп тикийбей...", эркектерге карата: "Байга окшоп майпайбай", "Пансаттай болуп сүлкүлдөп..." ушул сыктуу бир катар карама-каршы мазмунга ээ болгон инсандык саптарга карата сөз тийгизген "шылдың" мазмундагы инвектордук түшүнүктөрдү учуратууга болот.

Ал эми М.А. Оликованын изилдөөсүндөгү психолингвистикалык анализ, кыргыз маданиятында эки жактуу түшүндүрүлүп, бир кыйла татаалдыкты жаратат. Себеби кыргыз улуттук маданияты СССРдин мезгилинде европалык маданиятка аралашып, айрым кыргыз улутуна мүнөздүү болгон маданият күчүн, баалуулук системасын жоготкон. Мындай маданият орустардын "сизден" "сенге" өтүү инвектордук

таасири тийип, мамилелешип жаткан адамдын инсандык сапатына шек келтирип, какшыктоо, мазактоо, шылдыңдоо планында айтылып, тескери эмоционалдык мүнөздөгү мамилени уюштурат.

Изилдөө жыйынтыктарынан көрүнүп тургандай япон инвекторундагы "ыза" көрсөткөн инвектору башка маданияттагы элдердегидей эле аз эмес, алардын турмушка колдонушу башкаларга караганда өзгөчөлөнгөн образга ээ. Мында, "ыза" көрсөткөн инвектор кыргыз улутуна жанаша жашаган өзбек улутунун маданиятында дал келе тургандыгын айтууга болот. Психолингвистикада улуттук маданиятты изилдөө менен ар бир улутка мүнөздүү болгон спецификалык маданиятты этнопсихологиялык негизде анализдеп, ар бир улутка мүнөздүү болгон психолингвистикалык стереотиптерди, менталитетти аныктоого жетише алабыз.

Эгерде япон, орус маданияттарынын инвектордук мамилелешүүсүнө салыштырмалуу кыргыз улуттук маданиятынын инвектордук стереотибин көрсөтө турган болсок, кыргыздар мамилелешүүдө улуттук салтты колдонууга аракет жасаган, мамилени уюштурууда сөз иретине терең маани бербестен, тескери эмоционалдык абалга түздөн-түз өткөндүгү байкалат.

Жалпысынан алганда жогорку айтылган инвектордук принципти колдонуу улуттар аралык мамилени туура уюштуруу үчүн керек болгон инсандык сапаттар, улуттук маданияттар, мамлекеттик саясий-идеологиялар туурасында мамилени туура уюштуруп, жогорку деңгээлдеги карым-катнашты жаратууга боло турган проблемаларды чечет.

§ 8. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН РЕЧТИК АССОЦИАТИВДИК ПРИНЦИПТЕРИ

Түрдүү улуттун өкүлдөрү "дүйнөнүн көрүнүшүн" кабылдоодо сүйлөө речиндеги сөздөрдүн окшоштук-тарына жараша айырмачылыктарын аныктоо психолингвистикалык изилдөөчү Г.И. Николаенконун (1979), Т.М. Рогожникованын (1984) илимий эмгектериндеги жүргүзгөн эксперименталдык изилдөөдөн келип чыккан жыйынтыктарына таянылды. Ар бир элдин өзүнө таандык тили ошол тилди пайда кылып жаткан семантикалык белгилери боюнча байланышкан ассоциативдик мамилелерге карата ошол элдин улуттук маданияты айырмаланат.

Николаенко жана Рогожникованын эксперименталдык изилдөөдөгү жыйынтыгына караганда ассоциативдин маданияттын тилдик айырмаланышы улуттардын жашаган жер шартына, жашоо тиричиликтин калыптанган салт- санаасына, үрп-адатына ритуалдык

эрежелеринин негизине жараша окумуштуу А.Н. Леонтьев тарабынан негизделген инсандын "инплициттик теориясынын негизинде "дүйнөнүн көрүнүшүн" кабылдашат. Алсак "ачуу" деген түшүнүкө карата мектепке чейинки орус, беларус балдары адам тамактана турган өсүмдүктөн жасалган азык-оокаттарды төмөнкүдөй бөлүштүргөн: орус балдары - пиязды, бадыранды, калемпирди, лимонду семантикалык жактан бир топко киргизишсе, беларус балдары - "ачуу" деген түшүнүкө карата алманы, сарымсакты, калемпирди бир топко бөлгөн. Айрым бир жемиштердин даамына карата ассоциативдик этникалык түшүнүктөр бирдей көрсөткүчтү бербегендигин да учуратууга болот. Орус балдары да, лимон, апельсин, алма жемиштерин бирдей баалуулук системага бир калыпка киргизишкен.

Ушул эле мазмунда эксперимент мектепке чейинки кыргыз этносуна таандык балдарга психосемантикалык изилдөөлөр аркылуу А. Закиров (1989) тарабынан кайталанганда "ачуу" деген азык - оокаттын даамын түшүндүргөн ассоциациялык түшүнүккө карата: пияз, сарымсак, калемпир, лимон, алардын байланышы бар экендигин көрсөтүп, мындан сырткары бул түшүнүкө жапайы жемиштерди да кошушкан. Алсак, алча, карагат, чие, ышкын, кымыздык, чүкүрү жана ышкын өсүмдүктөрүн кошумчалоо менен кыргыз балдары жашоонун географиялык жер шарты боюнча ынануу процессинин "когнитивдик татаалдыгын" кең мазмунда экендигин көрсөтүп, улуттук этностун айырмачылыгын көрсөтө алышкан. Дагы бир көрсөткүч, "май" деген түшүнүк орус, беларус балдары үчүн эч кандай ассоциациялык түшүнүктү бербестен, жөн гана майдын кайсы сорту болбосун бир мазмундагы функцияда, бирдей баалуулук системасындагы азык-оокатты түшүнсө, ушул эле "май" деген түшүнүк кыргыз балдарына эксперименталдык изилдөө жүргүзүлгөндө, майды бир канча бөлүктөр аркылуу байланыштырган. Аларга: малдын майы, сары май, каймак, ошондой эле өсүмдүк майларына карата, пахта майы, семичкенин майын, зыгырдын майын киргизген. Айта кете турган нерсе өсүмдүк майларынан зыгырдын майын бардык эле балдар түшүнө бербестен изилденген балдардын ичинен 37% пайызы гана май деген түшүнүк менен семантикалык байланышын түзө алышкан. Мындан "зыгыр өсүмдүгү" улам азайып, практикалык турмушка аз колдоно баштагандыгын билүүгө болот. Натыйжада, кыргыз эпосунда тарыхый факторлорго мүнөздүү болгонуна карабастан, "зыгыр", "таруу" өсүмдүктөрүн башка азык-оокаттар (пахтанын майы ж.б.) менен алмаштыргандыктан, акырындык менен кыргыздын улуттук маданиятын мүнөздөөчү азык-оокаттын классынан чыгып бара жаткандыгы менен түшүндүрүлөт.

Жогорку мисалдардан көрүнүп тургандай орус, беларус этносундагы "ачуу" деген түшүнүк өзү да семантикалык негизде

ассоциациялык бөлүктөргө карата: ачуу жана кычкыл болуп бөлүнгөн. Ал эми кыргыз этносторунда бул бөлүктөр мындай түшүндүрүлбөстөн, бардыгы эле бир класска кирип, бир түшүнүктү мүнөздөйт. Бул фактыны биз жемиштен жасалган суусундукту семантикалык белгилерине карата кичине бөлүктөргө ажыратканда европа маданиятындагы балдар үчүн жаңгактын, алманын, апельсиндин, лимондун, алчанын даамдары кычкыл же ачуу болуп бөлүнсө, кыргыз балдарында бул даамдар бардыгы эле ачуу же кычкыл болуп бир түшүнүктүн синонимдерин түшүнүшкөн. Изилдөө-чүлөрдүн ассоциациясы бардыгы биригип бир функцияны аткарган суусундукту айтууга болот. Жогоруда белгиленгендей, европа маданиятында бир даам өзгөчөлөнгөн багыттагы функцияны аткара алгандыгы ырасталган. Алсак ысытма (температура) чыкканды кайтарыш үчүн лимондун, апельсиндин, кулпунайдан жасалган суусундук ичүү сунуш кылынат.

Жогорку далилдерге таянганда ар бир улуттун этникалык өзгөчөлүктөрүн өздөрүн курчап турган чөйрөдөгү маалыматтардын жана предметтердин маалыматтары өз ара таасир этүү менен улуттук маданиятка айлангандыгын түшүнөбүз. Ошону менен улуттар аралык мамилени туура уюштурууда психоллингвистикалык мыйзамга ылайыктуу болгон маалымат туурасында ассоциативдик байланыштарды эске алуу аркылуу, аны туура уюштурууга жетишүүгө аракеттер мезгили менен жасалып турушу керек.

Этнопсихологияны улуттук маданияттын психоллингвистикалык негизинде салыштырууда анын эталонуна карата изилдөө В. Давыдов менен анын авторлошторунун (1982) эмгегинде белгилегендей, "улуттук маданияттын спецификалык өзгөчөлүгү коомчулуктун этникалык мүнөзүн түшүндүрүп турган иш-аракеттин негизинде айырмаланат. Ал эми иш-аракет интерноризацияланган иш ситемасына байланыштуу болуп, сырткы экстроризацияланган иш системага айланат" дешкен. Негизинен улуттук маданияттын өнүгүшү лингвистикалык мыйзамдын негизинде калыптануу менен элдик лингвистиканы мүнөздөөчү ички аң-сезимге карата элдик маданияттын күчүнө жараша боло тургандыгы этнофилосов В.С. Бромлейдин (1983) жараткан эмгегинде да учурайт. Ал эми Ройзензованын (1968) макаласында айрым бир элдик түшүнүктөр жалпыланып, маалыматтын "денетативдик" мазмунунда бир түшүнүктү бере турган болсо, ошол эле түшүнүк "конотативдик" мазмунда улуттук этноско жараша боло тургандыгы этникалык изилдөөлөрдө байкалган. Алсак, орус, украин, англис, монгол, хинди тилиндеги элдерде "ширин" деген түшүнүктүн белгисиндеги денативи боюнча "кант" деген синонимдик түшүнүк менен дал келген. Ал эми япон, англис, индонезия, вьетнам, кыргыз элдери үчүн "арык" деген түшүнүк денетациясы боюнча бир

лексикалык түшүнүктү берген. Көрсө япон эли үчүн "чиркейдей арык" деген түшүнүк инсандык сапат менен салыштырылса, индонезия эли үчүн "Венгердик быштактай арык" деп айтылган, ал эми түрк эли үчүн "шатыдай арбайган" деп салыштырылса, кыргыз элинде бул түшүнүк "арбактай, жыгачтай, ач күсөндөй арбайган" өңдүү көптөгөн салыштырмалуу образдарды, түшүнүктөрдү белгилөөгө болот.

Ошондой эле этнопсихологиянын речтик ассоциативдик мыйзамын колдонуу менен улуттук маданияттын спецификалык мүнөзүн И.С. Олейкин менен М.М. Сидоренконун (1971) эксперименталдык изилдөө жыйынтыгына карата инсандык сапаттардын психикалык өзгөчөлүгүн этникалык мүнөзгө ээ болгон предметтерге салыштырмалуу анализдейбиз. Бул салыштырмалуу - этникалык мүнөзгө ээ болушу, инсандын жашаган жер шартындагы предметтердин физикалык белгилерине, мүнөзүнө, жаныбарлардын инстинктик жүрүм-турумуна, предметтердин биологиялык окшоштук белгилерине, сырткы түстөрүнө, заттардын ички даамына, сырткы предметтер аралык өз ара баланыштарына жараша болот.

Алар, инсандык сапаттын этникалык мүнөзүнө жараша төмөндөгүдөй мүнөздөлөт:

1. Адам баласынын физикалык сапаттын жаратылыштагы предметин семантикалык белги-лерине карата салыштыруу аркылуу ар бир улуттук этносту мүнөздөгөн жеке улуттук маданияттын элементтеринин жалпылыгын жана айырмачылыгын мүнөздөйт. Орус, англис тилинде ассоциациялык негизде бирдей мазмунду түшүндүргөн "Нем, как рыба" - деп инсандын өтө жоош, эч нерсе менен иши болбогондугун сүрөттөп салыштырылса, ушул эле түшүнүк кыргыз тилинде кыргыз этносуна мүнөздүү болгон жаныбарларга салыштырылып, жеке инсанды айырмалап мүнөздөлгөндүгүнө күбө болобуз. Кыргыздарда, "койдой жоош", "өгүздөй болуп үн катпаган"- деп бир эле мазмуну, түрдүү этноско түрдүү денетивдин негизинде түшүндүрүлгөндүгү аныкталат. Экинчи бир көрүнүштө орус этносуна мүнөздүү болгон инсандын ден соолугуна салыштырмалуу байланышкан инсандык сапаты түшүндүрүлүшү "Здоров, как бык", ошол эле маани кыргыз тилинде "букадай болуп күржүйгөн", "иттей күчтүү" сыяктуу денетацияда түшүндүрүлөт.

2. Инсандык сапаттын предметтин физикалык мүнөзүнө карата салыштыра турган болсок: орустарда "Холодный, как лед" деген түшүнүк кыргыз тилинде негизинен "кардай", "муздай", "суудай", "таштай", суук деп, бир канча денетатив менен байланыштырат.

Ал эми жумшак - орустарда "пух", кыргызча "пари" деген түшүнүк менен дал келип, инсандык сапатты мүнөздөөдө "колу паридай жумшак" деп мүнөздөлсө, бул түшүнүк кыргыз тилинде "жумшак" деген түшүнүк менен дал келип, "колу-паридай" пахтадай,

жүндөй деп бир канча денетативдик байланышы менен түшүндүрүүгө болот. Бирок кээ бир учурларда бул көрсөтүлгөн денетативдер физикалык мүнөзү боюнча, башка мазмунга ээ болгон конотацияны да мүнөздөп турушат. Алсак: "Кебездей оозу кургап" , "Пахтадай оозу ачылган" дегенибизде колдонуп жаткан түшүнүктөр денетациялык жактан бир түрдө жатканы менен инсандын ички мүнөзүн аныктоодо өзүнчө конотациялык мазмунду түшүндүрөт. "Кебездей" деген түшүнүк бир эле мезгилде эки башка конотацияны туюндурат. Биринчиден, жумшак маанини түшүндүрсө, экинчиси инсандык сапаты башка бир предметтик маалымат боюнча мүнөздөйт, анда адамдын суусап, шайы кеткен, чаалыгып-чарчаган, тескери эмоционалдык учуру мүнөздөлөт. Ал эми "Пахтадай оозу ачылган" дегенде биринчи жактан, инсандын аңкоолугун, маңроолугун, жооштугун түшүндүрсө, экинчи жактан инсандын эмоционалдык начар абалды түшүндүрүп, таңкалгандыкты, корккондукту, сүйүнгөндүктү билдирет. Бул түшүнүк башка этностор үчүн эч кандай лексикалык маанини бербейт. Ошондуктан бир эле денетация түрдүү этносто түрдүүчө конотацияны берип турат.

3. Инсандын акылга байланышкан психикалык мүнөздүн иш-аракети. Бул түшүнүктүн практикалык маанисине карай инсандык сапат түрдүү денотативдик формада жашоо менен, бир жакты көздөгөн конотациялык мазмунда инсандык сапатты аныктоого болот. Кыргыз тилинде "көзү каныккан", "башы бышкан" деген фразеологиялык айкалыштар, орус тилинде "Зрелый глаз, поспелая голова" - деген денетацияга туура келет, ал эми конотациялык мазмунда жакын турган "Бывалый человек" болуп, түшүндүрүлөт. Ушул сыяктуу экинчи бир "Алданып калат, таш жалап калуу" деген фразеологиялык ширешме, орусча денетациясында "Оставить пустую лунку от камня; оставить только след на душе" деп айтылса, ошол эле конотациясы боюнча "Остаться без того на что надаешься" деп айтылып, инсандын акыл иш-аракетин денетациялык мазмундагы ассоциация-сынан кабар берип турат.

4. Инсандык сапатты кандайдыр бир айтылбаган "рухтун" айтылбай көмүскөдө калган сырткы күчү, орусча айтканда "духтун" негизинде мүнөздөлүшү. Орус тилинде инсандын айрым эмоционалдык абалы, предметтин түз белгилери менен берилбестен, көмүскөдө туруп, кыймыл-аракетти башкаруучу күч аркылуу көрсөтүлөт. "Тихая, как мышь", "Беспомо-шень как ребенок" түшүнүктөрү кыргыз тилинде "Мышыктай акырын (билдирбей) басып" - деп түшүндүрүлүп, чычкандын ассоциациясына мышык туурасындагы образга карата инсандык сапат ойлонулуп табылса, "Жаш баладай" деген түшүнүк инсандык сапатты түшүндүрүүдө эч кандай баса белгиленген, салыштырылган белги болбогонуна

карабастан, инсан туурасында анын акылы төмөндүгүн, иш жөндөмү өтө начарлыгы жумуш аткарууга такыр мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу дароо эле түшүнүктүү. Ушул эле сыктуу орус элдик маданиятын мүнөздөгөн: "Как с гуся вода" (эчтемеден кабары жок), "Как рыба в вода" (Өзүн эркин сезүү), "Как в воду опущенный" (өтө капалуу, кабагы салыңкы) деген мисалдар аркылуу мурда айтылбаган сапаттарды дароо эле ойлонуп түшүнө алабыз. Ал эми ушул эле туюнмалар кыргыз тилинде: "тоо эчкисиндей - эркин", "Жайлоодо жүргөндөй", "Сууга түшкөн чычкандай" деп түшүндүрүүнүн өзү, башка денетация аркылуу түшүндүрүлүп турат.

5. Инсандык сапаттын түскө, жарыктын интен-сивдүүлүгүнө, көлөкөсүнө карата мүнөздөлүшү. Мында, инсандык сапатты мүнөздөгөн белгиси ошол эле мезгилде кандайдыр бир предметтин түсү менен да мүнөздөлүшүн түшүнөбүз. Орус тилинде "белый, как снег" кыргыз тилинде "кардай аппак" деп айтылат. "Белый, как лунь" кыргызча "айдай аппак" деп айтылат. "Көмүрдөй капкара", "сүттөй таза", "жарыктын нурундай", "чолпон жылдыздай", "күндүн нурундай көздү уялтып" деген сыяктуу салыштыруулар инсандык сапаттын сулуулук жана сулуу эместигине карата түстөгү ассоциацияга салыштырмалуу мүнөздөп турат.

6. Инсандын жеке сапатын, оокаттын - даамын сезүүгө карата мүнөздөлүшү. Орусча "Сладкий, как медь" кыргызча "Балдай таттуу тили бар" деп салыштырып мүнөздөлсө "Горькая, как полынь" кыргызча "Заар тилдүү" деп айтылып, инсандын жеке сапаттарын туюу сезими аркылуу пайда кылуудагы айтылуучу маалыматтарга жараша салыштырылат.

7. Инсандык сапатты предметтер аралык мами-леге жараша мүнөздөө. Мындай салыштыруу предметтин окшоштуктарына жана таптакыр окшошпогонуна жараша салыштырылып, инсандык сапат мүнөздөлөт. Орусча "Похож, как две кали воды" кыргызчада "Эки тамчы сууга окшош" - деп айтылса, "Похож, как гвоздь на панихиду" (денетациясы боюнча айырмаланган), кыргызча "эки баштуу жыланга окшош", "шайтанга окшош" деген өңдүү мисалдарды келтирүүгө болот. Ушундан улам экинчи бир предметке салыштырмалуу, же тескерисинче экендиги билинет.

Бул айтылган фразеологиялык мазмундагы түшүнүктөр аркылуу улуттук этностун мүнөзүн түшүндүрүүчү маалыматтар денетациялык жана конотациялык мазмундун уюштурушуна жараша болот. Анткени, ар бир улуттун этникалык өзгөчөлүгү "дүйнөнүн көрүнүшүн" өзү жашап жаткан чөйрөнүн предметтерине жана кубулуштарына жараша салыштырылып тааныйт. Натыйжада, улуттук маданияттын өсүшүнө жараша улуттук аң-сезим өнүгүп, аң-сезимдин өнүгүү куралы катары улуттук тилдин формалары кирет.

§ 9. ПСИХОСЕМАНТИКАЛЫК ПАРАДИГМА: ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫ ПСИХОСЕМАНТИКАЛЫК НЕГИЗДЕ ТААНУУ.

Психосемантика илими психология илиминин башка түрлөрүнө караганда жаңы илим болуп эсептелинет. Психосемантика илиминин СНГге кирген мамлекеттер СССРдин курамынан таркап, улуттар аралык мамилелер начарлай баштаганда, алардын өз ара биримдигин кармап калыш үчүн, М.В. Ломоносов атындагы Москва университетинин окумуштуу коллективинин эмгектери сөзгө алаарлык. Айрыкча, В.Ф. Петренко, А.Г. Шмелев, Е.Ю. Артьемева, В.В. Столин, В.И. Похильконун илимий эмгектерине өзгөчө көңүл бурулуп, азыркы мезгилде дагы өзүнчө илимдин бир тармагы катары өсүп өнүгүүдө. Методологиялык жана теориялык фундаменталдуу илимий негиз, советтик психологиянын рамкасында советтик психологияны негиздешкен психологдор Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев жана А.Р. Луриянын эмгектерине таандык. Ал эми методикалык изилдөөлөрдүн негизи америкалык психологдор Ч. Озгуддун (Семантикалык дифференциал) Дж. Келлинин (Репертуардык решетка) методдорунун психология илиминде кеңири таркашы менен негизделген. Жогоруда көрсөтүлгөн илимий факторлордун негизинде азыркы мезгилде психо-семантикалык багыттагы фактордук анализ, класстердик анализ жана көп кырдалдуу шкалалар аркылуу изилдөө ыкмалары, улуттук этноско мүнөздүү болгон көптөгөн проблемаларды, анын ичинен айрыкча этнопсихологиялык проблемаларды изилдеп, аныктоого боло тургандыгын айтуу жетиштүү.

Психосемантика илиминин СНГге кирген мамлекеттер, СССРдин курамынан таркап, улуттар аралык мамилелер начарлай баштаганда, алардын өз ара биримдигин кармап калыш үчүн, М.В. Ломоносов атындагы университеттин окумуштуу коллективинин илимий эмгектери сөзгө алаарлык. Айрыкча В.Ф. Петренко, А.Г. Шмелев, Е.Ю. Артьимова, В.В. Столин, В.И. Похильконун илимий эмгектерине өзгөчө көңүл бурулуп, азыркы мезгилде дагы өзүнчө илимдин бир тармагы катары өсүп өнүгүп келе жатат.

Психосемантикалык илимдин негизги маселелери болуп, адам баласын мүнөздөп турган маалымат-тардын семантикалык маанисинин жекече система-сына карата реконструкция жасоо, субъектинин өзүн курчап турган дүйнөсүн призма аркылуу кабылдоо, башка улутка мүнөздүү болгон маданияттын элементтерин, өзүн-өзү таануунун жана ошондой эле бул айтылган маалыматтардын жаралуу генезистик жана

функциялык абалдары кирет. Психосемантика илими ар бир адам баласына мүнөздүү болгон аң-сезимде пайда болгон маалыматтардын денетациялык жана конотациялык айырмачылыктарын, окшоштуктарын ал маалыматтардын белгилерине кирген формасына, образына, символикалык белгисине, коммуникативдик жана ритуалдык таасир этүү өзгөчөлүктөрүнө, сөздүн жаралуу түшүнүгүнө жараша изилдөө иштерин жүргүзөт. Ушуга байланыштуу А.Н. Леонтьев дүйнөнү таанып билүүдө бешинчи "өлчөнүн квазиттик системасын" киргизген, б.а., семантикалык маани система катары каралып, изилдөө талаасынын маңызы туурасында маани бергендигин белгилеген. Мындан адам баласын курчап турган бардык маалыматтар жана предметтер белгилүү бир психологиялык мыйзам ченемдүү байланышта туруп, коомдогу жашоо ордуна карата баалуулук системада алардын өзүнө таандык болгон маңызын түшүндүрүп турат.

Эгерде семантикалык маанинин жогорку психикалык процессин өнүгүү системасын Л.С. Выготскийдин теориясында карай турган болсок, жалпы таануу процесстеринин (көңүл буруу, сезүү, кабыл алуу, эс ж.б.) ортосундагы байланыштарды түзүп, семантикалык жактан мааниге карата анализдөөгө мүмкүндүк берет. Бул айтылган психосемантикалык процесстерди А.Н. Леонтьевдин окуучулары В.Ф. Петренко, андан кийин А.Г. Шемелев өнүктүрүү менен этнопсихология илиминде колдонууга боло турган теориялык жана практикалык проблемаларды чечмелөөгө өзүнчө мүмкүндүк берген психосемантикалык мыйзамдарын аныкташып, атайын изилдөө методдорун жаратышкан.

В.Ф. Петренко Россияда психосемантика илимин Л.С. Выготскийден кийинки улантуучу экендигин америкалык психоллингвист М. Коул белгилеп, В. Петренкоун Россиялык жана Чыгыш-Европалык психология журналына чыккан статьясына баш сөз жазуу менен "В. Петренко россия психологиясынын классикалык проблемасын, АКШнын алдынкы психологдору иштеп чыгарган оперативдик технологиясын пайдалануу менен чечмелеп, өнүктүрүүгө жетишкен. Мындан жарым кылым мурда адам баласынын ойлоо проблемаларын, орустун белгилүү психологу Л.С. Выготский сөздүн маанисин "базис" катары колдонууну сунуш кылган болчу. Бирок акыркы жылдары сөздүн мааниси жалпы речтик мазмунда түзүлгөн маалымат кандайдыр бир контексттеги мазмунду гана чечмелеп жаңы коомдук проблемаларды чечмелей албайт" - деген мазмунда сынга алынган.

Ушул сыналган мазмундагы проблемаларды В.Ф. Петренко, Л.С. Выготскийдин идеясын улантуу менен, фактордук анализди негизге алып, сөздүн семантикалык маанисине карата улуттук мазмунга ээ болгон глобалдуу проблемаларды чечүүгө боло

тургандыгын көрсөттү. Анын изилдөө иш системасындагы көпчүлүк методикалар улуттук мазмунга ээ болгон сөз тизмектеринин семантикалык маанисине карата психосемантикалык дифференциалдоо ыкмалары аркылуу этнопсихологиянын проблема-ларын чечүүгө боло тургандыгын чечмелей алды. Ошондой эле бул сунуш кылынган психосеман-тикалык концепцияга карата улуттук маданияттын көпчүлүк проблемаларын семантикалык маанинин системасы же "адам баласынын матовациялык сферасын" колдонуу менен чечмелеп, анализдөөгө боло тургандыгын көрсөтө алды.

Л.С. Выготскийдин, А.А. Леонтьевдин, В.Ф. Петренкоун, А. Закировдун изилдөө жыйынтыгына караганда психосемантика субъектинин аң-сезиминин реконструкцияланышына жараша инсандын "инпли-циттивдик теорияда, "субъектинин" дүйнөнүн көрүнүшүн кабылдоосуна карата психология коомчулугунда кеңири орун алып бараткандыгын баса белгилөөгө болот.

Ошондуктан "дүйнөнүн көрүнүшүн" субъектинин кабылдоосуна карата спецификалык анализ жүргүзүү адам баласынын дүйнөнү таануу туурасындагы маалыматтын туура анализдеп, инсандын психология-лык проблемасын чечмелөөгө боло тургандыгы көрсөтүлөт. Натыйжада, этнопсихосемантикада ин-санга психосемантикалык изилдөө жүргүзүү менен ар бир адам баласынын жекече кайталангыс аң-сезимге ээ болушун көрсөтүп, чындык тарабынан таасир этип жаткан маалыматтын мотивине, уюштуруу системасына, социалдык жашоо ордуна, кабыл алуучу структуралык системасына жараша боло тургандыгын түшүндүрөт. Ошону менен бирге кабыл алып жаткан адамда, кең мазмундагы субъективдүү дүйнөнүн образдуу системасы кабыл алынат. Бул маалымат-тардын субъективдүү баш мээде чагылышына жараша адамдын жүрүм-турумун башкарууга боло тургандыгын айта алабыз.

Маалыматтардын семантикалык маанисин, коомдук аң-сезимдин биримдиги катары кабыл алышы адам баласын коом тарабынан берилип жаткан иш тажрыйбаларынын кристалдашкан түшүнүгү катары кабылданып, аң-сезимди пайда кылган билимдин өнүккөндүгүн көрсөтөт. Ал эми коомдук аң-сезим бул учурда коомдук маалыматты алып жаткан адамга жекече гана гетерогендик стереотивдердин негизинде дүйнөдөгү чындыктардын турмуштук маңызына карата маалыматтарды жана предметтерди башкача түшүнүктөргө салыштыруу менен калыптанат. Мындай коомдук аң-сезимдин пайда болушу улуттук маданияттын тарыхый факторуна жараша болот. Улуттун басып өткөн тарыхы канчалык бай окуяларга, ситуациялык абалдарга дуушар болсо, коомдук аң-сезим ошончолук жогору өнүккөн абалда болот. Коомдук аң-сезимдин өнүгүү процессиндеги функциясынын спецификалык өзгөчөлүгү этнопсихо-

логиянын илим катары, тарыхта жашашына негизги фундамент боло алат.

Бул жогорку айтылган илимдин фундаменталдуу теориялык түшүнүктөрүнөн улам психосемантикалык теориялык түшүнүктөрдүн практикалык турмушта кеңири колдонулуп жаткандыгын айтууга болот. Колдонуу маалыматына маани бере турган болсок, азыркы мезгилде турмуш тиричиликке көптөгөн психосемантикалык ыкмалардын жардамы менен ошол улутка мүнөздүү болгон коомдук жана күндөлүк аң-сезим мүнөздөлүүдө. Бул көрсөтүлгөн проблемалар психосемантикалык ыкмалардын негизинде, ассоциативдүү эксперимент ыкмасында, класстарга бөлүү (топтоштуруу) ыкмасында, субъективдүү шкалалоо ыкмасында, семантикалык дифференциялоо ыкмасында, сөз менен түшүндүрүлбөгөн маалымат-тарды семантикалык дифференциялоо жолу менен, инсанды семантикалык жактан дифференциялоо ыкмасында жана инсанды конструкциялоо ыкмаларын-да изилденип аныкталат. Натыйжада, ар бир улутка, ар бир коомдук группаларга, инсандарга мүнөздүү болгон стереотиптер, менталитеттер жана имидждер аныкталып, биринен экинчисинен болгон айырмачы-лыктары жана окшоштуктарды айырмалап, ар бирине мүнөздүү болгон спецификалык өзгөчөлүктөр изилденет.

Ал эми улутка, коомдук группага жана инсанга берилүүчү спецификалык сапаттар, экинчи жагынан, алар жашап жаткан коомдун экономикалык өнүгүшүнө, социалдык идеологиянын жүрүшүнө, улуттук маданияттын элдин калың катмарында жашоо шартына жараша болуп, жалпы аң-сезимдин өсүшүнө семантикалык жактан байланышты түзүп, өнүгүүгө негиз берип турат.

Ошондуктан, психосемантикалык теория жана практика жөнүдөгү түшүнүктөр ар бир улуттун этникалык адабиятын анализдеп талдоо, изилдөө ыкмаларынын негизги куралы боло алат. Факты катары "мейкиндиктеги семантикалык талааны тургузуу" төмөндөгүдөй түшүндүрүлөт. Аны В.Ф. Петренко өзүнүн эмгегинде "мейкиндиктеги семантикалык талааны" үч этаптуу мүнөзгө ээ болгон иш-аракет аркылуу аткарылышын сунуш кылган.

1. Биринчи этапта анализделе турган объекти-лердин өз ара семантикалык байланыштары аныктала тургандыгын көрсөтөт. Биринчи этаптын продуктасы болуп анализденип жаткан объектилердин окшоштук белгилерине карата топтоштурулуп, матрица түзүлөт. Ал топтоштурулуп түзүлгөн матрицалар өзүнөн-өзү башаламандуу болбостон, изилденип жаткан объектинин ички семантикалык структурасына жараша бири-бири менен байланышып, жалпылык системасына карата топтоштурулат.

2. Изилдөөнүн экинчи этабы, изилденип жаткан объектинин жалпы окшоштук, жакындык белгилерине карата математикалык

жактан коррекцияланып, фактордук категориялардын системасын жүргүзөт. Фактордук категорияга бөлүүдөгү математикалык аппараттын сапаты боюнча көп кырдаалдуу шкалалоонун негизинде пайда болгон факторлор мазмунуна карата бир канча факторлорго бөлүнөт. Бул математикалык аппараттын жардамы менен изилдөөлөрдүн фактордук категорияларга бөлүнүшү, мазмундук негизде эч кандай жаңылык алып келбейт, болгону изилденип жаткан объектилерди семантикалык жакындыктары боюнча группаларга топтоштуруп, жалпылоо планына ыңгайлашкан структуралык формаларды жаратат.

3. үчүнчү этапта изилденип жаткан объект семантикалык мейкиндикте өз ара байланыш системасы боюнча бөлүштүрүлүп, интерпретация-ланган шарттын негизин түзүп турат, б.а. изилдөө маалыматтардын жыйынтыгына карата салыштыруу аркылуу изилдөө жыйынтыгын сүйлөтүү, чечмелөө жыйынтыктары жасалат. Мындай изилдөөдө жыйын-тыгын чечмелеп сүйлөтүү, проблемманы туура түшүүнүгө негизги курал болуп бере алат. Топторго бөлүнгөн факторлордун инварианттарына окшоштук варианттарына карата жалпы ойдун максатын көздөгөн негизде изилденип жыйынтыкталат. Жалпы коюлган гипотезаны чечмелеп далилдөө үчүн негизги керектүү эмпирикалык маалымат менен азыктандырып, теориялык түшүнүктөрдү бышыктап турат.

Ал эми изилденип жаткан объектилерди геоме-триалык тегиздикте же мейкиндикте көрсөтүш үчүн семантикалык категорияга бөлүнгөн ($\Phi_1, \Phi_3, \dots \Phi_n$) өз ара түзүүчүлөрүнө карата n -мердик семантикалык талааларга сүрөттөлүштөрү тургузулат. Мында ар бир координата окторуна мүнөздүү болгон Φ - фактору, экинчи бир фактордун түзүүчүлөрү X жана Y маанилерине карата белгилүү бир орунду ээлеп, изилденип жаткан объект туурасында белгилүү бир таануу процессине мүнөздүү болгон психосеман-тикалык маанидеги аң-сезимдин категориялык сеткаларын пайда кылат.

Субъективдүү семантикалык талаанын аң-сезимдин категориялык сеткаларына бөлүнүү принциби изилденип жаткан объектинин (биздин шартта улуттук маданиятка мүнөздүү болгон) күндөлүк аң-сезимине жараша бөлүштүрүлөт. Мындай операционалдык принципке карата күндөлүк аң-сезимдин факторлорго бөлүнүшүн Петренко, Стенинанын (1981) жана Закировдун (1989) эксперименталдык изилдөө жыйын-тыктарынан байкайбыз.

Балдардын аң-сезиминин когнитивдүү татаалды-гын субъективдүү семантикалык талаанын негизинде текшерүү үчүн балдарга жакындан тааныш болгон, балдар жомогундагы каармандардын социалдык ээлеген ордуна карата баалоо шкаласы аркылуу аныктоого боло тургандыгы сунуш этилип жаткан

мисалдарда көрсөтүлгөн. Айталы биринчи учурда Петренко тарабынан изилденген орус маданиятында тарбияланып жаткан 5-8 жаштагы балдардын күндөлүк аң-сезимин семантикалык мейкиндигин тургузуп, психосемантикалык анализ жүргүзүш үчүн "жомок дифференциал" ыкмасын колдонуу менен изилдөө жүргүзүлгөн. Изилдөө ыкмасынын куралы катары балдар жомогунан алынган Винни-Пух, Чипполино, Карлсон, Снежная Королева, Кот в сапогах, Буратино, Пьерро, Ослик Иа ж.б. ушул сыяктуу бардыгы болуп жомоктордун 20 каарманы алынып, алар балдардын көз карашы боюнча алардын жаш курагына ылайыктуу болгон инсандык сапаттарга карата бааланышкан. Мындай инсандык сапаттарга ишенимдүү дос, кайраттуу, сулуу, акылдуу, ыйлаак, шүмтүрөк, шалаакы - өңдүү инсандардын оң жана терс сапатын мүнөздөгөн 30 сапат алынып, алар жогорку жомок каармандарына карата баалаган. Алынган жыйынтык фактордук анализге алынгандан кийин, бири-биринен семантикалык байланышы боюнча өзгөчөлөнгөн төрт факторго бөлүнгөн: "баалоо", "күч", "саксынуу", "оюнкараактык". Баалоо факторуна кайрылсак, бир эле жомоктун каарманы изилденүүчүнүн жаштык, улуттук өзгөчөлүгүнө карата түрдүүчө мазмундагы сапаттар менен бааланганы байкалган. Мисалы, 5 жаш курактагы балдар үчүн жомоктогу каармандар тескери образда болушса, жүрүм-турумдун функционалдык абалына карабастан "жаман" деген сапаттын айланасында "коркок", "анткор", "алдамчы" жана "куу" деген инсандык сапаттарга топтолушкан. Ал эми буларга салыштырмалуу жашы боюнча чоңураак балдар жогорку каармандарга тереңирээк семантикалык дифференциалдык системада анализ берүү менен өздөрүнүн психикалык процессиндеги когнитивдик тескери болгон татаалдык системасын көрсөтө алышкан. Алардын ойлору боюнча, баатыр - "жаман", "тескери" каарман болгонуна карабастан, "кайраттуу", "чечкиндүү", "иш билги" сапаттардан тургандыгы семантикалык жактан байланышкан бир катар инсандык сапатты бир факторго топтоштура алышкан. Алсак, "кар ханышасы" балдардын көз карашында: "ачуулуу", "каардуу" болгонуна карабастан ошол эле мезгилде "сулуу", "чечкиндүү" сыяктуу инсандык сапаттарга бир фактордо жатып, инсандык сапатка карата психосемантикалык терең анализ жүргүзгөндүгүнө күбө боло алабыз. Ушул эле эксперимент А. Закиров (1989) тарабынан кыргыз балдарына жүргүзүлүп, инсандык сапаттардын фактордук категорияларга бөлүнүшү этникалык маданиятка, жер шартынын таасир этүү күчүнө, коомдук талаптын зарылдык шартына жараша боло тургандыгын белгилеген. Эксперимент москвалык окумуштуулар жүргүзгөн ыкмага айрым өзгөртүүлөр киргизүү менен эки этап боюнча жүргүзүлгөн.

Биринчи этапта Петренко тарабынан көнүктүрүлгөн ыкма өзгөрүлүүсүз колдонулуп, изилдөө 6 жаш курактагы кыздар жана

балдарга жүргүзүлгөн. Изилдөөнүн жыйынтыгына караганда, москвалык бала бакчадагы тарбияланган балдар менен Кыргыз Республикасынын Ош шаарындагы бала бакчасында тарбияланган балдардын дүйнөнү таанууга карата болгон психикалык когнитивдүү татаалдыктын айырмачылыгы байкалды. Орус балдарында жогорку көрсөтүлгөн ыкманын жүрүшүнө карата психикалык категория төрт семантикалык мааниге ээ болгон факторго бөлүнсө, кыргыз балдарында ушул эле изилдөөнүн жыйынтыгы семантикалык мааниге ээ болгон эки факторго бөлүнүп, изилденип жаткан балдардын дүйнө таанууга карата психиканын когнитивдик татаалдыгы тарып, жомоктогу каармандардын орус этникасын мүнөздөөчү улуттук элементтерине анча маани берилбей, инсандык сапатка карата болгон жабышуу (клеяленүү) принцибин начар уюштургандыгын байкалган. Экинчи этиптагы изилдөөдө орус жомогундагы каармандарындагы “Карабас-Барабас”, “Снежная Королева”, “Иванушка-дурачок” өңдүү ж.б. каарман-дардын ордуна кыргыз эл жомогунда колдонулган Меке-Чал, Кара-Дөө, Алпкаракуш, “Чыпалак бала”, “Эртөштүк”, Чалкуйрук сыяктуу каармандар толукталып, эксперименттин мурунку этабына катышкан балдарга кайрадан изилдөө жүргүзгөндө дүйнөнү таанууга карата психикалык когнитивдик татаалдыгынын семантикалык маанисине карата, инсандык сапаттар беш фактордук категорияга бөлүнгөн, б.а., классикалык мазмунга ээ болгон “баалоо”, “күч”, “активдүүлүк” жана коомдогу ээлеген статусуна карата “авторитеттүү”, “авторитети жок” делген факторго бөлүнүп, балдардын көз карашындагы түшүнүк, улуттук мүнөзгө ээ болгон этниканын элементтеринин аң-сезимдеги калыптануу-суна жараша аныкталды.

Ошентип, изилдөө жыйынтыктарынан көрүнүп тургандай дүйнөнү туура таануу улуттук маданияттын семантикалык мамилелерине жараша улуттук аң сезим өнүгүп, дүйнөнүн көрүнүш элементтерин майдалап, ар биринин улуттук колориттеги белгилерине жараша маани берүү менен улуттардын этникалык жактан айырмалана тургандыгын белгилейбиз. Бул көрсөтүлгөн факты кыргыз элинде айтылып жүргөн “Кийген көйнөк денеге жакын” деген макалдай ар улуттук маданиятты психикалык жактан өз улутунун элине өзгөчө мааниге ээ экендигин айтууга болот.

Этнопсихологияны психосемантикалык теория жана ыкма боюнча анализдегенибизде, улуттук маданиятка семантикалык негизде анализ жүргүзүү эки багыттагы милдетти аткарат.

Биринчиси, улуттук маданияттын элементтерин өз ара жакындыктары боюнча “клеялеп”, топтоштуруу аркылуу изилденүүчүлөрдүн жекече күндөлүк аң-сезимине операциялык анализ жүргүзүү менен аң сезимдин категориялык структураларына

бөлүштүрөт. Экинчи, аң-сезимдин бөлүштүрүлгөн категория-лык структурасындагы системага жараша семантика-лык маанинин жалпылык мүнөзүнө карата конструкцияланган улуттук мүнөзгө ээ болбогон аң-сезимди жаратууга жетишебиз.

Айрым учурларда улуттук маданиятка карата жүргүзүлгөн психосемантикалык анализдөө, улуттук мүнөздү сүрөттөгөн маалыматтар денетативдик жактан биз каалагандай дифференцияланбастан улуттук маданияттын мазмунун тарыхында турганды-гын байкайбыз. Ушундай фактыны улуттук оюндардын көпчүлүк түрүн сөз менен сүрөттөп, көрсөтүүдө “ат оюндун” мазмунуна жараша айрым бир туюу сезимдери менен басымдуу бериле турган улуттук спецификалык өзгөчөлүктөрү берилбей, көмүскөдө калып калышы, ал улуттук оюндардын коомдогу статустук деңгээлин бир канча төмөндөт-көндүгү практикалык турмушта көп учурайт.

Кыргыздардагы “Көк бөрү (улак) тартуу”, “Кыз куумай”, ат жарыштардын түрдүү улуттук оюндары. Буларга психосемантикалык теорияда анализ кыла турган болсок, жалпы оюндун экстеризациялык мазмунунда кыймыл, күч, активдүүлүк, мотив, кызы-гуу сүрөттөлүп, патриоттуулук туюу сезиминдеги намыс, стеникалык (оң), астеникалык (терс) туюулар, стресстик абалдар сыяктуу психикалык процесстер кеңири берилбей калган учурлар болот.

Бул проблеманы улуттук колоритте толугу менен көрүүчүлөргө, окурмандарга толук жеткирүүдө, психо семантиканын “конотативдик” мазмуну чоң жардам берет. Натыйжада, улуттук маданиятка этнопсихо-логиялык анализ жүргүзүүдө маданияттын ар бир элементине карата улуттук мүнөзгө ээ болгон стереотиптердин, менталитеттердин жана имидждердин өзгөчөлөнгөн формасына, функциясына, зарылдыктарына керектигине жараша анализделип таанылат.

Ал эми этнопсихологияны психосемантикалык жактан эксперименталдык изилдөө үчүн кыргыз улутуна мүнөздүү болгон фразеологиялык туруктуу түшүнүктөр, көркөм алдабияттагы образды мүнөздөөчү иш-аракеттер, улуттук этностун жалпы жүрүм-турумун башкаруучу мотивдер, инсандын жеке сапаттары аркылуу түзүлгөн ыкмалардын жардамы менен аныкталат.

БЕШИНЧИ БӨЛҮМ: ДҮЙНӨ ТААНЫМДЫН ЭТНИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

§ 1. ЭТНИКАЛЫК АҢ - СЕЗИМ

Ар бир адам аң - сезимге ээ болот. Адамдын аң- сезими ал адамдын кайсы топко киргендигине (кайсыл топтун өкүлү экендигине) жараша өз өзгөчөлүктөрүнө ээ. Мисалы,

жумушчулардын, соодагерлердин, интеллигенттердин аң - сезими. Адамдар кайсы этноско, улутка, элге тиешелүү экендигине жараша өз этникалык аң - сезиминде жашайт.

Этникалык аң-сезим - (этническое сознание) өз элин бөтөн элдерден психологиялык жактан айырмалай билүү дегенди түшүндүрөт (Мурзаев М.С., 2012.110).

Этникалык аң - сезим дегенибиз - бөтөн этникалык группалардын бар экендигин чагылдырып билүүнүн бир формасы, ошондой эле ошол этникалык группага карата мамилесинин деңгээли ал адамдын аң – сезимин туюндуруп туруучу психикалык процесс. Этникалык аң – сезим, ошол этникалык топко кирген адамдардын тобун, башка этникалык топтордон айырмалай билүүнү камсыз кылат. Элдин, улут катары сакталышында, түзүлүшүндө этникалык аң - сезимдин ал улутка таандык болгон ар – намысты, патриоттуулукту, мекенчилдикти, элин жерин сүйүүнү жана ошондой эле элине карата болгон кайрымдуулукту туюндуруп биримдүүлүккө карата активдүүлүктү жаратып турат.

Этникалык аң сезим өзүнүн этносун башкалардан бөлүп карап, башка этностордун өзгөчөлүктөрүн психологиясы, менталитети, мүнөзү (пейли, жашоо образы, каада - салты, адаттары) ж.б. боюнча айырмалап көрө билет. Мисалы, Орустар чечкиндүү, активдүү, тартынбас, чынчыл, эр жүрөк ж.б. деп мүнөздүн оң жагын айтсак, ошол эле мезгилде – орус пейил - деп өз билгенин жасоо, тайманбастык, салттуулукту көзүнө илбегендикти, корс - кыялдуулук, өжөрдүүлүктү ж.б. белгилөө менен башка улуттардан болгон спецификалык сапаттар менен айырмалайбыз.

Ар бир эл башка элдерден эмнеси менен айырмалана тургандыгын сыймыктануу менен айтышат. Адам бөлөк этностордун өзгөчөлүктөрүн билгенден кийин, өзүнүн этносун “биз андайбыз, биз мындайбыз” - деген түшүнүктөрдүн тегерегинде өзгөчөлүктөрүн билет жана аныктайт. Кытайда «падыша» өздөрүн улуу, “байыркы” эл экендигин көрсөтүү үчүн “киманону” сол жагына оронгон.

Этникалык аң - сезим улуттун сыймыктануучу белгисин аныктайт. Ар кандай белги боюнча өз элин эң байыркы жана улуу эл катары көрсөтүүгө жана аны далилдөөгө умтулат. Ошондуктан ар бир эл өзүн сыймыктана турган белгилерди издеп табат. М: Кытайлыктар «биз улуу элбиз дүйнөнүн бардыгында жашайбыз, күндүн чыгышынан да, батышынан да бирдей аралыкта турабыз» деп өздөрүн макташса, кыргыздар «биз байыркы элбиз, Манас бизден чыккан ж.б.» деп өздөрүнүн улутун макташат. Ар бир спортсмендин, артистин, жазуучунун ийгилиги, ошол элдин өкүлдөрүн сыймыктандырат.

Этникалык аң сезимди изилдегенде ар бир элдин дүйнө, адам, жаратылыш, жашоо, өмүр жөнүндөгү түшүнүктөрүн, көз

караштарынын, идеяларынын системалары менен өз этносунун тарыхын, өзгөчөлүктөрүн билүүсү зарыл. Этникалык аң - сезим башка этностор менен болгон карым-катыштан пайда болот. Эгер этникалык аң - сезим канчалык жогору болсо, ошол эл улуу болуп жашай алат жана ал эч качан жок болбойт. Ал эми этникалык аң - сезими төмөн болгон элдер өздөрүн башка элдерден ажырата албастан, башка элдерге өздөрүн окшоштуруп жүрүп ошол элге аралашып сиңип, жок болуп кетет. Мисалы, 1913- жылы болуп өткөн эл каттоодо, сарт эли саны боюнча (азыркы кыргыздардан жана өзүбектерден) эң көп болгон, андан кийин кыпчактын саны көп болгон, андан кийин кыргыздар турган, аз санда гана өзүбектер болгон. Азыркы учурда сарт, кыпчак элдери өзүбек элинин ичине аралашып кетип, эл катары өздөрүнүн титулун сактай албай калышты. Ал эми өзүбек эли, эл арасынан чыккан билимдүү интеллигенттердин иш аракетинин негизинде саны боюнча көп элдин катарына кирип калды.

Азыркы өзүбекстандын кыргыздарынын арасын-ан: «кыргызмын», «өзбек-кыргыз, аралашмын», айрымдары «улутка ажыратуунун кереги жок дейт», айрымдары жашаган жерин карап «өзүбекмин» дегендерин учуратууга болот. Алардын, өзүн кайсы топко кошушу, алардын этникалык аң - сезиминин өзгөчөлүгүнө жараша чечилет. Эгер ошол өзүбек-стандык кыргыздардын этникалык аң - сезими саясат, идеология, адеп – ахлаг, баам – паразат, билими жогорулабай турган болсо, андай элдер өз улуттун аныктай алышпайт. Анткени, аң – сезими жогорку көрсөтүл-гөн факторлордой болуп өнүкпөй туруп, өз улутун таанып биле албайт. Ошондуктан Өзбекстандагы кыргыздар, тажиктер, түрктөр өздөрүн «өзбекмин» деп жүрүп, өзбек улутуна сиңип кетишет.

Этникалык аң - сезимде «*этноцентризмдин*» мааниси чоң. Этноцентризм - өзүнүн этникалык тайпасын жакшы көрүү, турмуштук кубулуштарды, анын позициясынан кабыл алууга умтулуу, өз тайпасынын сапаттарына жан күйүү менен мамиле жасоо.

Этноцентризм - элдин, улуттун өзгөчөлүктөрүн эске албай эле башка элдин бүт өзгөчөлүктөрүн, өз элинин көз карашынан (салтынан, дүйнө түшүнүгү-нөн ж.б.) туруп башка элдин жүрүм-турумуна, салтына баа берүү. Ар башка этностордун өкүлдөрү өз ара карым-катыш жасоо менен этноцентризм пайда болот. Этноцентризм - деген сөз өз этносуна оң сапаттарды көбүрөөк жабыштырып, өз элин ашыкча мактап, мамиле жасаса, бөтөн этносту терс маанидеги сапаттар менен мүнөздөп, ага терс баа берип, терс эмоционалдык мамиле жасоонун иш аракети менен пайда болот.

Этноцентризмде бөлөк элдерди кабыл алып түшүнүүдө өз элин үлгү катары алып, бөлөк элдерге өз элинин баалуулуктарына,

асылдыктарына баа берүү менен ишке ашат. Мисалы, Өзбектердин кызын күйөөгө узатууда сеп берүүсү, кыргыздардын өлүмдө конокту сыйлоо салты ж.б. ар ким өз улутунун баалуулуктарына карап баа бергендиктен, этноцентризмдин натыйжасы жайнай түшүп, көзгө даана көрүнөт.

Этноцентризм дайыма өз элинин өзгөчөлүк-төрүн туура деп эсептеп, башка элдердин салттарын, жашоо образын жаман, жапайы, начар кылып көрсөтөт. Адамда этноцентризм күчтүү болсо, бөтөн улутка тиешелүү бардык нерселер жакпайт жана аларды начар, жапайы деп эсептөөгө алып келет. Мисалы, кытайлар бири-бирин коноктогондо баканын эти менен сыйлап жатса, кыргыздар ага жини келип, жийиркенип мамле жасайбыз. Мында биз алардын конок тосуусуна өз көз карашыбыз менен карайбыз, б.а., кыргыз, этноцентризмдин негизинде кытай-лардын жашоосуна баа беребиз.

Этноцентризм башка элдердин өзгөчөлүктөрүн так билүүгө мүмкүндүк берет. Бирок өз көз карашында баа берүү, ошол элге карата туура эмес мамиле жасоого алып келет. Этноцентризм турмушта эң көп учураган кубулуш катары социалдык психология, этнопсихология илиминде өтө терең изилденет.

Этникалык аң – сезим, «мы - чувство» - «биз андайбыз, биз мындайбыз» деген түшүнүктүн негизинде өзүнүн салтын, үрп-адатын, ырым-жырымдарын так айтканга аргасыз кылат. Этникалык аң-сезимде өзгөрүүлөрдүн жүрүшү идеологияга, тарыхый шартка, маданий өнүгүүгө байланыштуу болот. СССР мезгилиндеги кыргыздар менен азыркы мезгилдеги кыргыздар айырмаланышат. Себеби убагында кыргыздар СССР империянын курамында жашашкан болсо, азыр өздөрүнүн эгемен өлкөсүндө жашашат. Этникалык аң-сезим өзгөргөндө элдин адеби, жүрүм-туруму, каада-салты, бүт жашоо образы кошо өзгөрөт. Этникалык аң сезим канчалык жогору болсо, улут ошончолук бекем болот. Кыргыздардын этникалык аң-сезими төмөн, ошондуктан өзүбектер менен өзүбекче сүйлөшөт, көрүнгөн жака ооп кете берет жана кыргыздар урууларга, уруктарга бөлүнөт. Мына ошондуктан бири-бири менен биригише албайт. Этникалык аң -сезимдин элементтеринин бири этникалык стереотип, имидж, установка болгондуктан, азыркы турмушта алар чоң проблемаларды жаратып, бирдиктүү жашоого тоскоолдук келтирип жаткандыктан аларды өзүнчө кароого туура келет.

§ 2. ЭТНИКАЛЫК ӨЗҮН - ӨЗҮ АҢДАП БИЛҮҮСҮ

Этникалык аң сезимдин курамында этникалык өзүн-өзү аңдап билүү пайда болот жана өнүгөт. Этникалык өзүн-өзү аңдап билүү өз

элинин бөлөк элдерден болгон айырмачылыгын аңдап билүүгө мүмкүндүк берет. Өзүн-өзү аңдап билүү маселеси философия, социология, психология ж.б. илимдер тарабынан изилдөөгө алынуучу өтө татаал илимий маселе болуп саналат.

Көрүнүктүү орус окумуштуусу Орусияда социалдык психологияны түзүүчүлөрдүн бири Г.М. Андрееванын пикири боюнча, “Этноско тиешелүүлүк, инсандын өзүн-өзү аңдап билүүсүнө өз таасирин тийгизет”- деп жазат. Этникалык өзүн-өзү аңдап билүү - адамдын өзүнүн белгилүү бир этникалык топко тиешелүү экендигин таанып билүү менен коштолуп турат. Топтун психикалык жалпылыгы, «биз - сезими» («мы-чувства») калыптанышы менен ишке ашат. Этникалык топто «биз сезими» өзүнүн тобунун өзгөчөлүктөрүн, бөтөн этникалык топтордон айырмачылыктарын аныктоого мүмкүндүк берет” (Андрева Г.М., 2003).

Орус окумуштуусу И.С. Кон (1975) инсандын өнүгүшүн индивиддин “Мен” образынын өнүгүшү, өзгөрүшү катары түшүндүрөт. “Мен” образы установкалык тутум катары түшүнүлүп, установкага тиешелүү болгон когнитивдик, аффективдик жана жүрүм-турумдук компоненттерден тура тургандыгы менен белгилейт.

Инсандын “мен” түшүнүгүнүн калыптануусунда адамдардын өз ара таасир этүүлөрү чечүүчү мааниге ээ. Инсан бөлөк адамдар менен өз ара таасир этүү кырдаалында гана калыптанат: башка адамдарды байкап гана тим болбостон, алар менен биргеликте *өз ара аракеттерди* жасоо аркылуу өзүн-өзү аңдап билет.

Жогоруда айтылгандай “Мендин” түзүмү акырындык менен сырткы чөйрө менен болгон өз ара мамиледе (социалдык чөйрөдөгү таасир этүүлөргө жараша) калыптанат. Адамдын «Мен» концепциясынын мазмуну социалдаштыруу процессинин продуктасы, мөмөсү катары бааланат.

«Мен» образынын өнүгүшү инсандын өзүн-өзү аңдап билүүсүнүн өнүгүшү менен түздөн-түз байланышта. Өзүн-өзү аңдап билүү адамдын өзү жөнүндөгү «Мен» концепциясы катары бааланат.

Өзүн-өзү аңдап билүү - адамдын өзүнүн сапаттарын, касиеттерин, жөндөмдүүлүктөрүн, сырткы көрүнүшүн, коомдогу ордун баш мээсинде чагылдырышы, адамдын аң сезиминдеги өзү жөнүндөгү образы. Ошол образга жараша адам өзүнө жана бөлөк адамдарга мамиле жасайт. Өзүн-өзү аңдап билүү аркылуу адам өзүн таанып билет жана өзүнө мамиле жасайт.

Өзүн-өзү аңдап билүү психикалык өнүгүү катары социалдык өз ара таасир этүү процессинде пайда болуп, социалдашуу, тарбия процесстеринде калыптанат, бирок ар бир адам самотикалык жана жекече табигый детерминаттарга ээ болуп турат.

С.Л. Рубинштейн өзүн-өзү аңдап билүү менен өзүн-өзү баалоонун байланышын төмөнкүдөй түшүндүргөн: «Адамдын өзүн-өзү аңдап билүүсү түздөн-түз ички толгонууларында берилбестен, таанып-билүүнүн натыйжасы катары берилип, ал үчүн өз толгонуулары менен байланыштуу экендигин аңдап билүүсү аркылуу ишке ашат. Ал көп же аз адекваттуу болушу шарт. Адамдын өзүн-өзү аңдап билүү, баалоо нормаларын аныктоочу дүйнөгө болгон көз караш менен шартталып турат (Рубинштейн С.Р., 1998).

Өзүн-өзү аңдап билүүнүн элементтери болуп *өзүнө болгон мамиле* (самотношение) жана *өзүн-өзү баалоо* (самооценка), анын өзгөчө түрү болуп *инсандын умтулуу денгээли* (уровень притязаний) саналат.

Өзүн-өзү аңдап билүүнүн ар бир актысы – бул өзүн-өзү таанып-билүүнүн жана өзүнүн өзүнө болгон мамилесинин өз ара таасир этүүлөрүнүн натыйжа-сында ишке ашат. Этникалык өзүн-өзү аңдап билүү - адамдын өзүнүн белгилүү бир этникалык топко тиешелүү экендигин түшүндүрүп, топтун психикалык жалпылыгы «биз - сезими» («мы-чувства») фактору-нун калыптанышы менен ишке ашат. Этникалык топто «биз - сезими» өзүнүн тобунун өзгөчөлүктөрүн, бөтөн этникалык топтордон айырмачылыктарын аныктоого мүмкүндүк берет. Инсандын өзүн-өзү аңдап билүүсүнө адамдын кайсы этноско тиешелүү экен-диги өз таасирин тийгизет (Айрым учурларда инсандын өзүн-өзү аңдап билүүсү, этноско тиешелүүлүкө негизденбестен диний, рухий бирим-дик ж.б. факторлор өтө күчтүү таасир эткен учурлар кездешет.)

Л.М. Дробижеванын пикири боюнча, этникалык өзүн-өзү аңдап билүү, төмөнкүдөй компоненттерден турат: өз элине тиешелүү экендигин жана өз элинин кызыкчылыктарын аңдап билүү, өз эли өзүнө мүнөздүү маданиятка, тилге, территорияга ээ экендигин аңдап билүү (Дробижева Л.М., 1985).

Акыркы жылдарда «этникалык өзүн-өзү аңдап билүү» термини менен бирге эле «этникалык иденттүүлүк» термини кеңири колдонулуп келе жатат. Г.У. Солдатова «этникалык өзүн-өзү аңдап билүү» менен «этникалык иденттүүлүк» түшүнүгүнүн төмөнкүдөй айырмачылыктары бар экендигин белгилейт. «Бир жагынан этникалык иденттүүлүк тар түшүнүк болуп, этникалык өзүн-өзү аңдап билүүнүн когнитивдик-мотивациялык ядросу болуп жашаса, экинчи жагынан ал кең түшүнүккө кирип, бардык учурда маани – маңыз берип турат. Анткени ал, өзүндө бейандын катмарын камтып турат. Ошондон этникалык иденттүүлүк, этникалык өзүн-өзү аңдап билүүнүн негизги белгиси катары каралышы керек деп эсептеп, анын төмөнкүдөй жети өзгөчөлүгү бар экендигин белигилейт: «өткөндөн жаралгандыгы», мифологиялуулугу, көз каранды өзгөрүлмөлүүлүк,

«кош түптүүлүк» (двойное дно) ээ болушу, топко мүчөлүгүнүн негизинде байланыштыруучу жана тилектештикти жаратуучулугу, конфронтациялуу-лугу, «эмоционалдык-нормативдүүлүгү» (Солдатова Г.У., 1998).

Этникалык иденттүүлүк – бул биринчи кезекте когнитивдик-эмоционалдык процесстин натыйжасын-да өзүн этностун өкүлүмүн – деп аңдап билүү, өзүн аны менен окшоштуруу жана бөтөн этностордон ажыратып бөлө алуу кирет. Ошондуктан этникалык иденттүүлүктү, эки компонентке бөлүүгө болот. Когнитивдик жана аффективдик – компонент деп. Т.Г. Стефаненконун пикири боюнча этникалык иденттүүлүктүн когнитивдик компоненттери, биринчиси (этническая осведомленность) этнос жөнүндө билүү - өз жана бөтөн этникалык топтордун тарыхын, үрп-адаттарын, маданиятынын ж.б. өзгөчөлүктөрүн айырмалай билүү кирсе, экинчиси (этническое самоназвание) өзүнүн *этникалык аталышына* жараша өз – өзү аңдап таанып, өз жүрүм-турумун керектикти канааттандырууга карата башкара алышы.

Жогоруда айтылган көз караштардан «Мен» образы, өзүн-өзү аңдап билүү, этникалык иденттүүлүк жана социалдашуу түшүнүктөрү өз ара тыгыз байланышта ишке ашуучу процесстер экендиги даана көрүнөт.

Кыргыз элинин өзүн-өзү аңдап билүүсү этни-калык иденттүүлүктүн калыптануусу менен тыгыз байланышта болуп, алар социалдашуу процессинде калыптана тургандыгы жана социалдаштыруунун мазмунун өзгөртүү аркылуу өзүн-өзү аңдап билүү жана этникалык иденттүүлүк-түн мазмунун өзгөртүүгө боло тургандыгы белгилүү болот. Ушул айтылган ойго мисал катары совет мезгилинде империялык духу үстөм болгон орустар, кыргыз-дарды басынтып («бараны» ж.б. деп шылдыңдап, кордосо) жүрүп, кыргыздардын өзүн-өзү аңдап билүүсүн трансформациялаган. Ошондон кыргыздар кыргыз болуудан көрө *киргиз* (орус тилинде сүйлөгөн орус маданиятын бийик туткан инсан) болууга умтулушкандыгын айтууга болот.

Ошондой эле Өзбекстанда жашаган кыргыз-дарды мисал келтирүүгө болот. Этникалык иденттүүлүк-түн калыптануусунда тилдин жана маданияттын таасири чоң. Адам негизинен кайсы тилде сүйлөгөнүнө жана маданиятты тутунганына жараша, анын этникалык иденттүүлүгү калыптанат. Көптөгөн чоң улуттар өз тилин жана маданиятын майда элдерге таңуулап олтуруп, аларды ассимиляциялап өзүнө сиңирип алышат. Мисалы, Өзбекстандык кыргыз-дардын көпчүлүгү такай өзүбекче сүйлөшүп жүрүп, өзүбек маданияттын тутунуп жүрүп, өзбек болуп калышкан.

Кыргыз элине мүнөздүү болгон социалдашуу институттары: кыргызчылык, тууганчылык, жердештик ж.б. инсанды калыптандырууда алгач “Менди” эмес, “Биз” түшүнүгүн калыптандырып, андан кийин гана “Мен” түшүнүгүн калыптандырууга алып келет десек жаңылышпайт элек. Себеби уруучулук-тууганчылык, кыргызчылык мамилелери балада алгач “Биз” (Мисалы, кыргыздар, саяктар, бишкектиктер ж.б.) түшүнүгүн калыптандырат. Кийинчерээк гана бала чоңоюп акыл-эсине кирип, бой жете баштаганда инсан катары өз жекелигин көрсөтүү муктаждыгынан улам өзүнүн “Менин” табат. Бул айтылгандарды

А. К. Джусупбековдун төмөнкүдөй пикири да далилдеп, көчмөндүктүн коллективдүү жашоо образы, тилектештик, өз ара жардамдашуу жана өз ара колдоо көрсөтүү, коллективдүү жоопкерчилик салттары жаратуу, көчмөндөрдө жамааттык, топтук ойломдордо, көчмөн рухун жана дөөлөттөрүн жараткан жана ал отурукташкан элдердикинен айырмаланып турган – деп жазган (Джусупбеков А.К., 2010).

Л.М. Дробижеванын пикири боюнча, этникалык өзүн-өзү аңдап билүү төмөнкүдөй компоненттерден турат: өз элине тиешелүү экендигин жана өз элинин кызыкчылыктарын аңдап билүү, маданиятка, тилге, территорияга ээ экендигин түшүнүү менен коштолот - деп жазат.

Т.Г. Стефаненко этникалык иденттүүлүк – бул биринчи кезекте когнитивдик-эмоционалдык процес-стин натыйжасында өзүн этностун өкүлүмүн - деп аңдап билүү, өзүн аны менен окшоштуруу жана бөтөн этностордон ажыратып бөлүү. Ошондон этникалык иденттүүлүктү эки компоненттен: когнитивдик жана аффективдик абалдан - турат деп эсептешет. Стефаненконун пикири боюнча, этникалык иденттүүлүктүн когнитивдик компоненттери, биринчиси (этническая осведомленность) этнос жөнүндө билүү - өз жана бөтөн этникалык топтордун тарыхын, үрп-адаттарын, маданиятынын ж.б. өзгөчөлүктөрүн айырмалай билүү кирсе, экинчиси (этническое самоназвание) өзүнүн этникалык аталышына жараша өз жүрүм-турумун уюштуруу аркылуу ишке ашырылат (Стефаненко Т.Г. 2003).

Дүйнөгө белгилүү философдор сыяктуу эле *кыргыз философтору* да инсан жана анын калыптануу маселелерин изилдөөгө алууда инсандын өзүн-өзү аңдап билүү маселелерин да изилдеп келе жатышат. Инсандын өзүн-өзү аңдап билүү маселе-сине түз жана кыйыр түрдө тиешеси бар философиялык багытта аткарылган изилдөөлөр катары төмөнкүлөрдү эсептөөгө болот.

XX кылымдын 80-жылдарында Кыргызстанда бир нече улуттук психологияны изилдөөгө алган илимий иштер аткарылган. Алгачкы изилдөө А.К. Джусупбеков тарабынан аткарылып, анда

улуттук психологиялык өзгөчөлүктөрдүн элементтери теориялык негизде бөлүктөргө ажыратылып, улуттук психологиянын элементтери төмөнкүдөй классификацияланган:

- психологиялык касиеттер: улуттук установка-лар, багыттар; кызыгуулардын жана керектиктердин психологиялык аспектилери;
- салыштырмалуу туруктуу келген психологиялык түзүлүштөр: улуттук мүнөз, улуттук каада-салттардын жана үрп адаттардын психологиялык аспектилери, улуттук табит жана адат;
- психологиялык процесстер жана абалдар: улут-тук сезимдер жана көңүл.

Ал эми XX кылымдын 90-жылдарында Кыргыз-станда эгемендүүлүктүн орношу жана СССРдин жоюлушу менен улуттук өзүн-өзү аңдап билүүнүн өзгөрүшү, бул маселени изилдөөнү жаңы деңгээлге көтөргөн. А. Асанкановдун Кыргыздар: улуттук өзүн-өзү аңдап билүүнүн өсүшү” деген монографиясы орчундуу эмгек болуп, анда элибиздин улуттук өзүн-өзү аңдап билүүсүнүн өсүшүнүн ар түрдүү жагдайлары терең талдоого алынган.

А. Асанканов өз монографиясында XX кылым-дын 80-жылдардын экинчи жармынан 90-жылдарда улуттук өзүн-өзү аңдап билүүнүн өсүп-өнүгүшүнүн негизги факторлору катары төмөнкүлөрдү белги-леген: коомдук-саясий окуяларды, коомдук-саясий кыймылдарды, эне тилди мамлекеттик тилге айландыруу, эне тилдин колдонуу чегин кеңейтүүгө жасалган аракеттерди, тарыхка болгон кызыгууну, унутулган каада-салттарды, үрп-адаттарды колдонула башташы, жер аттарын кайрып берүү аракеттери, коомдо динге болгон кызыгуунун күчөшү, «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын белгилөө ж.б.

М.А. Карыбаеванын “Улуттук өзүн-өзү аңдап билүү: философиялык-методологиялык талдоо” деген диссертациялык изилдөөсүндө улуттун өзүн-өзү аңдап билүүсү, этникалык жана саясий өзгөчөлүктүн өз ара карым-катыштын өзгөчөлүктөрүнө жараша болуучу феномен катары түшүндүргөн.

Этникалык өзүн-өзү аңдап билүү - (этническая самосознания) - өз элинин бүт өзгөчөлүктөрүн (маданий, психологиялык ж.б.) бөтөн элдердин маданиятынан, психологиясынан айырмалай билүү.

Этникалык аң - сезим башка элдердин, улуттардын өзгөчөлүктөрүн билүүгө, үйрөнүүгө, багытталса, этникалык өзүн-өзү аңдап билүү ошол этностун өзүн башка этностордон эмнеси менен айырмалана тургандыгын таанып билүүгө, үйрөнүүгө алып келет. Өзүн-өзү аңдап билүү аркылуу этнос биригип бир бүтүн формага айланат.

Этникалык өзүн-өзү аңдап билүүдө элдин өзүн-өзү атоосу дагы чоң мааниге ээ. Этностордун аталышынын өзгөрүүсүнөн, айрым бир кичине улуттар жоголуп, алар чоң улуттарды дагы чоңойтуп жиберет.

Этникалык өзүн өзү аңдап билүү тарыхый шартка жараша дагы өнүгүп, өзгөрүп турат. Ар бир эл үчүн өз элинин өзгөчөлүктөрүн, каада-салттарын ж.б. кийинки муундарга берүүсү, чоң дөөлөт болуп саналат. Ушул механизм боюнча мурда кастарлап келген баалуулуктар этнос үчүн асылдык болбой калганда, эл башка элдердин этносунун арасына кирип отуруп алгач өзүнүн этникалык аң – сезимин, кийин этнос катары өздөрүнүн (тилин, каада-салтын ж.б.), элин, жоготот. Мисалы, Сибирь элдери жоголуп, орустарга аралашып кетип жатышат. Анткени орустар өзүн-өзү мактап олтуруп, башка майда элдерди өзүнө сиңирүү идеологиясын 200 жылдан ашуун жүргүзүп келе жатат.

Этникалык өзүн-өзү аңдап билүү, өз элин бөлөк элдерден айырмалап көрсөтүүчү механизм болуп, өз элинин материалдык, социалдык жана рухий маданияттардын элементтерин аңдап билүүсү. Алсак:

сациалдык мамилелериндеги өзгөчөлүктөрү–мейман достугу, өз ара мамилеси, улууну урматтоосу жана башкалар. Материалдык өзгөчөлүктөрү – боз үй, калпак, комуз жана башкалар. Руханий өзгөчөлүктөрү – Манас айтуу, төкмөчүлүк, санжыра ж.б.

Элдин этникалык өзүн-өзү аңдап билүүсү элдин тилинде, үрп-адаттарында, каада-салттарында, ырым-жырымдарында, уламыштарында, мифтеринде, ишенимдеринде, элдин табитинде, жашоо стилинде сакталуусун жана муундан муунга берилүүсүн шарттайт.

Этникалык өзүн-өзү аңдап билүү төмөндөгүдөй элементтерден турат.

1. *Идентификация* – окшошуу, биригүү. Элдин өкүлдөрү бир нерсенин тегерегинде топтошушат, ошонун негизинде бири-бирине окшошушат. Көбүнчө негизинен элдин аталышы элди бириктирип, баш коштуруп турат. Элдин аталышы өзгөрсө эл өзгөрөт, элдин психологиясы, кийин мүнөзү жана башкалар өзгөрөт. Өз аталышын жоготкон элдер, башка элдерге өтөт. Мисалы, 1924 – жылга чейин Сартстан деп аталган өлкө Өзбекстан деген атка өткөндөн кийин бүт сарттар өзбек улутуна өткөн жана өздөрү жок болуп кетишкен.

2. Элди бириктирип турган *символдор*. Жашаган территориясы, келип чыккан тарыхы бир болсо, ал символдор ошол элди бириктирип турат. Мисалы, Кыргыздардын баатырдыгы, Кыргыздар байыркы эл, Манастын 1000 жылдыгы, Оштун 3000 жылдыгы ж.б. Ар бир эл өзүн башка элдерден айырмалап көрсөтүү үчүн ар нерсени ойлоп табат. Мисалы, өзбектер кыргыздарга караганда сулуубуз дейт, эврейлер акылдуубуз дейт, ж.б..

3. *Этникалык автостереотип*. Элдин өзү жөнүндөгү образы. Этникалык автостереотип өз элинин психологиялык өзгөчөлүктөрүн

белгилейт. Этника-лык автостереотип көбүнчө өз элин мактоого, жакшы көрүүгө, өз эли менен сыймыктанууга негиз болот. Мисалы, кыргыздар өзүбүздү меймандос, колу ачык элбиз дешет.

4. *Этникалык сезим.* Ар бир эл, өзүнүн өзгөчөлүгүн чагылдырып гана тим болбостон, өз элине терең сезим менен мамиле жасайт. Мына ошондо өз эли жөнүндө айтылган жаман сөздөр аларды аябай капа кылат. Этникалык сезимдер адамдын бүт жашоо турмушунда эң баалуу болуп эсептелгендиктен, ыйык асылдыктар менен жуурулушуп турат. Мына ошондон этноско тиешелүү маселелер, адамдын этникалык сезимдерин толгонтот жана козгойт. Мисалы, кыргыздарды жаман эл дешсе, ал адам менен урушуп – мушташып кетиши.

Этникалык сезимдер – этносту бузулбас кылып кармап турат. Этностун өкүлдөрү этникалык сезиминин жакындыгы менен, бирин-бири колдоп турат. Этнос ичинде ар бир иш этникалык сезимдердин коштолуусу менен жашап келет

§ 3. ЭТНИКАЛЫК СОЦИАЛДЫК СТЕРЕОТИП

Социалдык стереотип дегенибизде – социалдык объект жөнүндөгү туруктуу түрдө эл ичинде жашаган, үстүртөн болгон, схемалашкан, кээде чындыкка жакындабай калган, туруктуу келгендиктен анча мынчага өзгөрбөй турган, түшүнүктөрдүн, көз караштардын, мүнөздөрдүн жыйындысы.

Стереотип жөнүндө окмуштуулардын арасында ар кандай пикирлер бар. Айрымдары стереотип адамдарды жана башка объектилерди туура мүнөздөбөйт, нагыз жалгандан турат десе, айрымдары анда чындыктын негизи бар дешет. Стереотип өтө көп изилденген жана анын көптөгөн сапаттары, сыпаттары табылган. 1978-жылы америкалык Г. Теджфел стереотипке байланышкан бүт изилдөө-лөрдү анализге алып, стереотиптин төмөндөгүдөй алты сапаттын, касиеттин, белгилери бардык психологиялык изилдөөлөрдө белгиленгендигин айткан:

1. Адамды адамдардын тобун орой, одоно, өтө так аныкталбаган маалыматтар, белгилүү сезимдик сапаттар менен мүнөздөө бардык адамдарга тиешелүү.
2. Мына ошондой мүнөздөмөлөр узак мезгилге чейин өзгөрбөстөн туруктуу болуп ал адамды, адамдардын тобун кабыл алууга, таанып-билүүгө, мамилелешүүгө өз таасирин тийгизет.
3. Саясий социалдык жана экономикалык өзгөрүү-лөрдүн натыйжасында стереотип акырындык менен өзгөрөт.
4. Стереотиптер – адамдардын, элдердин ортосунда карама-каршылык болгондо өтө ачык жана ар тараптан көрүнөт.

5. Стереотиптер өтө эрте калыптанат. Бала өзүнүн кайсы топко кирээрин билгенге чейин эле адамдардын топтору жөнүндөгү стереотиптери калыптанат.

6. Стереотиптер – топтордун (группалардын) ортосунда карама-каршылык жок болсо зыяндуу эмес, топтордун ортосунда карама-каршылык, чыр-чатак чыгып кетсе стереотипти башкаруу мүмкүн эмес, андан аркы окуялардын жүрүшүнө өз таасирин өтө күчтүү тийгизет (Андреева Г.М. 2003).

Стереотиптер азыркы күндө да окмуштууларды өтө кызыктырып келет. Этникалык стереотиптер - ар башка улуттар жөнүндө ар башка мүнөздөмөлөрдүн эл ичинде жашашына түрткү берет. Мисалы, улуттар боюнча - өзүбектер митайым, жалганчы, меймандос, мактанчаак ж.б., кыргыздар - жалкоо, жоош ж.б., деп айтылса; орустар - чынчыл, ачык айтат; немецтер – маданият-туу, пунктуалду; кытайлар – ишмер ж.б. деп айтылат.

Стереотиптин түрлөрү өтө көп. Жынысы боюнча эркектердин стереотиби, аялдардын стереотиби, балдардын стереотиби. Ошондой эле аялдардын стереотиби назик, митайым, уялчаак. Балдардын стереотиби ишенчээк. Чалдардын стереотиби - тарынчаактык ж.б. болсо кесиби боюнча - мугалимдер, бухгалтерлер, адабиятчылар, экономистер өзүнчө стереотиптерге ээ, ж.б.

Стереотиптин өзгөчө түрү болуп “этникалык стереотип” саналат.

Этникалык стереотип - (этни-ческий стереотип) – этникалык жалпылыктардын (уруу, урук, эл, улут) адептик, интеллектик, мүнөздүк сапаттары жөнүндө үстүртөн түзүлгөн, бирок туруктуураак келген түшүнүктөр.

Этникалык стереотиптер төмөндөгүдөй компо-ненттерден турат:

1. Автостереотип – өз эли жөнүндө түзүлгөн образ;
2. Гетостереотип – бөлөк элдердин образын түзүү;
3. Контрстереотип – бир элдин образын эмес, элдин конкреттүү бир өкүлүнүн образын түзүү (элге эмес, бир жеке адамга түзүлгөн образ - мында элдин стереотиби менен жеке адамдын стереотиби башка-башка мазмунда болот).

Ар кандай элдердин ортосундагы мамиледе автостереотип өз элин мактоо, жакшыртуу мүнөздө болот. М.С. Мурзаевдин изилдөөсүндө кыргыздар-дын автостеротибинде кыргыздар өздөрүн ак көңүл, эр жүрөк, баатыр, меймандос, эмгекчил деп эсептешери жана ошол сапаттарды өзүндө калыптан-дырууга умтулушары далилденген (Мурзаев М.С., 2003).

Гетостереотип – бөлөк элдин образын жамандоо, күнөлөө мүнөзүндөгү мазмунда болот. Этникалык стереотиптер адамдардын жүрүм-турумун жөнгө салып, өз ара мамиленин, карым-катыштын кандай болушуна таасир этип турат.

Этникалык стереотип төмөнкүдөй кызматтарды аткарат:

1. Таанып билүү кызматы – элдердин ортосундагы айырмачылыктарды таанып билдирет. Убакытты үнөмдөөгө алып келет.
2. Коммуникативдик кызматы – этникалык стерео-типтердин мазмунуна жараша башка элдердин өкүлү менен мамиле түзүлөт, өз ара карым-катыштын мүнөзү аныкталат. Аны менен жакындан же алыстан мамилелешүү аныкталат.
3. Өз этносун коргоо жана бекемдөө кызматы – өз элин мактап олтуруп ошол элди сактайт.

Этникалык стереотиптерге таянуу менен улутчулдар элдердин ортосунда уруш-жаңжалды чыгара бергендиктен окумуштуулар алардын үстүнөн изилдөөлөрд жүргүзүп керетү маалыматтарды алып тактоолорду киргизип турат. Мисалы, Армяндар, азербейжандар бири-биринин терс образдарын жаратып, ошонун негизинде уруш чыгып турат.

Этникалык стереотиптер – стереотипизациянын негизинде пайда болот. В.С. Агеев стереотип-тештирүү объективдүү түрдө зарыл кызматты аткарат. Агеевдин пикири боюнча, стереотиптештирүүнүн негизги психологиялык мүнөздөмөсү болуп, ар башка элдердин ортосундагы айырмачылыктарды чоңойтуп көрсөтүү саналат.

Ал эми бир элди түзгөн адамдардын айырма-чылыктарын кичирейтүүгө мүмкүндүк берет.

Стереотиптештирүү төмөндөгүдөй психологиялык кызматтарды аткарат:

1. Адам ээ болгон маалыматтарды жөнөкөй-лөштүрөт жана системалаштырат;
2. Адамдын баалуулуктарын, ыйыктыктарын сактайт жана коргойт;

Ал эми социалдык кызматты төмөнкүлөр аткарат:

1. Элдердин ортосундагы айырмачылыкты көрсөтүү;
2. Өз элин мактап олтуруп өз элинин тегерегине адамдарды топтоо ж.б.

§ 4. БААРЛАШУУНУН ЭТНОПСИХОЛОГИЯСЫ

Баарлашуунун этнопсихологиясы жөнүндө сөз кылуудан мурда, жалпы эле баарлашуунун психологиясына токтоло кетели. Орустун көрүнүктүү социалдык психологу Г.М. Андреева баарлашууну өтө татаал, көп кырдуу, көп катмардан турган психикалык кубулуш катары карайт жана аны үч өңүттөн түшүндүрөт. Аларга:

1. Коммуникация (маалымат, кабар алмашуу).
2. Перцепция (адамды адам кабылдоосу жана таанып-билүүсү, түшүнүүсү).

3. Интеракция (адамдардын бири-бирине таасир этүү-сү, бири-биринин жүрүм-турумун өзгөртүүсү).

Баарлашуунун ушул үч аспекти бири-бири менен өтө тыгыз байланышта жашашат.

Коммуникация - дегенде сигналдардын жардамы аркылуу өзүнө окшогон башка жандуулар менен карым-катнаш (общения) жасоону түшүнөбүз. Тиричиликтеги бардык жандуулар бири-бири менен коммуникацияда болушат. Мисалы, кумурска жыт чыгаруу аркылуу, аарылар кыймыл жасоо менен, жырткычтар бетки мимикасы менен, адамдар негизинен тилдин жардамында коммуникацияда болушат.

Коммуникация – (лат. communico-связываюсь-общаюсь-байланыштырам) (кең маанисинде) - *маалымат алмашуу, билдирүү, айтуу* деген маанини туюнтуп, баарлашуу учурунда адамдардын бири-бири менен кабар, маалымат алмашуусу дегенди түшүндүрөт. Башка кишилер менен баарлашкан учурда, карым-катнаш аркылуу адам курчап турган чөйрө жөнүндө, андагы болуп жаткан өзгөрүүлөр жөнүндө башка адамдардан кабар алып, ал аркылуу эмгектин жана турмуш тиричиликтин ыкмаларына ээ болот.

Коммуникация учурунда адамдардын бири-бирин туура түшүнүшүнө социалдык жана психо-логиялык тоскоолдуктар өзүнүн терс таасирлерин тийгизет.

Баарлашуунун экинчи аспекти *перцепция*.

Перцепция - баарлашууда адамдардын бирин-бири кабылдоосу жана жакындан таанып билүүсү ички ашышы. Перцепциянын мыйзамдарына жана механизмдерине ылайык баарлашууда кабылданып жаткан адам жөнүндөгү түшүнүк, маалымат такталат, өзгөрөт, толукталат. Схемага салып айтсак “А” аттуу адамдын “Б” аттуу адамды таанып билүүсү баарлашуунун перцепциялык өңүтүн көрсөтөт. Жалпысынан перцепциянын жүрүшүндө адамдын образы жаралат, такталат, кайра түзүлөт.

Перцепциялык баарлашууда - социалдык объекти-лерди (адамдар социалдык тайпалар социалдык жалпылыктар) кабыл алуу процесси аркылуу түшүндүрүлгөн. Кабылдоонун субъектиси адам (А) болгондо, өзү менен бир тайпада болгон адамдарды кабылдайт (1). Башка тайпадагы башка адамдарды кабылдайт (2). Өзүнүн тайпасын кабыл-дайт (3). Башка тайпаны кабылдайт (4). Буга чоң социалдык жалпылыктарды кошпосок да, төрт түрдүү өзүнчө бөлүктөргө ээ болгон процесстер келип чыгат. Тайпанын өз мүчөсүн кабылдоосу (5), тайпанын башка тайпа мүчөсүн кабылдоосу (6), тайпанын өзүн-өзү кабылдоосу (7), тайпанын башка бөлөк тайпаны бир бүтүн нерсе катары кабылдоосу (Андреева Г.М. 2003).

Баарлашууда адамды таанып-билүү төмөнкүдөй механизмдер менен ишке ашат.

Идентификация - башка адамды таанып билүүнүн жана түшүнүүнүн эң жөнөкөй ыкмасы болуп, өзүн башкага окшоштуруу аркылуу аны таанып-билүү дегенди билдирет.

Эмпатия - адамды түшүнүүнүн экинчи бир ыкмасы, мында башка бирөөнүн көйгөйлөрүн рационалдык түшүнүү эмес, анын көйгөйлөрүнө эмоционалдык жооп берүү - аны менен кошо кубануу, кайгыруу ж.б. аркылуу таанып - билүүнүн ишке ашуусу.

Рефлексия - баарлашуу учурунда адам сүйлөп жаткан адамды өзүнө салыштырмалуу (мен түшүнүгүнө жараша) кабыл алып, кандайча сүйлөп, түшүнүп жаткандыгын аңдап түшүнө билүү.

Жогорудагы психикалык механизмдерден сырткары стереотипизация жана атрибуция кубулуштары аркылуу адамдар бирин-бири таанып билишет, натыйжада коомдо стереотиптер калыптанат. Алар адамдардын баарлашуусун ыңгайлуу жана тез болушуна жардам берет. Стереотип - коомдо калыпка салынган, туруктуу келген, схематикалык мүнөздөгү, үстүртөн берилүүчү түшүнүк, образ.

Стереотиптеширүү - коомдогу стереотиптерге жараша адамдарды таанып билүү. Адам кайсы топко кирсе, ошол топко тиешелүүлүгүнө жараша аларды таанып билебиз. Мисалы, мугалим майдачыл, соодагер эсепчил болушат - дегендей.

Атрибуция - адамдарга ар кандай сапаттарды жабыштыруу аркылуу адамдарды таанып – билүү. Ар бир адам башка адамдарды өзүндө бар жана өзү билген сапаттарды жабыштыруу аркылуу ал адамды кабылдайт жана таанып билет.

Каузальдык атрибуция - адамдын жүрүм-турушунун себептерин түшүндүрүү. Мисалы, күйөөсү эмне үчүн аялы менен урушат, анын себебин ар ким ар түрдүүчө түшүндүрөт.

Каузалдык атрибуция инсандардын бири-бирин кабылдоо, таанып-билүү механизмдерден өзүнүн маанилүүлүгү жана көптөгөн теориялык жана эксперименттик изилдөөлөрдө иштелгендиги боюнча өзгөчө орунда турат. Бирөөнүн жүрүм-турумунун чыныгы себептери тууралуу маалымат жок болгондуктан, анын жүрүм-турумунун себептерин түшүндүрүү үчүн өзүнө белгилүү жана тиешелүү маалыматтарды, касиеттерди, сапаттарды ал адамга таңуулоо, жабыштыруу (приписывание) аркылуу ал адамды кабылдайт жана таанып билет.

Баарлашууда такай түрдө адамдардын өз ара таасир этүүлөрү жүрүп турат. Баарлашуунун күчү (вазипасы, мазмуну) баарлашуу аркылуу өз ара таасир этүүгө жетишүүдө турат. Адамдар бири-бири менен биригип маселе чечүү максатында баарлашат (топтолушат, каршылашат, бүтүрө албай турган ишти чогулушуп бүтүрүп) жана өз алдына койгон максатына жетет.

Интеракция - бул баарлашууда адамдардын бири-бири менен аракетке келүүсү: бир адам башка бирөөгө же адамдар тобуна баарлашууда таасир этип, аларды аракетке, жүрүм-турумга, чечимге ж.б. алып келет. Башка бирөөнүн таасирин (Мисалы, андай кылбай мындай кыл) аракетке келтирүүсү же бирөөгө таасир этип аны аракетке алып келүү. Адам бирөөгө таасир этип, же бирөөнүн таасиринде калат, башкача айтканда, баарлашууда такай өз ара таасир этүүлөр жүрөт. Ошондон адамдар, элдер, улуттар бирин-бири менен алысташат, жакындашат, каршылашат, достоштурат.

Ушул жогоруда айтылган баарлашуу процесстери топтор, элдер, улуттар ж.б. ортосунда ишке ашканда өз өзгөчөлүктөрүнө ээ болот. Мына ошондуктан *этнопсихология илиминде* баарлашуу (анын механизмдери ж.б. өзгөчөлүктөрү) узак жылдардан бери изилденип келе жатат.

Социалдык психологияда баарлашууну алгач изилдөөгө алган окмуштуулар баарлашуу бардык элдерде бирдей каражаттарга, касиеттерге жана мыйзам ченемдүүлүктөргө ээ деп эсептешкен жана алар бүт адамзат коомуна мүнөздүү болгон баарлашуунун универсалдуу мыйзам ченемдүүлүк-төрүн табууга аракет жасашкан. Мисалы, когнитивдүү дал келүү теориясы - баарлашуу бардык элдерде бирдей ишке ашат деп ойлогон. Кийинчерээк америкалыктар көптөгөн изилдөөлөрдү башка жерлерде, башка элдерде жүргүзгөндө теориялар да, изилдөө методологиясы да башкача илимий фактыларды берген. Күтүлбөгөн жыйынтыктардан келип чыккан жана көп мезгилге чейин өзгөрбөй сакталып келген көз караш өзгөрүүгө учурап, элдин баарлашуусундагы өзгөчөлүктөр ошол элдин маданиятына жараша боло тургандыгы аныкталган.

Алгачкы жолу япондор, америкалыктарга силердин теорияңарда ката болсо керек, теорияңар бардык элдерди изилдөөгө универсалдуу эмес экен дешкен. Ошондон кийин окмуштуулар дүйнөнүн бардык жерлеринде америкалык окумуштуулар тапкан социалдык психологиялык теориялар бөлөк элдерди изилдөөдө иштебей жаткандыгын жана башкача жыйынтыктарды берип жаткандыгын айтышкан. Кийинчерээк америкалык социалдык психологияда табылган методдорду колдонуп бардык эле элдерди изилдөөдө колдонуу так илимий изилдөө жүргүзүүгө жараксыз экендигин, алардын методдорун элдин маданиятына ылайыктап өзгөртүп түзүү керектигин бардык окмуштуу психологдор моюнга алышкан. Ошондон баштап баарлашууну ар бир элдер ар башка теорияда, ыкмада изилдөөгө болорун эске алып, изилдөөнү андан ары күчөтүшкөн.

Баарлашуу *этнопсихологиялык* өзгөчөлүктөргө ээ. Ар бир эл, өз өнүгүү тарыхы боюнча өзүнө гана мүнөздүү болгон баарлашуу

коммуникацияда (маалымат, кабар алмашуу), перцепцияда (адамды адам кабылдоосу жана таанып-билүүсү, түшүнүүсү), интеракцияда (адамдын бири-бирине таасир этүүсү, өзгөртүүсү) ж.б. өзгөчөлүктөрүн жараткандыктан, ар бир элдин, этностун ж.б. топтордун баарлашуусу этнопсихологиялык өзгөчөлүктөргө ээ боло тургандыгы маалымдалган. Алсак, кыргыз элинде улуу киши сөз сүйлөгөндө, кичүүлөр кишинин жүзүнө тигилбей (жер карап), анын сөзүн кунт коюп угуу, өзүнөн улууга эч бир сөз кайрыбоо салты бар болуп, улуунунун көзүнө тике кароо адепсиздиктин белгиси катары эсептелинген. Себеби, улуулардан туура сөз сүйлөө талап кылынган жана улуу кишилер өзүнөн кичүүлөрдүн алдында бир гана туура, калыс сүйлөөгө милдеттүү болгон. Ошондуктан кичүүлөр улууларга сөз кайрыган эмес. Ошондой эле кыргыз элинде башка адамга калп айтпоо салты күчтүү болгон. Калп айтуу өтө терс, адамдагы эң жаман сапат катары бааланган. Азыркы мезгилде улуулардан калыстык кетти, ошого жараша аларга карата мамиле да өзгөрдү.

Этнопсихологияда эми изилденип келе жаткан проблема. *Каузалдык атрибуция* - адамдардын жүрүм-турумун түшүндүрүүдө кайсы себепти, кайдан издөөнү, элдик маданияттын элементтерин издеп алар жөнүндөгү маалыматтарды түшүндүрүп турат.

В.С. Агеев вьетнамдыктарга жана орустарга эксперимент жүргүзүп, лабораторияда өрт чыгып кеткен ситуацияны анализдеткен. Ошондо жүрүм-турумдун себебин орустар адамдардын ички дүйнөсүнөн издеген. Алар кокустуктун болушу адамдын ишке жоопкерчиликсиз мамилеси менен байланыштырышкан. Б.а., «өрттүн чыгышын, лаборанттын өзү ишине жоопкерчилик менен мамиле жасабагандыгына» менен байланыштырышкан.

Вьетнамдыктар ошол эле кырдаалдын себебин, сырткы таасирлер менен түшүндүргөн. Бул мисалдар, каузалдык атрибуциянын элдин маданиятына жара-ша болоорун көрсөтөт. Ошондой эле өнүккөн коомдордо жашаган элдерде Америкада, Европада жүрүм - турумдун себебин адамдын өзүнүн ичинен издөө, ийгиликти, ийгиликсиздикти адам менен байланыштыруу салты калыптанган болсо, ал эми Азия, Африка сыяктуу коллективдүү коомдордо адамдын ийгилигин чөйрө менен, кокустук менен жана кырдаал менен байланыштырып түшүндүрүү салты калыптангандыгы белгилүү (Агеев В.С. 1990).

Кыргыздарда жеке адамдын кыйындыгына ишенүү жокко эсе, көбүнчө адамдын ийгилиги башка бирөөнүн жардамы менен байланыштырылып түшүндүрүлөт. Мисалы, акчалай жардам берүү, тууганын ишке киргизүү ж. б.

Адамдын - адамга таасир этүүсү ошол элдин мадан-иятына жараша болот. Индивидуалдуулук өнүккөн коомдордо адамдардын адамга таасир этүүсү кыйын, алардын ортолорунда бири-бирине ишенбөөчүлүк бар болот. Коллективдүү коомдордо адамдын башка адамга таасир этүүсү оңой, адамдар тез ишенет. Мисалы, Россияда өзүнө ишенүүчүлүк күчтүү өнүккөн болсо, Кыргызстанда өзүнө болгон ишенимдүүлүк төмөн болуп, коомдук пикирге болгон ишеним басымдуулук кылууда.

Коммуникация - өнүккөн коомдордо (Америка, Европа) когнитивдик стилде баарлашат, сөздү түз айтат. Эмне сүйлөгөнү маанилүү. Чыгыш маданиятында, сөздүн мааниси контекстке жараша болот. Ой түз айтылбастан, ойду кагазга ороп сүйлөп, сылык түрдө айтылып, кыйыр түрдө айтылат. Мисалы, кыргыздарда: тууганынын үйүнө келсе, келиндин тосуп алышы; мейман тосуусу жакпай калса, кетип бара жатып босогону камчы менен урушу; же тууганына «босогунду алмаштыр» деп коет, бул «аялыңды алмаштыр» деген буйрук болуп саналат.

Адам менен адамдын өз ара таасир этүүлөрү ошол элдин маданиятына жараша болот. Мисалы, кыргыздардын мамиле түзүү формаларына кыргызчылык, тууганчылык, бир туугандык, жердешчилик, уруучулук, жоро-жолдоштук, достук, классташтык ж.б. өз таасирин тийгизет. Ошондуктан классташтык жана тууганчылык феноменинин баарлашуусу, улуттук өзгөчөлүктөргө ээ болушуна тийгизген таасирине кененирээк токтоло кетебиз.

Классташ - түшүнүгү кыргыздарда жана өзүбектерде гана жакшы өнүккөн десек жаңылыш-пайбыз. Кыргыздарда классташ жакын мамиленин бир түрү. Классташ тууганчылык, достук мамиледей эле жакындыктагы мамиле болуп саналат. Он жыл мектепте чогуу окугандар бири-бири менен ысык мамиледе болуп, кыйышпас дос болуп калышат.

Кичинесинен бирге окуп, бирге чоңойгондон кечелерди, жолугушууларды, олтуруштарды уюштурушат. Бири-бирине колдоо көрсөтүп бирин – бири жакындан тааный башташат.

Кыргыздардын баарлашуу салты жана психоло-гиялык өзгөчөлүктөрү эпостордо, төкмө ырчылар-дын чыгармаларында, макал-лакаптарда, накыл сөздөрдө ж.б. өтө кеңири чагылдырылган.

Психология илиминде баарлашуунун психоло-гиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө эң кызыктуу маселелердин бири болуп адамдардын көздөрүнүн тиктеши саналат. Элдер бири-бири менен баарлашуу-да көздөрүнө тигилүүсү боюнча да айырмаланышат. Көптөгөн элдерде, адамдар бири-биринин көзүнө тике карашпайт

(Мисалы, япондордо), себеби көздөрүнө тиктешиши, адамдардын кучакташуусунан кийинки турган адамдар ортосундагы эң жакын эмоционалдык баарлашуу болуп саналат.

§ 5. УЛУТТУК МҮНӨЗ

Этнопсихология илиминдеги эң татаал маселе-лердин бири улуттук мүнөз маселеси. Акыркы кездерде ал түшүнүктүн ордуна «менталитет» тер-мининин колдонулушу да абалды бир кыйла кыйындатты.

Улуттук мүнөз теориясы (теория националь-ного характера) – америкалык этнопсихологиялык мектепте иштелген теория. Ар бир эл өзүнө мүнөздүү улуттук мүнөзгө ээ, ал психикадагы өзгөчөлүк катары ошол элдин өкүлүнүн аң сзимине, жүрүм-турум мотивине жана ишмердүүлүгүнө таасир этет.

Менталитет (менталитет) - ар бир этносту башка этностордон айырмалап туруучу өзгөчөлүктөр-дүн тутуму. Мисалы, бир этностун экинчи бир этностон улуттук мүнөзү, дүйнө түшүнүүсү ж.б. боюнча айырмаланышы. *Менталитет* айрым маданияттардын интегралдык мүнөздөмөсү, ар бир маданияттын мүчөлөрүнүн өздөрүнө мүнөздүү *дүйнө көрүүсү* жана *дүйнө түшүнүүсү* жана *дүйнө сүрөттөргө* болгон типтүү «*жооптору*». Бир маданияттын өкүлдөрү дүйнөнү кабылдоонун окшош ыкмаларын өздөштүрүшөт, ой жүгүртүүнүн окшоштугун калыптандырат. Ошондуктан алардын жүрүм – турумдары да окшош болот (Мурзаев М.С., 2012).

Улуттук мүнөз же менталитет түшүнүктөрүн тактап түшүнүп алуу үчүн Т.Г. Стефаненконун окуу китебинен «Улуттук мүнөз же менталитет?» деген бөлүмүнөн үзүндү келтире кетебиз. Улуттук мүнөздүн бар экендиги жөнүндөгү ой-пикир ачык жана кыйыр түрдө турмуштук аң сезимде жана социалдык илимде узак жылдардан бери эле жашап келет.

Бул жөнүндө Г.Д. Гачев мындай пикир айткан: элдин ой-пикири, адабияты, улуттук мүнөзү өтө митайым жана кыйынчылык менен көзгө даана көрүнүп колго кармалчу “*материя*”. Анын бар экендигин туюп, сезип туруп анын аныктамасын сөз менен берейин, түшүндүрөйүн десем эле учуп кеткендей болуп сөз кылбай турган нерсе же бардык эле элдерде бар нерсе жөнүндө сөз кылып жаткандай абалга кабыласың. Мындай опурталдуу абалдан кутула албайсың такай түрдө аны көңүлгө алуу аны менен беттешүүгө умтулууну пайда кылат.

Алгач “улуттук мүнөз” - деген түшүнүк саясат-чылардын өздөрү көрүп билген элдердин жашоо

образын ачып көрсөтүү максатында жазган адабияттарда колдонулган (И.С. Кон. 1971).

Улуттук мүнөз жөнүндө сөз кылганда айрым авторлор темпераменттин өзгөчөлүгүн, айрымдары инсандык сапаттардын өзгөчөлүктөрүнө, үчүнчүлөрү баалуулуктарга, умтулууларына, дагы башкалары бийлике, эмгеке кандай мамиле жасагандыгына көңүл буруп алардын ушул сыяктуу өзгөчөлүктөрүнө маани беришкен.

Культурология илиминде маданиятта индивид-дин өзгөчөлүктөрүн ар тараптан ачып көрсөтүү үчүн ар кандай жаңы терминдер пайда болгон. Изилдөөчүлөр кийинчерээк кайрадан улуттук мүнөз түшүнүгүн колдонууга аргасыз болушкан. Азыр дале улуттук мүнөз деген эмне? Улуттук мүнөз деген өзү бар нерсеби же адамдарды эл катары бириктирип турууда же окшош болгон адамдарды бири - биринен айырмалап турууда инсандык сапаттардан айыр-малаган, эң башкы белги болуп саналабы деген сыяктуу суроолор, көз караштар бар.

Психология илиминде азыркы күндөрдө “мүнөз” темасын “инсандык сапаттар” сүрүп чыгарган. Мүнөз - дегендин ордуна, “инсандык сапаттар” же “инсан” түшүнүгүнүн колдонулушу, улуттук абалды андан ары татаалдандат. Ошондой болсо да изилдөөчүлөр өздөрүнүн методдологиялык жана теориялык көз караштарына ылайык, улуттук мүнөз түшүнүгүндө бир элди экинчи элден айырмалап туруучу психологиялык өзгөчөлүктөргө таянып мүнөздүн айрым бир принциптерин жетекчиликке алуу менен иш алып баруу зарыл - деп айтышат. Биринчиден, элдин мүнөзү - аны түзүп турган мүчөлөрдүн мүнөздөрүнүн суммасынан турбастан, көпчүлүк адамдарда белгилүү бир өлчөмдө жана деңгээлде бар сапаттардын ширелишинен типтүү сапаттардын көрүнүшүн айтабыз. И.С. Кондун элдин мүнөзүн түшүнүү үчүн анын тарыхын, коомдук түзүлүшүн жана маданиятын үйрөнүү керек - жекече психологиялык методдор аркылуу элдин мүнөзүн изилдөө мүмкүн эмес деп айткан сөзүнө кошулабыз.

Экинчиден, кайсыл бир сапаттарды бир гана этноско мүнөздүү деп айтуу туура эмес. Элди мүнөздөгөн сапаттар же анын көптүгү эмес, анын курамы маанилүү. Кандай сапаттардын бар экендиги маанилүү эмес, ошол сапаттардын канчалык деңгээлде өнүккөндүгү жана анын көрүнүш өзгөчөлүгү элдин мүнөзүн аныктап көрсөтөт. Мисалы, эмгекчилдик япон, немец улуттарынын мүнөздөрүндө эң негизги сапаттардын бири деп эсептелинет. Немцтер - экономдуу, эсеп менен ар тараптан акыл калчап (жанын кыйнабай иштерди так жана сапаттуу аткарууга жетишсе) эмгектенсе, япондор бүт жан дилин берип, ырахаттанып жасаган эмгегиндеги кооздуктарды -

сулуулулуктарды жаратуу-га аракеттенип эмгектенгендиктери менен бааланат.

Үчүнчүдөн, мүнөздүн сапаттарын элдин жалпы баалуулук системасы менен байланыштырып салыштырып гана түшүнүүгө болот. Ал эми баалуу-луктар системасы элдин социалдык-экономикалык, географиялык шартына, жашоо образына көз каранды болот. Алсак эмгекчилдик бүт адамзатына тиешелүү сапат (адам эмгектенбей жашай албайт) бирок тарыхый шарттардын комплекси тигил же бул маданиятта эмгектин кандай маанидеги баалуулукта боло тургандыгына өз таасирин тийгизет. Колония-лык эзүүдөн бошонгон африкалык мамлекеттерде, эмгекчилдик адебинин жаралышы аябай талаш-тартыш, каршылык көрсөтүү аркылуу жаралган. Себеби ал элдер көптөгөн кылымдар бою эрксиз болушкандан, мажбур түрдө кул катары эмгектенүү, аларда эмгеке болгон терс мамилени жараткан жана эмгекчилдик деген сапат өнүккөн эмес.

Улуттук мүнөздү чечмелеп түшүндүрүүдө эң башкы мамиле, социалдык – тарыхый мамиле саналат. Социалдык же маданий детерминизмге таянып, улуттук мүнөздү түшүндүрүүдө социалдык-тарыхый жактан карап баа берген жана чечмелеген “мүнөз жана инсан” концепциясы саналат. Мисалы, Л. Кардинердин “Базалык инсан” идеясында ар башка маданий чөйрөнүн таасиринен улам, ар бир элде инсандар түп тамырынан айырмаланып турушат деген идеяга негизденип пайда болгон. Мисал катары “Орус рухунун табышмактуулугу” - деген изилдөө-лөрдү алып көрсөк, экинчи дүйнөлүк согуштан кийин б.а. муздак согуш мезгилинде батыш культуролог-дору аябай кызыгып, орус элинин улуттук мүнөзүнө байланыштуу изилдөөлөрдү көп жүргүзүшкөн.

Орустардын улуттук мүнөзүндөгү өзгөчөлүк-төрдү, британиялык культурологдор Дж. Горердин бөбөктү чргөп - чулгоо гипотезасына негизденүү менен түшүндүрүшкөн. Бул гипотезанын кеңири таралышына М. Миддин жана Э. Эриксондун “Максим Горькийдин жигиттик мезгили жөнүндө легенда” - деген эмгегинде баланы чргөп - чулгоо гипотезасын колдонулушу жана орус рухунун кандай экендиги чргөлүп-чулганган рухбу?» - деген суроого жооп берүүгө аракеттенген.

Чргөп - чулгоо гипотезасынын жактоочулары бөбөктү бекем чргөп - чулгоо салты, падыша-чылыктын жана сталинизмдин автократиялык саясий институтунун жаралышына негиз болгон. Тескерисинче, алар бир багытта гана себептүүлүк чынжырын түзүү, катачылыктарга жол берет дейт. Дж. Горер бөбөктү чөргөп - чуулгоо орустардын “өз балдарына жашоодо сырткы өтө күчтүү бийлик зарыл деген маалымат берүүнүн” бир ыкмасы катары эсептейт. Ал эми Э.

Эриксон дүйнө маданиятында бөбөктү бекем чргөп- чуулгоо универсалдуу көрүнүш экендигин моюнга алуу менен, Россияда гана орус маданиятынын эрте куракта социалдаштруунун бөлөк элементтери менен синхрондоштуруунун натый-жасында, бөбөктү ороп чулгоо “өтө ашыкча таасирге ээ болот” дейт. Ал орус маданиятындагы бир нече жоготууларды бөлүп көрсөтөт: бирдей формадагы толук пассивдүүлүк менен, албуутанып эмоциясын сыртка чыгаруунун такай алмашып турушу, мыйзам ченемдүү көрүнүш дейт. Анын ою боюнча орус адамын инсан катары калыптанышына суук климаттагы дыйканчылык турмуштун ритми, өз таасирин тийгизген - узак кыштын күндөрүндөгү ай-айлап салыштырмалуу бекерчилик жана пассивдүү-лүктүн жана жаз келип күн ысыган мезгилде пассивдүүлүктөн кутулуп, тиричиликтеги жандануусу таасир эткен – деп белгилейт.

Баса белгилей кетүүчү нерсе, ар кандай багыттагы философиялык жана тарыхый концепциялардын өкүлдөрү да орустардын улуттук мүнөзүнүн калып-танышынын негизинде карама - каршылыктар жаткандыгын белгилешет. Н.А. Бердяев, орустардын рухунун калыптанышына эки карама-каршылык негиз, уютку, уңгу катары таасир тийгизет дейт, “табиятка жуурулушкандык, бутпарастык” (1990). Ал мына ушуну орус элинин эң жогорку деңгээлдеги келишпес карама-каршылыктуулугун (полярность) жана элдешпес карама-каршылыктардын биримди-гинен турган: деспоттук-анархистик; мыкаачылык, зомбулук жасоого ыктуу келиши; ак көңүлдүүлүгү, адамгерч-иликтүүлүгү, баш ийүүчүлүгү-көпкөндүгү (наглость), кулчулдук – баш бербей тополоңчулдугу.

Немец философу В. Шуберт, орус маданияты менен батыштын маданиятын карама-каршылык-туулугу боюнча салыштырып олтуруп, орус рухунун өзгөчөлүгүнө православие дини, негиз болорун айткан. “Орус руху орто дегенди билбейт, орустарда эң карама - каршылыктуу болгон эки четки бөлүктөрдү бириктирип туруучу жана серпилтип жумшартуучу ортонку бөлүк деген болбойт. Орус адамында контрасттар бири-бирине ажырагыс болуп жабышып калган, аларды бири-биринен бекем тийишип туруусунан жан дүйнө жарага айланат. Ошондуктан орустарда, оройлук менен жүрөктүн назиктиги жанаша жүрөт, мыкаачылык менен сентименталдуулук, сезимталдуулук менен аскеттик, күнөөкөрлүк менен ысык - ымала жанаша байланыш-та турат” деген (1997).

Маданияттык антропологдор, улуттук мүнөздү изилдөөдө “объективдүүрөөк” болгон ыкмаларды (тереңдетилген интервью жана психологиялык тестирлөө методдорун) колдонушканда психологдор мүнөздүн сапаттарынын “топтомун” түзүүдөгүдөй эле элдин мүнөзү жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн, пикирлеринин тактыгынан,

толуктугунан алысташ-кан. Алсак, К. Клакон орустарга мүнөздүү сапаттар – деп, боорукердикти, адамгерчиликтүүлүктү, турук-туу болгон социалдык мамилелерге баш ийгендикти, эмоционалдык туруксуздукту, күчтүү сезимтал-дуулукту, тартипсиздикти, бийлике баш ийүүгө болгон муктаждыкты” эсептеген. Акыркы убактарда “улуттук мүнөз” түшүнүгү базалык жана модалдык инсан түшүнүктөрү сыяктуу эле, психологиялык жана культурологиялык адабияттарда аз колдонулуп калды. Анткени бул түшүнүктөрдүн ордуна, этникалык жалпылыктардын психологиялык өзгөчө-лүктөрүн түшүндүрүүдө “ментальность” түшүнүгү колдонула баштады. Өз учурунда “Анналар” деп аталган француз тарыхчылары “коллективдүү түшүнүктөр”, “коллективдүү бейан” ж.б. ушуга маанилеш түшүнүктөрдүн ордуна “ментальность” түшүнүгүн алгачкы жолу колдонушкан. Алардын пикири боюнча “ментальность - бул адамдын дүйнө жана ошол дүйнөдөгү адамдын орду жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн негизинде пайда болот. Адамдардын жүрүм-турумунун жасаган ар бир аракетинин кандай болушун аныктоочу образдардын системасы болуп саналат. Ушул айтылган маанисинде, чет тилдерге которууга кыйын болгон француздардын *mentale* сөзү орусчага которгондо “миропонимание” деген маанини билдирип, коомдук формацияларды же этникалык жалпылыктарды мүнөздөөгө мүмкүндүк берет.

Этносту социалдык-экономикалык бирдик катары түшүнгөн айрым авторлор туруктуу түшүнүктөрдүн системасы (представление) болгон *менталитетти* ажыратып кароо мүмкүн экендигин моюнга алышпайт (1994). Бирок этносту, тайпа катары аныктоодо, өзөктүү мүнөздөмө катары элдердин өздөрүн кайсыл бир этноско тиешелүү экендигин аңдап билишин эсептөө керек болгондуктан биздин пикирибизче ментальность этнопсихологиялык изилдөөлөрдүн негизги предмети болуш керек. Буга кошумча этнопсихология жаралган учурда аны негиздеген окумуштуулар илимдин алгачкы кадамдарында башка аталышта болгону менен, мааниси боюнча ментальносту изилдөөдөн башташкан. Немец окумуштуусу В. Вунд, элдердин жан дүйнөсүнүн маңызы, мазмуну катары жалпы түшүнүктөрдү (представление), америкалык Ф. Хсю психологиялык антропология тигил же бул маданияттын өкүлдөрүндө дал келген социалдык түшүнүктөрүн (представлениени) изилдейт деген. Орус философу Г.Г.Шпет “типтүү коллективдүү толгонуулар” түшүнүгүн кийирген. Француз Л. Леви-Брюль менталитет терминин негизги түшүнүк катары колдонгондугу – анын изилдөө жыйынтыктарынан белгилүү” (Леви-Брюль, Л 1930).

Кыргыз элинин улуттук мүнөзүнө токтолчу болсок, жаратылыш, климаттык шарттар, өндүрүш жана тарыхый окуялар кыргыз элинин

элдик психологиясындагы өзгөчөлүктөрдү жараткан. Мисалы, Кыргыз эли тоо арасында жашагандыктан, жашоо шартына ылайык тоолорго урмат менен мамиле жасоо салтын калыптандырган, тоолордон таасирленип өзү да тоолорго мүнөздүү кебелбестик сапатты улуттук мүнөзүнө айлантайып, ал сапатты жаш муундарда калыптандыруунун салтын жараткан. Коомдук өндүрүш жана тарыхый окуялар инсанды социалдаштыруучу каражаттар катары улуттук мүнөзүн калыптандырууга өз таасирин тийгизет.

Т.Г. Стефаненко инсандардын сапаттары универсалдуубу же маданияттарга жараша жекече өзгөчөлүктөргө ээ болобу? деген маселени өз китебинде мындайча чечмелеп берет: “Емис багытын-да изилдөө жүргүзгөндө ошол маданиятка гана тиешелүү болгон инсандык сапаттар каралып, кийин гана бөлөк маданиятта табылган конструкторлар менен салыштырылып каралат.

Г. Триандс жана В. Вассилиу жүргүзгөн гректердин маданиятын изилдөөгө алганда, гректерде инсандык сапаттардын баалуулугу боюнча иерархиясы катары “филотомос” деген сапат эң жогорку орунда турат. Себеби ал сапатты “психологиялык автопортреттерде” 74% сыноочу белгилеген.

“Филотомос”- ичи кең, сылык, ишеничтүү, кишиден жакшылыгын аябаган, намыскөй, колу ачык, чынчыл, урмат-сыйга ээ, жоопкерчиликти сезген, өз милдеттерин так аткаруучу адам. Бир сөз менен айтканда, мындай адам өз айланасындагы адамдарга мамиле жасаганда “бычакты өзүңө ур, оорубаса бирөөгө ур” деген принципти тутунуп мамиле жасайт.

“Филотимос” түшүнүгү үчүн америкалыктардын англис тилинде же орус тилинде так эквиваленти жок. Бирок грек тилинде ээлеген семантикалык мейкиндикте башка тилдерде да мааниси жакын болгон сөздөр көп ошол аркылуу сөздүн мааниси так берилет. “Филотимос” болгон жаш жигит салты тутунган грек коомунда өзүнүн бир тууган карындашынын себин даярдамайынча үйлөнбөйт жана гректер ушундай жүрүм - турумдун себеби катары түшүнүшөт.

Бөлөк коомдордо карындашынын турмушка чыгуусуна сеп даярдоо милдети болбостур, бирок аларда башка милдеттер бар жана ал милдеттер, бөлөк эрежелер социалдык жүрүм - турумду жөнгө салып турат. Ушундай милдеттер эмне себептен аткарылат деген суроого жооп берүүдө ар башка маданияттарда жашашкан элдер, грек тилинен которулган сөздөр менен түшүнүү - милдет, намыс, урмат-сый көрсөтүү ж.б. болгон.

Инсандык сапаттардын универсалдуулугун маданиятка гана мүнөздүү болоорун изилдөөдөн сырткары маданияттарды салыштырып изилдөө психологиясында типологиялык багытта инсанды изилдөөчү “Инсандык тесттерди” колдонуп изилдөөлөрдү

жүргүзүү салты да өнүккөн. Дүйнөгө белгилүү “Айзенктин инсанды изилдөөчү тести” нейротизмди (эмоционалдык туруксуздук), экстраверт, интроверт, психотизмди (эгоцентризм, эгоизм жана неконттактность) жана чынчылдыкты изилдеп өлчөө үчүн колдонулат. Англис тилинен которулуп башка тилдерге ыңгайлаштырылып 20 дан ашуун өлкөлөрдө инсандык сапаттарды өлчөөдө изилдөөлөр жүргүзүлгөндөн кийин алынган фактылар Г.Айзенк сунуш кылган шкалалар бардык элдерде бар экен деген жыйынтыка келүүгө негиз болгон. Бирок бүгүнкү күнгө чейин так далил жок, бир эле инсандык сапаттардын топтому, жада калса физиологиялык негизге ээ болгон сапаттар да бардык элдерде бирдей жана ар башка маданияттардагы адамдардын жүрүм-турумун түшүнүүгө мүмкүндүк берди (1998). Буга кошумча Айзенк сунуштаган инсандык сапаттардын мүнөздөмөлөрү ар башка маданияттарда бар болсо да, ал инсандык сапаттарды өлчөөнүн базасы табылды дегендикти билдирбейт.

Инсандын табиятын түшүндүрүүчү африкалык, жапан, индия, филлипиндердин ж.б. концепциялары бар. Мындай теориялар эмпирикалык жол менен текшерилбестен, божомол гипотеза деңгээлинде кал-ууда жана европалык, түндүк америкалык окумуштуулар изилдеген жана сунуштаган инсан теориясынан түп тамырынан айырмаланып турат.

Инсан жөнүндөгү “жергиликтүү” концепциялар өзүнүн жакшы, күчтүү жактарына да, кемчиликте-рине да ээ. Анын күчтүү жагы катары, ошол маданият өкүлдөрүнө өзүн-өзү түшүнүүгө мүмкүндүк берет, б.а. өздөрүнүн маданиятына ылайык инсандын теориясын жаратат.

Айрым маданияттын жана этникалык жалпы-лыктын чегинде өнүгүп азыркы психологиянын универсалдык багытын айырмаланып жекече жана маданий айырмачылыктардын артындагы адамдын психикасынын универсалдуу-лугун көрсөтө албайт” (Степаненко Т.Г., 2003).

§ 7. ЭТНИКАЛЫК СОЦИАЛДАШТЫРУУ

Социалдаштырууга көрүнүктүү орус философу жана психологу Г.М. Андреева төмөнкүдөй аныктама берет: «Социалдаштыруу процесси татаал, эки жактуу процесс, бир жагынан адамдын социалдык байланыштардын тутумуна, социалдык чөйрөгө аралашуу аркылуу социалдык тажрыйбаларды өздөштүрүү болсо, экинчи жагынан социалдык чөйрөдөн ж.б. коомдук институттардан өздөштүргөн

тажрыйбаларды өз аракеттеринде, жүрүм-турумунда көрсөтүшү болуп саналат»- деп жазат.

Р.И. Мокшанцев жана А.В. Мокшанцевдер социалдаштырууга төмөнкүдөй аныктама беришет: “социалдаштыруу - социалдык болбогон субъекти социалдык инсанга айландыруу процесси б.а., адамды коомго мүнөздүү жүрүм-турум моделдерин тутунган, коомдун нормаларына жана ролдоруна ээ болгон инсанга айландыруу процесси. Социалдаштыруунун жардамында адам коомдо жашоону, бөлөк адамдар менен мамилелешүүнү жана биргелешкен ишмердик-терди аткарууну үйрөнөт (Мадахаев Л.В., 2009).

Социалдаштыруу процесси аркылуу гана коом сакталат жана кийинки муундарга берилген, өнүктү-рүлгөн, өркүндөтүлгөн формада элдин (коомдун) бүт өзгөчөлүктөрү: улуттук менталитети жана мүнөзү, ишенимдери, нарк-насили, дөөлөттөрү, жүрүм-турум нормалары жана эрежелери, каада-салты, үрп-адаты, ырым-жырымдары ж.б. өткөрүлүп берилет.

Ар бир эл өзүнүн маданиятын (баалуулуктар, дүйнөгө болгон көз караштар, ишенимдер ж.б.) жаш муундарга өткөрүп берүүнү ишке ашырат. Коомдун андай механизмдеринин бири болуп социалдаштыруу саналат.

Социалдаштыруу процессинин ишке ашуусу коом менен адамдын ар тараптуу карым-катышы, өз ара таасир этүүлөрү аркылуу жүрөт. Анткени социал-даштыруу коомдук турмуштун жана коомдук мамиленин тажрыйбаларын адамдын өздөштүрүү процесси.

Психология илиминде социалдашуу процессине байланыштуу көптөгөн изилдөөлөр *этнопсихологиялык өңүттө* жүргүзүлгөн.

Адамды изилдөөгө алган адистердин көпчүлүгү этнопсихологиялык изилдөөлөрдөгү жетишкендиктер социалдашуу маселесин изилдөө менен байланыштуу экендигин моюнга алышат. Айрым теоретиктер балалыктын этнографиясын өз теорияларына жана изилдөө методдоруна ээ болгон өз алдынча субдис-циплина катары карашат.

Инсандын социалдашуусунун улуттук өзгөчөлүк-төргө ээ болуусу дегенде адамдын өз улутуна мүнөздүү психологиялык өзгөчөлүктөргө (дөөлөттөр-гө, умутулууларга, социалдык установкаларга, стереотиптерге, улуттук мүнөзгө, табитке, адат өзгөчөлүк-төрүнө ж.б.), сапаттарга, дүйнө түшүнүүгө, дүйнөлүк сүрөттөргө ж.б. ээ болуусу түшүнүлөт.

Психология илиминде аныкталгандай адам кайсы социалдык чөйрөдө жашаса, анда ээлеген статусуна жараша адам чөйрө сунуштаган социалдык ролдорду аткаруу үчүн социалдашат б.а. социалдык топко жараша жүрүм-туруму, тутунган дөөлөттөрү, нарк-насили ж.б. өзгөрөт, социалдык топтогу адамдар менен

идентификацияланат. Б.а., социалдык жана этникалык иденттүүлүгү (өзүн өтө идеалмын, мен кыргызмын, кыргызча гана жүрүм-турум жасоом керек, кыргыз менен гана үй-бүлө куруу керек ж.б. социалдык түшүнүктөрү) өзгөрөт. Ар бир элдин социалдашуу процесстеринин мазмуну ал элдин улуттук өзгөчөлүктөрүн аныктап турат. Ал эми элдин тарбия тажрыйбалары социалдаштыруунун социал-дашуунун мазмунун түзөт.

Мисал катары, кыргыз элинин социалдаш-тыруусуна токтоло кетели. Кыргыз элинде ар бир адамдын турмушу, дайыма элдик салттардын катышуусунда өтүп келген. Элдик салттар болсо балдарды коомдо жашоого, социалдык нормаларды жана эрежелерди тутунууга, эмгектенүүгө, жоопкер-чилик сезимине ж.б. тарбиялап, балдардын турмушта өз ордун табуусуна жардам берген.

Социалдашуунун улуттук өзгөчөлүктөрүнө ээ болушуна токтолсок, ата-бабаларыбыз кылымдар бою балдарды социалдаштырууда каражат катары курчап турган жаратылыш, оюн, сөз, эмгек, салт, мамиле, искусство, дин ж.б.у.с. факторлорго өзгөчө маани беришкен. Андан сырткары баатырдык эпос “Манас” баш болгон элдик эпостордун, элдик ырлардын, жомок, макал-лакап, табышмак, элдик педагогиканын башка каражаттарынын кеңири колдонулушу, андан сырткары үй-бүлөнүн кичинекей мүчөлөрүн бапес-төө, жашы улууларга кам көрүү ж.б. салттары кыргыз элинин этнопсихологиялык өзгөчөлүктөрүн жараткан.

И.С. Кон “Этнография родительство” деген китебинде алгачкы коомдо балдар (аны тарбиялоо) ата-энеге тиешелүү болбостон, коомго тиешелүү болгондуктан, бүт коом (уруу, туугандары ж.б.) баланын жетилишине (тарбияланышына) жооптуу болушкан. Мындай көрүнүш азыр да Полинезияда жашаган урууларда кездешет деп жазат.

“Коом (эл, уруу ж.б.) турмуш-тиричилик үчүн зарыл болгон сапаттарды гана балдарда тарбиялайт”- деген гипотезаны-илимий божомолду далилдөө үчүн “эмне себептен балдарда тигил же бул сапаттарды калыптандырууга басым жасалат?”- деген суроого жооп алуу максатында инсанды социалдаштыруу процессин этнопсихологиялык өңүттөн изилдөө үчүн, социалдаштыруунун улуттук өзгөчөлүктөрүн аныктоо үчүн этнолог ж.б. окумуштуулар (Г. Барри, Дж. Мид, Р. Бенедикт ж.б.) коомдун өнүгүшүн ар түрдүү критерийге негизденип бөлүштүрүшкөн. Өндүрүштүк мамиле жана негизги өндүргүч күчтөргө карата коомдорду уруучулук жана жыйноочулук (*топтоочулук*), мал-чарбачылыгы жана дыйкан-чылык - деп эки топко бөлүштүрүшкөн. Бул эки чоң топто жашаган элдер өздөрүнүн тамак азыгын табуу жана камсыздоо зарылдыгына жараша, балдарга эки башка тарбия бере тургандыгын, ар бир эл өз турмуш -

тиричилигин өткөрүүгө керектүү болгон сапаттарды гана балдарда калыптандырыша тургандыгын аныкташкан.

Этнолог, этнопсихолог окумуштуулар «эмне үчүн балдарда (именно) ушул сапаттар гана калып-тандырылат?» деген суроого жооп издеп ар кандай коомдордо талаа изилдөөлөрүн жүргүзүшкөндө уруучулук жана *жыйноочулук (топтоочулук)* коомдо жашагандар үчүн балдарда өзүнө ишенгендик, көз карандысыздык, тобокелге баруучулук. эң негизгиси - өз алдынчалык жана көз карандысыздык сапаттарды калыптандыруу алардын жашоосу үчүн зарылдык болуп саналган. Ал эми мал-чарбачылыгы жана дыйканчылык менен жашаган коомдогулар үчүн балдарда тил алчаактык, ак ниеттүүлүк, жоопкер-чилик, консерватизм сапаттар. эң негизгиси – жоопкерчилик жана чоңдордун айткандарын аткаруучулук (тил алчаактык) сапаттар балдарда калыптандырыларын аныкташкан.

Этнопсихологиялык өңүттөн социалдаштыруу процессин Г. Барринин жетекчилигинде изилдөөгө алган америкалык окумуштууларды балдарга эмне үчүн ошондой тарбия беришет? - деген суроо кызыктырган жана изилдөөдө турмуш-тиричилик үчүн зарыл болгон сапаттарды балдарда тарбиялайт деген гипотезаны тастыктоо максатында “ар бир маданиятта балдарга кандай тарбия берилет жана балдарды тарбиялоодо айрыкча эмнеге көңүл бурат? деген суроолорго жооп алуу үчүн 104 маданиятты изилдөөгө алышкан.

Изилдөөчүлөр ар бир маданиятта балдарга кандай тарбия берилет жана баланы тарбиялоодо өзгөчө эмнеге көңүл бурушат? Эмне үчүн балдарга ошондой тарбия беришет? деген суроолорго жооп алууну алдыларына максат кылып коюшкан жана изилдөөнүн натыйжасында окумуштуулар ар бир эл турмуш-тиричилик үчүн зарыл болгон сапаттарды балдарда тарбиялоого умтула тургандыгын аныкташ-кан. Коомдогу турмуш-тиричиликтин, чарба жүргү-зүүнүн талабы адамдардан белгилүү сапаттарга ээ болууну талап кылары, ошого жараша тарбия жүрөрү аныкталган.

Жогоруда айтылгандардан эл, улут өзү жашаган коомдун (чарбасынын, маданиятынын ж.б.) өзгөчөлүгүнө жараша жана турмуш-тиричилигинин талабына ылайык жаш муундарга тарбия (каражаты, усулдары, мазмуну ж.б. өзгөчөлүктөрүн жаратары) берүү салтын жаратары белгилүү болот.

Айрым маданияттарда жаш муундарды социалдаштыруу *инициция* жөрөлгөлөрү аркылуу жүргүзүлөт. Ошол феноменге терең түшүнүк берүү үчүн Т.Г. Стефаненконун китебинен үзүндү келтиребиз: “Өспүрүм курактын мазмуну да көп варианттуулугу менен айырмаланат, анткени адамдын өзүн кайсыл топко кошуусу, өзүн кайсыл топтогу адамдарга окшоштуруусу - идентификациясы

көптөгөн социалдык факторлор аркылуу детерминацияланып шартталат. Айрыкча, өспүрүмдүн чарба ишине аралашуусунун өзгөчөлүгү көңүлгө тутулат. Топтоо, чогултуу чарбасы менен тиричилик өткөргөн коомдордо чоң кишилик турмушка аралашуу өтө эрте куракта башталып (балалык менен чоң кишилик курактын аралыгы өтө кыска мезгилге кыскарат), анткени бала кичине кезинен эле күчү жетчү иштерди аткарууга көнүгө баштап, 9-10 жашынан өзүнө тамак аш табуунун негизги ыкмаларын үйрөнгөн болот.

Австралиялык аборигендердин балдары: “күн сайын от жагуунун, тамак даярдоонун, кургак жерлерден кантип суу табуунун бүт майда барат сырларын көрүшөт жана эстеп калышат. Балдарды майда иштерди аткарууга аралаштырышат, өздөрүн чоңдор үчүн керектүү адам катары эсептөөгө мүмкүнчүлүк жаратышат. Кыздар кичинекей оюнчук таякчалар менен жей турган азыктарды өздөрү жерден чукулап табышат 6-7 жаштагы балдар өз жашоосуна керектүү жөнөкөй куралдарды жасашат” (Артемова О.Ю., 1992).

Ушундай жашоо тиричиликтин натыйжасында 8-10 жаштагы аборигендер чоң кишилер билген негизги билимдерге, ыкмашыгууларга ээ болгондуктан, өздөрү жакшы билген жер шартында бир нече күн өздөрүнүн жанын бага алышат.

М. Мид жашоо турмушу эң оор мезгил болуп эсептелген, көптөгөн чыр-чатактар жана стресстер менен коштолуучу өспүрүм курактагы америкалык кыздарды Самоа аралынын кыздары менен салыштырып мындай жыйынтыка келген. Салттуу маданиятта өсүп жаткан өспүрүмдөрдө жыныстык жетилүү чыр-чатаксыз жүрөт. Р.Бенедикт да бойго жетүү менен чоң адамдык турмуштун башталыш куракты чыр-чатак жана өзгөрүлмө мезгили катары эсептөө индустриалуу коомго тиешелүү деп эсептеген. Анын пикири боюнча азыркы “Батыш-тагы” тарбия берүү нормасы жана социалдашуу институттары салттуу маданияттагы социалдаш-тыруудагы өспүрүмдөрдүн чоң адам болуусун жеңилдетпестен кайра түйшүкө салып кыйындатат дейт. Бул Батыш маданиятына тиешелүү болгон балдар менен чоң адамдардын адаттары, жүрүм-турум нормаларынын контрастуулугу менен байланыштуу.

Ал эми уруулук коомдо жашаган шартта болсо адам туулгандан өлгөнгө чейин бир курактан экинчи курака өтүүнүн белгилөөчү каада - салттары бар. Андай каада салттар арасында өспүрүм көбүнчө уул балдар – чоң кишилик курака өткөрүү инициациялаштыруу өзгөчө ролго ээ. Тактап айтканда, инициациялаш-тыруу – деген, бул бир гана өспүрүм курактан чоң адамдардын дүйнөсүнө өткөнүн белгилөөчү каада салттар эмей эле, атайын социалдашуу институту анын негизги милдети өспүрүмдө жаңы социалдык иденттүүлүктү (уруктун, уруунун же эркектер уюмунун толук кандуу – тең укуктуу мүчөсү

катары) калыптандыруу. Алгачкы коомдук деңгээлдеги бүт маданияттарда инициациялоо бар болгон деген көз караш бар. Алгачкы коомго окшош болгон 182 маданиятты талдоого алганда уул балдар инициациялаштыруу 63үндө гана бар экендиги аныкталган (И.С.Кон). Бул көрсөткүч алгачкы коомдогу эң артта калган маданияттарда инициациялаштыруу болгон эмес деген пикирди түздөн-түз далилдей албайт. Мындан да татаалыраак кыз балдар “чоң адамдардын дүйнөсүнө өтүү кошулуу маселеси болуп эсептелет”. Аялдардын инициациясы жөнүндө маалымат аздыгы өтө жашыруун түрдө аз адамдын катышуусу, апасынын үйүндө өтүп ага изилдөөчүлөрдү жакындатпагандыгы менен байланыштуу.

Жогорудагы 182 маданиятты талдоого алганда 85инде кыз балдарды инициациялаштыруу жүргүзүлөрү белгиленген. Бирок көптөгөн азыркы изилдөөчүлөр кыздар дуушар болгон каада-салттар, үрп-адаттарды инициация катары кароого болбойт дешет. Аны, О.Ю. Артемова “пубертаттык каадалар” деп атоо туура болот дейт. Анткени кыз баланын физиологиялык жактан чоңойгонун гана белгилейт жана айланасындагы адамдарга кыздын жубай болууга даяр экендигин билдирет. Бул инициация кызга бир нерселерди үйрөтүү менен коштолбойт, ал эми ошол эле курактагы уул балдарга инициация мезгилинде өзү кирген коомдун маданияты үйрөтүлөт (О.Ю. Артемова).

Ошондуктан сөзсүз эркек балдар үчүн инициация бар болушу туруктуу түрдө шарт болуп, кыз балдар үчүн инициация болушу туруктуу эмес экендигин белгилешет. Себеби анын зарылчылыгы жок болгон аялдардын алгачкы коомду башкарууга, диний салтанаттарды катышпагандыгы менен байланыштуу. Аялдарды өнүктүрүүгө алгачкы коом көңүл бурган эмес. Ал эми эркектердин өнүгүүсүнө көбүрөөк көңүл бурган. Эркектерге инициация өткөрүүнүн варианттары өтө эле көп. “Ал кыска убакытка созулушу же жылдап уланышы, ал жөнөкөй салтанатта же татаал оюн зоок, жагымдуу майрамдай же түбөлүк эсте калчу салтанаттардан, коркунучтар-дан өтүү, денесин кыйнап сыноолордон өткөрүү, ритуалдык кескилөө, тишин эгөөлөө, денесин кесүү ж.б. менен өткөрүлүшү мүмкүн” (М. Кле).

Австралиялык аборигендерде “системалуу түрдө атайын уюштурулган этаптуу түрдө жана көп жылдар бою окутуп үйрөтүүчү идентичносту типтүү деп эсептөөгө болот” (О.Ю. Артемова, 1992).

“Идентиптүүлүктөштүрүү мектебинде” насаатчы-ынын жетектөөсүндө уул бала эркектер аткаруучу иштердин татаал ыктары болгон – курал жарак жасоо, аңчылык жасоонун ыктарына ээ болот. Айрыкча уруулаштары баланын коомдун “атуулу” катары тарбияланышына көбүрөөк көңүл бурушат.

Жаш аборигенди уруунун диний сырлары менен тааныштырган ыйык мифтерди жана ырларды, эркектердин лексикасынын сырларын, бийлөөнүн татаал сырларын үйрөтүшкөн-сырткы дүйнөнү таанып-билүүнү бардык сырларын гана үйрөтпөстөн, сырткы дүйнөгө таасир эте алууну да үйрөтүшкөн.

Жаңы иденттүүлүккө өтүү аяктаганда абориген 20-25 жаштын аралыгында экинчи жолу төрөлүүнү символдоочу жаңы ысымга жана “кичи, кенже киши” деген жаңы даражага ээ болгон жана баштапкы өзүн балага окшоштуруучу идентичносту жоюп, жаңы идентичностко ээ болот. Маданият таануучулар ар башка элдердеги идентичтирлөөнүн каадасын, үрп адаттарын топтоштуруу жана классификациялоо менен чектелбестен, анын жекече психологиялык кызматтарын чечмелеп тактоонун үстүнөн да изденишет. Ушул багытта М. Мид уул балдар апасы-нын жана аялдын таасиринен бошонуусу катары караган Дж. Уайтинг жана анын авторлоштору психологиялык анализге таянып жаңы иденттүүлүккө ээ кылуу өспүрүм куракта Эдип комплексинен кутулууга, инцестик умтулууларды жоюуга жана атасына каршы каяша мамилени болтурбоого багытталган дейт. Кийинчерээк Дж. Уайтинг, Р. Бартон менен биргеликте экинчи жолку *сексуалдык иденттешүү* түшүнүгүн кийирген. Уул балдар атасы менен азыраак карым - катышта болуп, көбүнчө аялзаты менен мамиледе болгондуктан, энелерин үй-бүлө ресурстарын, байлыгын бөлүштүрүүнүн ээси катары түшүнүп калгандыгын жоюу үчүн алардын аялдар менен иденттүүлүгүн өзгөртүү максатында инициация өткөрүлөт деп божомолдошот.

Ритуалдашкан социалдык иденттүүлүккө ээ болуу көбүнчө жан кыйнаган сыноолор аркылуу жүргүзүлөт. Анткени, “Инициации” - деген баланын киши болушу деп түшүнгөндүктөн анын эркектик табиятына көбүрөөк көңүл бурган, жан кыйоолор көп учурларда жыныс органдарын кесүү, татуировка-ларды жасоо менен коштолот. Изилдөөчүлөр жекече психологиялык денгээлде кандай гана кызматтардын бар экендигин белгилешпесин, алар татаал жана узака созулган идентификация процессинин кызматтарын талдоого албастан, денени мыкаачылык менен кыйнап азапка салуучу процедуралардын кызматын гана талдоого алышат.” Бирок кесүү ж.б. жыныс органдарына байланыштуу үрп-адаттарды- инициацияны бөлүп алып кароо оңой, анткени алардын өз алдынча да мааниси бар.

Мындай үрп - адат өткөрүлбөгөн жигит катаал жазадан коркуп, жыныстык катнаш жасаган эмес, ал эми айрым маданияттарда инициацияны өткөрүүгө да кошпогон.

М. Кле айткандай, “Инициация” үрп-адаттары жекече кызматтарына караганда социалдык мааниси үстөмдүк кылат, анткени

инициациянын максаты физиологиялык жетилүүнү майрамдоо менен адамдын табигый өнүгүшүн колдоо гана болбостон өспүрүмдөрдү чоң адамдардын коомуна кошуу, аралаштыруу, ошону менен бирге уруунун жашоо турмушун жөнгө салган социалдык жана саясий эрежелери, тартибин сактоого, баш ийүүгө үйрөтүү.

Психоаналитикалык багыттагы окумуштуулар да өспүрүм курактан чоң адамдык статуска өтүүсүн камсыз кылуучу инициациянын социалдык кызматын жокко чыгарышпайт.

Инициация процессин үч этапка-баскычка бөлгөн. Мурунку жаш бала статусун алып салуу ритуалы,- өткөөл (узака созулушу да мүмкүн) мезгил- өспүрүмдү жаңы статуска даярдоо- чоң адамдардын коомуна кабыл алуу ритуалы- өспүрүм жаңы адам болуп чыга келиши.

Акыркы 10 жылда көптөгөн изилдөөчүлөр А. Вангеннеп колдонгон категориялардын универсалдуу экендигин далилдеди. Башка сөз менен айтканда инициации – эң зарыл маанилүү социалдаштыруу институту ошол маданиятка социалдашкан өспүрүмдү чоң кишиге айлантуу “мектеп”, “университет” (Стефаненко Т.Г. 2003).

Ушул айтылгандарга негизденип СССР мезгилинде ар бир совет адамынын өмүрү белгилүү баскычытагы инициациядан өткөн. Алсак, адамдын бала кезден чоң киши болгонго чейинки курагы партиялык баалуулуктарды тутунуу менен коштолгон. Социалдаштыруунун баскычтары катары: октябрат, пионер, комсомол, КПССтин мүчөсү - болуу ритуалдык мүнөзгө ээ болуп, текшерүүлөр жана сыноолор менен коштолгон. Партиянын курамына өткөн адам гана толук кандуу коомдун социалдашкан мүчөсү катары эсептелген.

Этникалык социалдашуу татаал процесс жана ал өз ичине инкультурация, трансмиссия процесстерин камтыйт.

Жогоруда аталган маселелер “маданият жана инсан” теориясынын өкүлдөрү тарабынан да изилдөөгө алынып, эң негизги изилдөөлөрүн жүргүзүүгө, омоктуу ойлорун айтууга негиз болгон.

Бул илимий нукта кайсы гана маселелер изилдөөгө алынбасын алардын баары *инкультурация* баланын өз элинин маданиятына (кирүүсү) өздөштүрүүсү менен байланыштуу каралган. Социалдашуу маселеси баланын өз элинин маданиятына кирүүсү менен тыгыз байланышта болгондуктан, бул процесс маданий антропологияда М. Херскович сунуштаган “инкультурация” термини менен аталат.

Социалдашуу менен инкультурациянын маани-мазмунун ажыратууда социалдашуу дегенди М. Херскович индивиддин адам коомуна аралашып, ошол коомдо жашоо үчүн талап кылынган социалдык ролдорду аткаруу тажрыйбаларына ээ болуусу катары

түшүндүргөн. Ал эми *инкультурация* процессинде индивид өзү кирген маданиятка тиешелүү болгон дүйнө түшүнүүгө жана жүрүм-турумдарга ээ болот; бөтөн маданияттардын өкүлдөрүнөн айырмалап туруучу дүйнө түшүнүүсү жана жүрүм-туруму аркылуу өз тобунун маданиятына мүнөздүү болгон когнитивдик, эмоциялык жана жүрүм-турумдук өзгөчөлүктөрү калыптанат. Бул айтылгандардан социалдашуу процессинде гана инкультурация процесси ишке ашары белгилүү болот. Анткени ар бир адам сөзсүз инкультурация процессин башынан өткөрөт. Ансыз адам коомдун жана өз этносунун мүчөсү боло албайт.

Инкультурациянын натыйжасында адам кайсы элдин маданиятын өздөштүрсө, ошол элдин, маданияттын өкүлү (адамы) катары калыптанат. Мисалы, шаардык көптөгөн кыргыз жаштары орус маданиятында тарбиялангандыктан, өзү кыргыз маңызы орус - “киргиз” болуп калыптанып калгандыгы турмушубуздан белгилүү.

Инсанды социалдаштыруу процессинин этника-лык өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө М. Мид “Маданият жана балдардын дүйнөсү” деген эмгегинде коомдо чоң муундун өз тажрыйбаларын кийинки муунга өткөрүп берүүсүнүн (трансляции опыта в обществе) үч варианты бар экендигин белгилеген.

1. Постфигуративдик маданият - жаш муундардын чоңдордун тажрыйбасын үйрөнүүсүндө чоң кишилердин жүрүм-туруму, тажрыйбалары үлгү болуп кызмат кылат. Коомдогу жашоо нормалары, адамдардын установкалары, дөөлөттөрү бир кыйла туруктуу келет. Үй-бүлөлөрдө үч муун өкүлдөрү жашашат.

2. Конфигуративдик маданият – өзү теңдүүлөрдөн социалдык тажрыйбаларды үйрөнүүнүн ишке ашышы. Жаңы нерселерди балдар да, чоңдор да өз теңдүүлөрдөн үйрөнүшөт. Турмуш тез өзгөрүүлөргө учурап, көп түстүү мүнөздө болот.

3. Префигуративдик (префигуралдык) маданият – жүрүм–турумдун жаңы үлгүлөрүн алып жүрүүчүлөр жаш муундар болгондуктан, чоңдор балдардан жана жаштардан жүрүм-турумдун үлгүлөрүн үйрөнүшөт (Мид М., 1988).

М. Херсковиц инкультурацияны эки этапка: балалык жана кекселик курака (балдар) - стадиясына жана (чоңдор) стадиясына бөлүп караган жана тайпалык деңгээлде алардын биримдиги маданияттын өнүгүшүн жана өз кызматтарын толук түрдө аткарышын шарттап турарын белгилеген.

Балалык мезгилде - тил, жашоо нормалары, маданияттагы дөөлөттөр ж.б. өздөштүрүлөт. М. Херсковицтин пикири боюнча, бала инкультурация процессинин пассивдүү элементи болбогону менен көбүнчө балдарга бирөөлөрдүн таасир этүүлөргө өзү каалагандай жооп берүү эмес, баш ийүү мүнөздүү болот. Анткени чоң

адамдар *жазалоо* жана *мактоо* усулдарынын системасын колдонуу аркылуу баланын *тандоо* жана *баалоо* укуктарын чектеп, жөнгө салып турат (Садохин А.П., 2000).

Азыркы учурда этнопсихологияда *маданият-тын трансмиссиясы* - деген түшүнүк колдонулат. Бул түшүнүк инкультурация жана социалдашуу процесстерин өз ичине камтыйт жана этникалык топтун “өзүн мурас катары” өзүнүн жаңы мүчөлөрүнө, эң биринчи кезекте балдарга өткөрүп берүүнүн механизми болуп саналат.

Адатта трансмиссиянын 3 түрү бар экендиги көрсөтүлөт:

1. Жогорудан (вертикалдуу) трансмиссия, бул процессте маданият дөөлөттөрү, жөндөмдүүлүктөр, ишенимдер ж.б. ата-энеден балдарга өткөрүлөт;
2. Түз (горизанталдуу) трансмиссия, бул процессте бала туулган мезгилинен тартып чоңойгонго чейин социалдык тажрыйбаны жана маданият салттарын өзүнүн теңтуштары менен болгон баарлашуу, оюн процессинде өздөштүрөт.
3. Кыйыр трансмиссия, мында индивид социал-дашуунун атайын институттарында (мектептерде, ЖОЖдордо) билим алат, андан сырткары турмуш практикасында өзүн курчап турган ар түрдүү чоң кишилерден (коллективдештеринен, кошуналарынан, туугандарынан ж.б.) ар кандай турмуштук тажрыйбаларды үйрөнөт.

Жогоруда айтылгандардан адамдын социалда-шуусу татаал процесс экендиги жана ал өз ичине инкультурация, трансмиссия процесстерин камтый тургандыгы көрүнөт. Ал, ар бир эл, өз өнүгүш тарыхында өзүнө гана мүнөздүү социалдаштыруу салттарын жараткан.

Социалдаштыруу салттары – тарыхый өнүгүүдө эл тарабынан жаратылган жана эл сынынан өткөрүл-гөн адамды коомдун мүчөсү катары жетилтүү системасын жаратып, өзгөчө салтка айлантып турган. Социалдаштыруу салттарын изилдөө, улуттук таасирлердин натыйжасында улуттук мүнөздүн, этникалык иденттүүлүктүн калыптанышын аныктоого мүмкүндүк берет. Ар бир элдин социал-даштыруу салттары мазмуну, каражаттары, формалары жана өнүгүү, калыптандыруу стадиялары-этаптары боюнча өз өзгөчөлүктөрүнө ээ болуп турат.

Кыргыз эли да социалдаштырууну ишке ашыруу-нун улуттук өзгөчөлүктөрүнө ээ. Аларга *кыргызчы-лык, тууганчылык, жердешичилик* ж.б. феномендерди да кошууга болот. Мисалы, кыргыз элинин этникалык социалдаштыруу салтында тууганчылыктын ролу чоң. Уруучулук-патриархалдык жана феодалдык коомдор-до, кыргыз элинде тууганчылыктын жаралышына, өнүгүшүнө жана өз өзгөчөлүктөрүнө ээ болушуна алып келген.

Тууганчылык - улуунун айтканын кыңк дебей аткаруу, тил алчаактык, намыскөйлүк (сокур намыс) сыяктуу сапаттарды калыптандыруу кыргыз элинде социалдаштыруу салттарынын негизги мазмунун түзгөн.

Социалдаштыруу каражаттары элдин жашоо турмушуна жараша аныкталат. Кыргыз эли улуттук уңгусун (каада-салтын, ырым-жырымын, жашоо адаттарындагы ырым-жырымдарына ишенүү ж.б.) баалап, кастарлап сактап жана жаш муундарга өткөрүп берип келгенден, кыргыз эли тарыхтын оор күндөрүн-дө жок болуп кетпестен, эл катары сакталып, бүгүнкү күнгө жетип келген.

Социалдаштыруу каражаттарынын арасынан каада-салттар, ырым-жырымдар өзгөчө орунда турат. Алар аркылуу социалдаштыруу ишке ашып, жаш муундарга кыргыз элинин улуттук психологиясынын өзгөчөлүктөрү: жашоо образы, менталитети, дүйнө таанымы, улуттук мүнөз, адат жана табит ж.б. берилет. Мына ошондуктан кыргыздардын улуттук мүнөзүнүн калыптанышында элибиздин жашоо образы, диний ишенимдери, жүрүм-турум адаттары, элибиздин жөрөлгөлөрү: балага байланышкан (жентек той, бешик той, тушоо кесүү, сүннөт той ж.б.) каада-салттар, үрп-адаттар, ырым-жырымдар ж.б. коштолуп, баланы кыргыз элинин маданиятына ээ болуусуна өз таасирин тийгизип турган.

Социалдашуунун мазмунун терең жана ар тараптуу ачып көрсөтүү үчүн анын психология жана педагогика илимдеринде изилденишине кеңири токтолуу зарыл болуп саналат.

§ 7. ЭТНИКАЛЫК ЧЫР – ЧАТАК

Азыр дүйнөнүн ар бурчунда этникалык чыр-чатактар күч алган кез. Кыргызстан да СССРдин доорунан бери 1962 – жылы, 1990-жылы жана 2010-жылдары этникалык чыр-чатакты башынан өткөрүп, анын кесепетинен канчалаган өмүрлөр кыйылган. Ошондон улам этникалык чыр-чатак маселесине атайын токтолуп олтурабыз. Анткени психологияда, баарлашууда өз - ара таасир этүүнүн бир тиби болуп *чыр-чатак (конфликт)* саналат.

Этностор өз – ара, карым-катыш жасаганда *этникалык атаандашуу (этническая конкуренция), этникалык биримдик, этникалык дискриминация* сыяктуу процесстер жүрөт.

Адамдын, элдин жашоосуна зарыл болгон ресурстарга көбүрөөк ээ болуу үчүн болгон этникалык топтордун ортосундагы талаш, жарыш, кармаш, күрөш ж.б. этникалык атаандашууну (этническая конкуренция) жаратат. Бир этностун ичинде аны түзгөн мүчөлөрдүн,

майда топтордун өз ара мамилесинин натыйжасында этностун ынтымак-тыгы калыптанса, анда ал топто, этникалык биримдик пайда болот.

Коомдо бир этностун өкүлүн, башка бир этностун өкүлү этностук өзгөчөлүгү боюнча бас-мырласа, анда ал коомдо этникалык дискриминация жүрөт. Азыркы шартта, бардык эле мамлекеттер көп улуттуу болгондуктан, бир нече этнос, улут өкүлдөрү тыгыз карым-катышта жашашат. Ошондуктан, адамдар көп улуттуу чөйрөдө жашагандыктан, ар бир эл өсүп келе жаткан жаш муундарында этникалык иденттүүлүктү (адамдын кайсы этноско, улутка тиешелүүлүгүнүн-иденттүүлүгүнүн аныкталышы, б.а., адамдын өзүнүн кайсы этноско тиешелүү экендигин аныктоосу жана өзүнө тиешелүү болгон этностун бүт белгилерине ээ болушу) калыптандыруусу зарыл. Ар бир өлкөдө титулдук улуттар менен бирге эле *аз сандуу элдер* дагы жашашат.

Аз сандуу элдер - титулдук улуттарга салыштыр-малуу өлкө ичинде саны жагынан аз болгон элдер. Мисалы, Россияда көптөгөн Кавказ элдери, татарлар, башкырлар орустарга салыштырмалуу аз сандагы элдер болуп саналышат. Кыргызстанда немецтер, карачайлар, месхет түрктөрү ж.б. аз сандагы элдерди түзүшөт. Коомубуздагы идеологияга, мамиле салтына ж.б. жараша алардын ортосундагы карым-катыш ар түрдүү мазмунда, мүнөздө болушу мүмкүн.

Коомдо этностор улуттук өз ара мамиленин мазмунуна жараша бири-бири менен тынчтыкта же бири-бирин дискриминациялап жашайт. Андай учурларда этникалык чыр-чатактар келип чыгат. Көп этностуу өлкөлөрдө, этникалык өз ара түшүнүшүү (этникалык мүнөздүн, жашоо образдын, стереотиптердин, баалуулуктардын бирдейлигинен этносту түзүп турган адамдардын бири- бирин жактыруусу, түшүнүүсү, бири-бирине ишенүүсү, этностордун батышуучулугу ж.б.) үстөм болсо, анда ал өлкөдө тынчтык өкүм сүрүп ийгиликтер жаралат.

Эгерде улуттар ортосунда этникалык карама-каршылыктар (этникалык топтордун, жалпылык-тардын ортосундагы мамиледеги пикир келишпөө-чүлүктөр) жаралып калса, анда аны тезирээк токтотуунун камын көрүү зарыл, болбосо этникалык чыр-чатакка айланып кетет.

Чыр-чатак – (лат. кагылышуу) – өз ара мамиледеги адамдардын максаттарынын, кызыгуу-ларынын, позицияларынын, пикирлеринин, көз караштарынын карама - каршы болушунан кагы-лышуунун, чырлашуунун келип чыгышы. Чыр–чатак бир тарап экинчи тараптын кызыкчылыгына зыян келтирет. Чыр–чатак адамды жапа чектирет.

Негизинен инсандардын, *топтордун ортосунда-гы* чыр - чатак (конфликт)-адамдар бири-бирин түш-үнүшпөгөндүктөн жана бири-бирин түшүнүүгө аракет, умтулуу жасабагандан келип чыгат.

Чыр - чатак (конфликт) - адамдардын өз ара аракеттенүүсүнүн өзгөчө формасы, субъектилердин карама-каршы тенденцияга ээ болуу аракеттеринин көрүнүшү. (Петровская Л.И., 1977. 128)

Чыр-чатактын түзүмүн ар башка авторлор тарабынан ар кандайча аныкталган менен, андагы чыр-чатак кырдаалды, катышуучуларынын (оппо-ненттердин) позициясы, объект, «инцидент», чыр-чатактын өнүгүшү жана чечилиши негизги элементтер катары бардык авторлордун бөлүштүрүүсүндө камтылат. Чыр-чатак деструктивдик жана продуктивдик болуп эки түргө бөлүнөт:

Деструктивдик, чыр - чатактын аныктамасы, турмушта колдонулган маанисине дал келет.

Продуктивдик, чыр - чатак, эки адамдын же адамдар тобунун ортосундагы атаандашкан жүрүм-турум формасы. Эки же андан көп адамдар белгилүү максаттарга жетишүү үчүн, же чектелген ресурстарга ээ болуу үчүн атаандашкан учурда чыр - чатак келип чыгат.

Чыр-чатактын терс гана жагын көрбөй, анын оң жактарын да көрө билүү зарыл. Чыр-чатак бузуп -жаруучу жана максатка жеткирүүчү болот. Акылдуу адамдар деструктивдүү эмес конструктивдүү (өзүнө пайда алып келүүчү) чыр-чатактарды уюштуруу аркылуу, өзүнө пайда алып келет (чечилбеген маселени чечүүгө жетишет).

Чыр-чатактын терс жактары: жок кылуу, бузуу, таңуулоо, басынтуу аракеттери.

Чыр-чатактын оң жактары: коммуникация-ны жакшыртат, чечилбеген маселени чечүүгө алып келет, катышуучуларды сапаттык жактан өзгөрүүлөргө учурашына түрткү берет. Б.а., чыр-чатактын пайдалуу жагы чечилбей жаткан маселени чечет, конфликтке катышкандарды өнүктүрөт. Акылдуу адамдар конструктивдүү чыр-чатактарды уюштурат.

Мазмуну боюнча чыр-чатактар төмөнкүдөй болуп бөлүнөт:

1. Сырткы жана ички чыр-чатак;
2. Жекече жана топ ортосундагы чыр-чатак;
3. Ачык жана билинбеген (жабык) чыр-чатак;
4. Жүйөөлөрдүн, максаттардын, муктаждыктар-дын ж.б. учурларда пайда болучу чыр-чатак.

Чыр-чатак типтери (түрлөрү): Ички жана сырткы чыр-чатак. Ички (жекече) чыр-чатак адамдын жан-дүйнөсүндөгү пайда болгон

чыр-чатактар. Максаттардын, убакытты пайдалануунун, адептик маселелердин же чечим кабыл алуунун тегерегиндеги ж.б. чыр-чатактар. Ким спорт менен машыкысы келип, бирок диванга жатып алып, теледен гана спорт оюндарын көрүү менен чектелсе ички чыр-чатакка ээ болот.

Сырткы чыр-чатак - инсандар ортосундагы чыр-чатак. Эң көп учуроочу чыр-чатактын түрү. Эки же андан көп адамдардын ортосунда пайда болуучу чыр-чатак.

Топ ичиндеги чыр-чатак. Белгилүү бир топко кирген адамдардын ортосундагы чыр-чатак. М: бир нерседен улам келип чыккан педагогикалык коллективдеги бөлүнүп жарылуулар.

Топтор ортосундагы чыр-чатак. Эң оор чыр-чатак, аны чечүү үчүн миңдеген муктаждыктарды, баалуулуктарды жана кызыгууларды эске алуу зарыл болот. Бандалардын, этникалык топтордун ортосундагы чыр-чатактар.

РЕГИОНАЛДЫК чыр-чатак.

ГЛОБАЛДУУ чыр-чатак: дүйнөлүк согуш. Чыр-чатактын өзгөчө түрү болуп этникалык чыр-чатак эсептелинет. Этникалык чыр-чатак ар башка топторго мүчө болгон адамдардын өз ара мамилелешүүдө этникалык жактан алганда бири-бирине максаттарынын, кызыгуулар-нынын, позици-яларынын, пикирлеринин, көз караштарынын карама-каршы болушунан чырдашуу-нун келип чыгышы болуп саналат. Чыр-чатактын бул түрүндө бир топ экинчи топтун кызыкчылыгына зыян келтирет. Мисалы, элдин, улуттун жок болуп кетиши, бир жерден экинчи жерге көчүп кетүүсү ж.б. этникалык чыр - чатактын натыйжасы болуп саналат.

ЧЫР-ЧАТАКТЫН БУЛАКТАРЫНЫН (СЕБЕП-ТЕРИНИН) ТИЗМЕСИ:

Эрме чөлдөгү кумга салыштырганда, дүйнөдө чыр-чатактар көп деп бирөө тамашалагандай, чыр-чатак көп эле кездешкени менен анын булактары чектелүү болот.

Негизинен адамдардын ортосундагы чыр-чатактар төмөнкү себептерден келип чыгат:

1. *Кызыкчылыктардагы айырмачылыктар* – адамдар ар башка кызыкчылыктар менен жашайт. Адамдардын кызыкчылыктары дал

келбейт. Ар ким өзүнүкүн туура деп эсептейт. Акыр аягында чырдашууга алып келет.

2. *Күнүмдүк зарылдыктар, психологиялык керек-тиктер, муктаждыктар* – адам өзүнүн жашоосуна керектүү нерселерге уктаж, алар жетишпесе, ошондой эле өзүн ишенимдүү, жооптуу, керектүү, башка бирөөгө маанилүү сезсин деген психологиялык керектиктер бар.

Ушул саналып өткөндөр канаттандырылбаса, анда чыр-чатак жаралат. Мисалы, ар бир адамда бирөөнүн сүйүктүү адамы болгусу келүү керектиги бар. Сүйгөнү карабай кетсе чоң чыр-чатак келип чыгат.

Этникалык чыр-чатактардын чыгуу себеп-теринин негизинде ушул жогоруда саналып өткөн себептер жатат.

Жыйынтыктап айтканда, негизинен чыр-чатак (конфликт)-адамдар бири-бирин түшүнүшпөгөндүктөн жана бири-бирин түшүнүүгө аракет, умтулуу жасабагандан келип чыгат. Чыр-чатактын мотиви так билинбесе, себеби так аныкталбаса, аны токтотуу мүмкүн эмес, тынчтыка жетүү кыйын болот. Ошондуктан чыр-чатактарды токтотуу үчүн эң биринчи кезекте анын мотивин аныктоо зарыл.

Чыр-чатактарды болтурбоо жана алдын алуу үчүн жаш муундарды толеранттуулука тарбиялоо зарыл.

Толеранттуулука тарбиялоо деген психологиялык туруктуулуктун ар кандай формаларын калыптандыруу гана болбостон, өзүн башкара алуу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү, адамдын психологиялык тен салмактуулука жетише алуу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү болуп саналат (Г.В.Солдатова).

Толеранттуулука тарбиялоо - жаш муундардын дүйнө кабылдоосун тарбиялоо, ыймандуулукка негизденген социалдык көндүмдөргө ээ кылуу, аларда сабырдуулук, көтөрүмдүүлүк сапаттарды калыптандыруу аркылуу алардын жан дүйнөсүн (даргөйүн) кеңейтүү (Мурзаев М.С.).

Этникалык чыр-чатактардын алдын алуу үчүн өсүп келе жаткан жаш муундарды этникалык толеранттуулукка тарбиялоо зарыл.

Этникалык толеранттуулук - адамдын улутуна карата мамиле жасоодон көрүнүүчү сапат болуп, бөтөн этностун, улуттун өкүлүнө (маданиятына, жүрүм-турум адаттарына ж.б.) кысым көрсөтпөй, ага урмат-сый менен мамиле жасоо, аны менен ынтымакта болууга умтулуу. Этникалык толерант-туулук калыптанбаган инсандар улутчул болушуп, ар кандай адамдарга улуттук өзгөчөлүгүнө жараша жасалган терс мамиледен келип чыгуучу чыр-чатактардын баштоочусу болуп эсептелинишет.

Корутундулоо

Этнопсихология азыркы учурда дүркүрөп өнүгүп жаткан психология илиминин бир тармагы катары *элдин тарыхый өнүгүүдө жараткан психологиялык билимдерин, түшүнүктөрүн, көз караштарын изилдейт.*

Этнопсихология өз ичине элдик психологиянын мурастарын талдоону жана аны натыйжалуу колдонуу жолдорун аныктоону камтыган психология илиминин бир тармагы болуп, белгилүү этникалык жалпылыктардын психологиясын да изилдейт.

Этнопсихология байыртан өнүгүп келе жатса да илим катары XX кылымдын башында пайда болгон. Азыркы кезде дүйнө жүзүндө жүрүп жаткан саясый – социалдык өзгөрүүлөр, миграциялардын күчөшү этникалык чыр-чатактардын көбөйүшү этнопсихо-логиялык изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшүн дагы да актуалдуулугун арттырат. Кыргызстанда да этнопсихология илимин өнүктүрүү зарыл болуп саналат.

Ошондой эле этнопсихологиялык изилдөөлөр жана билимдер коомдогу ар кандай чыр-чатактарды алдын алууга жана этникалык процесстерди көзөмөлдөп жөнгө салууга мүмкүндүк жаратат.

Сөзүбүзгө далил катары биздин жетекчиликтин астында, 2006-2008-жылдарда М.С. Мурзаевдин кандидаттык диссертациялык изилдөөсүнүн алкагында жүргүзүлгөн изилдөөдө, башталгыч класстын муга-лимдерине 12 суроодон турган, суроо – жооп ыкмага (анкетага) жооп алуу максатында, 152 башталгыч класс мугалимдерине сурамжылоо жүргүзүлгөн. Анкетанын “Кыргызстанда улуттар ортосунда чыр-чатактардын чыгып кетиши мүмкүнбү?” – деген суроосуна 114 мугалим “ооба” деп жооп берген. Бул мектеп мугалимдеринин коомубуздун өнүгүшүнө, республикабыздын келечегине кооптонуу, тынч-сыздануу менен карай тургандыгын көрсөтөт. “Ооба” деп жооп бергендерден “Кыргызстанда кайсы улуттардын ортосунда чыр-чатактар чыгышы мүмкүн?” - деген суроого жооп берүүсүн суралганда, 119 мугалим “кыргыздар менен өзбектердин ортосунда чыр-чатак чыгат” деп эсептей тургандыгын билдирсе, ал эми 14 мугалим гана “өзбек, кыргыздар ынтымактуу эл чыр чыкпайт” десе, 3 мугалим “дунган, тажик, түрктөрдүн ортосунда чыр-чатак чыгат” деп жооп беришкен. 16 мугалим бул суроону жоопсуз калтырган.

Бул жооптордон кыргыз-өзбек мамилеси эл арасында кооптонууну жаратаары, тиричиликтик (бытовой) деңгээлде, жеке адамдар ортосунда карама-каршылыктардын, жагымсыз окуялардын көбүрөөк боло тургандыгын, келечекте эки элдин ортосунда чыр-чатак чыгышы күтүүлөрүн кабарлайт. Эгер ошол жылдарда улуттук чыр-чатактардын алдын алуу боюнча бийлик жана коомдук уюмдар тарабынан эл арасында иштер жүргүзүлгөндө 2010-жылкы кыргыз-өзбек кагылышуусунун чыгышын алдын алууга мүмкүнчүлүк бар болгондугун белгилөөгө болот.

Окуу китеби университеттердин жана колледж-дердин этнопсихология курсунун программасынын негизинде жазылды жана адамдар тобунун, элдин, улуттун психологиялык өзгөчөлүктөрүнө тиешелүү эң орчундуу түшүнүктөр, этникалык процесстер, кубу -луштар коомдогу чоң топтор ортосундагы карым-катыштан көрүнүүчү механизмдер жана мыйзам-ченемдүүлүктөр чечмеленип берилди.

Окуу китептин мазмуну азыркы кездеги компетенттүүлүктүн негизде билим берүүнүн принциптеринин жана жаңы муундагы окуу куралдарына коюлуучу талаптардын негизинде түзүлүп, болочок адистерге психологиялык жана этнопсихологиялык компетенцияларды, компетенттүүлүктөрдү калыптан-дыруу багытында жазылды.

Компетенттүүлүктүн негизинде билим берүү модулдук окутууга багытталгандыктан, психология боюнча түзүлгөн модулдарды үйрөнүүдө сунушталып жаткан окуу китеби негизги окуу куралы катары кызмат кылат. Ошондой эле окуу китеби билим берүүнүн дистанттык жана сырткы формаларында окушкан студенттерге да этнопсихологияны үйрөнүүгө ылайыктуу болуп саналат.

Окуу китеби университеттердин жана колледж-дердин юристтерине, социалдык иштер, экономисттер жана педагогикалык адистиктеринин профессор – окутуучуларына, студенттерине жана жалпы эле ушул багыттагы илимдерге кызыккан окурмандарга окуу куралы катары сунушталат. Бул китептин негизги максаты – этнопсихологияны, психологиянын бир тармагын түшүндүргөн окуу куралы катары таануу.

Терминдик сөздүк (Глоссарий)

Агрессия (лат. *aggredi* – нападать - чабуул коюу)-жеке адамга же адамдар тобуна физикалык же психологиялык зыян келтирүү, же аларды жок кылып салуу үчүн жасалган жеке адамдын жана адамдар тобунун аракети, жүрүм-туруму.

Аккультурация – топтун ар түрдүү маданияттар менен узак мезгил жана түздөн-түз карым-катышта болуусунун натыйжасында

маданияттарда өзгөрүүлөрдүн пайда болушу. Маданиятта жаңы элементтердин жаралышы.

Ишкердиктин натыйжаларын изилдөө - (изучение продуктов деятельности) — адамдын психикалык өзгөчөлүктөрүн изилдеп аныктоодо колдонулуучу факт маалыматтарды чогултуу жана талдоо ыкмасы.

Компетенттүүлүк (компетентность) — адамдын билимдерин, көндүмдөрүн жана билгичтиктерин өзүнүн ишмердиктеринде колдоно билүүсү.

Конформдуулук (конформность) (лат.-окшош) — өзү кошулган тайпадагы адамдардын чечимине, пикирине адам өз ичинен макул болбосо да, көпчүлүктүн айткан чечимине, пикирине баш ийип, ага ыйлайык жүрүм-турум жасоосу. Адамдын өз пикири, көз карашы менен көпчүлүктүн пикири, көз карашы дал келбей калганда адамдын көпчүлүктүн айтканынан чыга албай, көпчүлүк эмне десе ошону жасашы анын конформдуу экендигин көрсөтөт.

Конфигуративдик маданият — өзү тендүүлөрдөн социалдык тажрыйбаларды үйрөнүүнүн ишке ашышы. Жаңы нерселерди балдар да, чоңдор да өз тендүүлөрдөн үйрөнүшөт. Турмуш тез өзгөрүүлөргө учурап, көп түстүү мүнөздө болот.

Коомдук пикир (общественное мнение) — коомдук турмушта болуп жаткан окуяларга же маселелерге карата тайпанын пикири, идея-лары жана көз караштары.

К.п. коллективдүү коомдордо өтө таасирлүү болуп, элдин, топтун бүт турмушуна өз таасирин тийгизет жана коомдук турмуштун нарк-насилин, баалуулуктарын ж.б. аныктайт. К.п. тарбиялык таасири ар бир коомдо ар түрдүү. Салттуу коомдо (капитализм орной элек ж.б. коомдордо) К.п.дин таасири өтө күчтүү болсо, цвилдик (капитализм орноп жекечелик күчтүү өнүккөн (Европа, АКШ, Канада ж.б. өлкөлөрдө)) коомдордо К.п. анча таасирге ээ эмес.

Маданият (маданият психологиялык түшүнүк - культура как психологическое понятие) — Адамдардын жаратылышта жок болгон нерселерди (соко, радио, нан, салат, компью-тер, каада-салт, үрп-адат, жүрүм-турум эреже-лери, ойлом алгоритми ж.б.) жаратуусу маданиятты түзгөндүктөн, адамдын психикасынын өнүгүшүндө жана өзгөчөлүктөргө ээ болушунда маданияттын ролу өзгөчө.

Маданият тышкы жана ички болуп эки түргө бөлүнөт. Адамдын психикасынын жана инсан катары өнүгүшүндө маданияттын эки түрү тең өтө күчтүү таасир этет жана адамдын өзгөчөлүктөргө ээ болушун аныктайт.

Маданий трансмиссия (культурная трансмиссия) — чоң муун өкүлдөрү ээ болгон маданиятты кичи муунга өткөрүп берүүсү (б.а.,

жаш балага аны курчап турган маданияттын берилиши). Анын 3 түрү бар:

1. Жогортон трансмиссия - вертикальная трансмиссия – балага маданият ата-энеси ж.б. тарабынан берилет, үйрөтүлөт.
2. Тең курактардын трансмиссия – горизонталь-ная трансмиссия - маданиятты өзү теңдүүлөрдөн үйрөнүү.
3. Кыйыр трансмиссия - непрямая трансмиссия – маданиятты балага мектеп, ЖОЖ, тууган уруктар үйрөтөт.

Социалдашуу, социалдаштыруу (социализация) – адамдын баарлашуу жана ишмердүүлүк аркылуу коомдогу социалдык тажрыйбаларды өздөштүрүп, аларды өзүнүн жан-дилине сиңирүүсү жана аларды өз жүрүм-турумунда колдонуусу. М: адамдардын маданияттуу жүрүм-туруму социалдашуунун натыйжасы болуп саналат.

Социалдык жүрүм – турумдун инстинкติก теориясы - (теория инстинктов социального поведения) - аталган теория англиялык окумуштуу В. Макдугалл тарабынан негизделген. Ал адамдарда биологиялык инстинктер сыяктуу эле коомдо жашоонун социалдык жүрүм-турум инстинктери бар деп эсептейт. Социалдык жүрүм-турум инстинктери да тубаса түрдө берилип, коомдогу эрежелерге баш ийет жана коомдо адамдардын жашоосун жөнгө салып турат. Андай инстинктердин таасиринен адамдар коомдогу эрежелерге баш ийишет, коомдо топтошуп биригишип жашоого умтулушат жана адамдар, уруулар өз ара карым-катышта, үй-бүлөлүк мамиледе коомдук эрежелерди сактоого аракет кылышат. Ушул аталган теориянын оң жана терс, туура жана туура эмес жактары бар. Бул теорияда адамдардын тобунун, тайпалардын коомдогу жүрүм-турумунун өзгөчөлүктөрүн психология-лык жактан түшүндүрүүгө аракет жасалган.

Постфигуративдик маданият - жаш муундардын чоңдордун тажрыйбасын үйрөнүү-сүндө чоң кишилердин жүрүм-туруму, тажрыйбалары үлгү болушу. Коомдогу жашоо нормалары, адамдардын установкалары, баалуулуктары бир кыйла туруктуу келет. үй-бүлөлөрдө үч муун өкүлдөрү жашашат.

Префигуративдик маданият – жүрүм–турумдун жаңы үлгүлөрүн алып жүрүүчүлөр жаш муундар болгондуктан, чоңдор балдардан жана жаштардан жүрүм-турумдун үлгүлөрүн үйрөнүшөт.

Психологиялык антропология – ар түрдүү этникалык жалпылыктардын өкүлдөрүнүн социалдык карым-катышында индивиддин маданий ж.б. көндүмдөргө, адаттарга ээ болуу процессин изилдөөгө алуучу дисциплиналар аралык илимий билимдер.

Тайпалар (топтор) аралык мамиле - (межгрупповые отношения) - социалдык тайпалардын ортосундагы көп кырдуу байланыштардан

улам пайда болгон социалдык-психологиялык кубулуштардын чагылышы (кабылданышы).

Тайпалар (топтор) аралык өз ара таасир этүүлөр - (межгрупповое взаимодействие) – топтордун бири-бирине таасир этүү аркылуу бири-бирин аракетке келтирүү процесси.

Тайпалар (топтор) ортосундагы жүрүм турум - (межгрупповое поведения) – өз ара мамиле өзгөчөлүгүнө жараша эки башка топтун мүчөлөрү бири-бирине карата белгилүү өзгөчөлүктөгү жүрүм–турум тутумун пайдаланышы.

Тайпалар (топтор) аралык чыр – чатак - (межгрупповой конфликт) – топтордун ортосунда кызыкчылыктардын, максаттардын ж.б. дал келбей карама-каршы келгендигинен келип чыккан мамиле (чыр-чатак).

Тайпалар ортосундагы айырмачылыктар - (межгрупповая дифференциация) – бир топтун өкүлдөрү башка топтордон өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөрү менен айырмаланышы.

Тайпалар ортосундагы дискриминация - (межгрупповая дискриминация) (дискриминация - лат. ажыратуу) – өз тайпасы менен башка тайпанын айырмачылыгын аныктоо. Кээде тайпалар ортосундагы айырмачылыктарга өтө басым жасалат жана айырмачылыктар өтө ашырылып жиберилет. Натыйжада бөтөн тайпага кысым көрсөтүлөт, жактырбоочулук аракеттери жасалат.

Улуттар аралык мамиле – ар башка улуттардын, элдердин өкүлдөрүнүн ортосунда түзүлгөн мамиле тутуму.

Улуттук адаттар – улут өкүлдөрүнүн басымдуу бөлүгүнүн жүрүм-турумунан такай көрүнүүчү өзгөчөлүктөр. Мисалы, кыргыздардын меймандостугу ж.б.

Улуттук ар-намыс – адамдын көкүрөгүндө жашаган өз элинин тарыхы, ата-бабалардын каарман күрөшү менен сыймыктануу сезими жана алар жараткан баатырдык, намыскөйлүк ж.б. салттарды улантууга, элдин жашоодо тутунган бийик дөөлөттөрүн, рухий жана материалдык байлыктарын аздектөөгө түрткү берүүчү рухий күч-кубат.

Улуттук ар - намыс сезими (чувство нацио-нального достоинства) – урпактардын духун көтөрүүчү, көкүрөгүн сыймыкка бөлөөчү, улуттук ар намыс сезимибизди бийиктетүүчү күчкө ээ болгон санжыра, тарых ж.б. сакталган рухий дөөлөттөрдүн сезим формасындагы топтому.

Улуттук баалуулуктар (ценности националь-ные) – улутту, улут катары көрсөтүүчү дөөлөттөрдүн тутуму: мамиле дөөлөттөрү (улууну урматтоо, ата-энени сыйлоо ж.б.); нарк-насилдер (ата наркы, эне баркы ж.б.).

Улуттук кызыгуулар – улуттук жалпылыктын биримдигин жана бүтүндүгүн камсыз кылып турган баалуулуктардын чагылдырышы.

Улуттук маданият – улутту улут катары айырмалап көрсөтүүчү, улутка тиешелүү маданияттын бүт элементтеринин жыйындысы.

Улуттук мүнөз теориясы (теория националь-ного характера) – америкалык этнопсихология-лык мектепте иштелген теория. Ар бир эл өзүнө мүнөздүү улуттук мүнөзгө ээ, ал психикадагы өзгөчөлүк катары ошол элдин өкүлүнүн аң сзимине, жүрүм-турум мотивине жана ишмердүүлүгүнө таасир этет.

Улуттук мүнөз (национальный характер) – этникалык (улуттук) топтордун психикалык катмарынын өзгөчөлүктөрүн чечмелеп аныктоодо колдонулуучу түшүнүк. У.м. этностун психологиялык жактан кайталан-гыстыгын, башка этностордон айырмачылы-гын көрсөтүүчү сапаттардын жыйындысы. Мисалы, кыргыздардын колу ачыктыгы ж.б.

Улуттук өз ара мамиле – этникалык өнүгүүдө калыптанган, каада-салт, адат жана жүрүм-турум нормаларынын негизинде жөнгө салынуучу бир улутка мүнөздүү болгон өз ара карым-катыштын, байланыштын тутуму.

Улуттук ритуалдар – этностун каада-салты жана үрп-адаттары менен тыгыз байланышта болгон жана каада-салттарды аткарууда таасир этүү аркылуу адамдардын жүрүм –турумунун нормаларын жаратуучу күчкө ээ болгон, коомдук жүрүм –турумдун нормаларынын жаралышы жана жөнгө салынышы ишке ашуусу. Мисалы, сапардан кайткан кишинин башынан сууну айлантып, ага түкүртүп сууну төгүү ж.б.

Улуттук табит (национальный вкус) – нерселерди, кубулуштарды жакшы жана жаман деп түшүнүүдөн, баалоодон жана аларга мамиле жасоодон көрүнүүчү улуттук айырмачылык-тардын түрү. У.т. тарыхый өнүгүүдө калыптануучу жана улуттун өзүнө гана мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрдүн белгиси катары нерселерди, кубулуштарды ж.б. жакшы жана жаман деп түшүнүүсү, баалоосу жана ошол баага жараша аларга мамиле жасоосу.

Урук – салттуу (уруучулук-патриархалдык, феодалдык) коомдо бир атанын балдарынын биригүүсү. Урук бир адамга баш ийет. Урук бир атадан таралгандардын тобу болгон-дуктан, «Ата» - урукту башкаруучу адам.

Уруу – бир нече кандаш уруктардан түзүлгөн адамдардын чоң тобу. У. – салттуу (уруучулук-патриархалдык, феодалдык) коомдо бир нече уруктун бирикмеси. Урууну бир адам «Аксакал» башкарат. Аксакал аталардын каалоосу менен тандалган, шайланган. Уруу өзүнүн маданий, тилдик ж.б. өзгөчөлүктөрүнө да ээ болот.

Уруулук «акыл эс» – уруунун тарыхын, өзгөчөлүктөрүн алып жүрүүчү, уруунун мүчөлөрүн бириктирүүчү психологиялык түшүнүк болуп саналат.

Уруучулук – келип чыгышы боюнча түпкү уруунун айланасына топтолуунун негизинде, ошол урууга кирген адамдардын бүт социалдык мамилелеринин калыптануусун жана жөнгө салынуусун ишке ашыруучу жалпылыктын бир түрү.

Улуттук баалуулуктар (ценности националь-ные) - тигил же бул этникалык жалпылыктын тарыхый өнүгүүдөгү өзгөчөлүктөрүнөн улам калыптанган рухий идеалдарынын жыйындысы. ж.б. адамдардын жүрүм –турумунун нормасын аныктайт.

Чоң киши болуу (переход в мир взрослых) - балалыктан чоң кишилер тобуна кошулуунун чеги. Кээ бир маданияттарда буга өтө чоң маани берилип, адамдын жашоосунун жаңы этабынын башталышы катары каралат жана атайын салт санаа, ырым-жырымдар менен коштолот.

Этникалуулук (этничность) – ар бир адамдын кайсы бир этноско тиешелүүлүгүнүн аныкталышы. Адам көбүнчө «каны» боюнча туулганда эле бир этноско тиешелүүлүктү ата-энесинен мураска ээ болот. Айрым адамдар өзүнүн этникалуулугун өзгөртөт.

Этникалык автостереотип - этникалык стереотиптин курамынын бир элементи болуп элдин өзү жөнүндөгү образы.

Этникалык аң - сезим (этническое сознание) - өз элин бөтөн элдерден психологиялык жактан айырмалай билүүсү.

Этникалык ассимляция (лат. окшошуу, тууроо) – этникалык процесстердин аралашып биригишинин түрү болуп, бир элдин экинчи элге аралашып сиңип кетүүсүн туюнтат. Бул процесс бир элдин өз тилин, маданиятын, өзүн-өзү андап билүүсүн жоготуу менен коштолот.

Этникалык аттитюддар - караңыз этнос. установка.

Этникалык атаандашуу (этническая конкурен-ция) – жашоого зарыл болгон ресурстарга көбүрөөк ээ болуу үчүн болгон этникалык топтордун ортосундагы талаш, жарыш, кармаш, күрөш ж.б.

Этникалык биримдик – этностун ичиндеги мамиленин натыйжасында пайда болуучу этностун ынтымакчылыгынын натыйжасы.

Этникалык дискриминация (этническая дискри-минация) – бир этностун өкүлү башка бир этностун өкүлүн этностук өзгөчөлүгү боюнча басмырлашы.

Этникалык гетеростереотип - элдин бөтөн эл жөнүндөгү стереотиби.

Этникалык идентивдүүлүк (этническая идентичность) - социалдык иденттүүлүктүн бир элементи болуп, адамдын кайсы этноско, улутка тиешелүүлүгүнүн-иденттүүлүгүнүн анык-талышы, б.а., адамдын

өзүнүн кайсы этноско тиешелүү экендигин аныктоосу жана өзү тиешелүү болгон этностун бүт белгилерине ээ болушу. Адамдын этникалык иденттүүлүгү социалдык контексттин таасиринде калыптанат.

Этникалык оң идентүүлүк (позитивная этническая идентичность) – өз этносунун мүчөлөрүнүн жүрүм-турумуна, адаттарына сыймыктануу. Мисалы, «Мен кыргыз болуп калганыма сыймыктанам».

Этникалык терс идентүүлүк (негативная этническая идентичность) – өз этносунун мүчөлөрүнүн жүрүм-турумунан, адаттарынан уялуу, өкүнүү, жапа чегүү.

Этникалык идентификациялоо – адамдын кайсы бир этноско, улутка өзүн кошуусу, өзүн анын бир мүчөсүмүн деп эсептөөсү.

Этникалык карым – катыш - буга этностордун ортосундагы бүт мамиленин түрлөрү (ассимиляция, ынтымакчылык, конкуренция, чыр-чатак ж.б.) кирет.

Этникалык карама каршылык (противоречия межэтнические) – этникалык топтордун, жалпылыктардын ортосундагы мамиледеги пикир келишпөөчүлүктөр.

Этникалык конкуренция – жашоого зарыл болгон ресурстарга көбүрөөк ээ болуу үчүн болгон этникалык топтордун ортосундагы талаш, жарыш, кармаш, күрөш ж.б.

Этникалык мүнөз (этнический характер) - бир улуттун, элдин жашоо образынын өзгөчөлүгүнөн улам калыптанган психикалык касиет болуп, бир этносту башка этностордон айырмалап турат.

Этникалык өз ара түшүнүшү - этникалык мүнөздүн, жашоо образдын, стереотиптердин, баалуулуктардын бирдейлигинен этносту түзүп турган адамдардын бири- бирин жактыруусу, түшүнүүсү, бири-бирине ишенүүсү, этностордун батышуучулугу ж.б.

Этникалык өзүн – өзү аңдап билүү (этническая самосознания) - өз элинин бүт өзгөчөлүктөрүн (маданий, психологиялык ж.б.) бөтөн элдердин маданиятынан, психологиясынан айырмалай билүү.

Этникалык өзүн –өзү идентификациялоо (этническая самоидентификация) – адамдын өзүн кайсы бир этноско тиешелүүлүгүн аныктоосу.

Этникалык статус - социалдык статустун бир элементи катары этностор аралык мамиледе индивиддин, топтун, этностун ээлеген ордун көрсөтөт.

Этникалык стереотип (этнический стереотип) – этникалык жалпылыктардын (уруу, урук, эл, улут) адептик, интеллекттик, мүнөздүк сапаттары жөнүндө үстүрттөн түзүлгөн, бирок туруктуураак келген түшүнүктөр. Мисалы, немецтердин тыкандыгы.

Этникалык топ – элдин, улуттун ичинде жашаган, бирок өздөрүнүн тили, маданияты, дини, турмуш-тиричилиги жагынан айырмачылыктарга ээ болгон топ.

Этникалык толеранттуулук (этническая толерантность) - адамдын улутуна карата мамиле жасоодон көрүнүүчү сапат болуп, бөтөн этностун, улуттун өкүлүнө (маданиятына, жүрүм-турум адаттарына ж.б.) кысым көрсөтпөй, ага урмат-сый менен мамиле жасоо, аны менен ынтымакта болууга умтулуу. Этникалык толеранттуулук калыптанбаган инсандар улутчул болушуп, ар кандай улуттук өзгөчөлүгүнө жараша жасалган терс мамиледен келип чыгуучу чыр-чатактардын баштоочусу болуп эсептелинишет.

Этникалык туруктуулук (этническая константность) – этникалык идентүүлүктүн калыптанышынын бир өңүтү болуп адамда этникалык белгилердин өзгөрүлбөс жана туруктуу деген туюм-түшүнүктүн пайда болушу.

Этникалык чыр – чатак (этнический конфликт) – этникалык белгиси боюнча адамдардын кызыкчылыктары, умтулуулары дал келбей калгандан келип чыгуучу каршылашуунун натыйжасы.

Этникалык эмпатия (этническая эмпатия) - улутташтардын психикасынын, мүнөзүнүн бирдейлигинен улам бири-бири менен кубанычтарды жана кайгыларды чогуу баштан өткөрүүсү.

Этникалыкты билүү (этническая осведомленность) – өзү мүчө болгон этноско тиешелүү билимдерди (миф, санжыра, тарых ж.б.), түшүнүктөрдү жана бүт өзгөчөлүктөрдү билүү жана тааныш болуу.

Этнопсихология (гр. ethnos-племя, народ-уруу, эл - logos - учение-үйрөнүү) - этнография жана психология илимдеринин ширелишинен пайда болгон, уруунун, элдин, улуттун психологиялык өзгөчөлүктөрү (улуттук мүнөз, этникалык аң-сезим жана өзүн-өзү аңдап билүү, этникалык стереотип, этникалык установка, этникалык басмырлоо ж.б.) психикалык жактан изилдөөчү илим.

Этнопсихологиялык детерминация – этностун, улуттун психологиялык өзгөчөлүктөрүнүн психикалык кубулуштардын жүрүшүнө, мазмунуна ж.б. бөтөнчөлүктөргө ээ болушуна таасир эте алуу жөндөмдүүлүгү.

Этнос (этнос) – адамдын өзүн ошол топтун бир мүчөсүмүн деп аңдап билүүсүнүн натыйжа-сында, табигый жана туруктуу түрдө көрүнүүчү этносту айырмалап туруучу белгилердин негизинде түзүлгөн адамдардын тобу.

Этнос – психологиялык жалпылык жана түшүнүк катары, этносту айырмалап көрсөтүүчү белгилерге (тили, баалуулуктары, нормалары, дини, тарыхый акыл-эси-память) негизденип, адамга өзүн анын бир мүчөсү катары эсептөөгө мүмкүндүк берүүчү туруктуу келген адамдардын тобу.

Этностор аралык мамиле (межэтнические отношения) – ар башка улутка, этникалык жалпылыка тиешелүү болгон адамдар байланышкан учурдагы мамиледен улам пайда болгон субъективдүү толгонуулар.

Этностор ортосундагы чыр-чатактарды башкаруу (жөнгө салуу) – (управление межэт-нического конфликта) – этностор орто-сундагы чыр-чатактардын өнүгүшүнө таасир этүү процесси.

Этноцентризм – өзүнүн этникалык тобун өтө жакшы көрүүнүн натыйжасында, бүт турмуш-тук кубулуштарды өз элинин позициясынан, баалуулуктарынан кабыл алууга умтулуу, өз тайпасынын сапаттарына жан күйүү менен мамиле жасоо, ал эми бөтөн улут өкүлдөрүнө тиешелүү нерселерди жактырбоо жана баалабоо.

Этногенездин пассионардык теориясы - Л.Н. Гумилевдин бул теориясы этностор аралык мамилени изилдөөгө алуунун натыйжасында жаралган. Тарыхый процессте этностордун жайгашкан ландшафты жана бөлөк этностор менен болгон өз ара таасир этүүлөрү этностун өнүгүп-өсүүсүнө таасир этерин түшүндүрөт. Бул теориянын алкагында Л.Н. Гумилев этнос, пассионардуулук, этногенездин типтүү процесстери, этностордун өз ара таасир этүүлөрү ж.б. түшүнүктөрдү жаңыча чечмелеп түшүндүргөн.

Пайдаланылган адабияттар

1. Абрамзон А. “Кыргызы и их этногенетические и историко - “культ. связи”. - Ф., “Кыргызстан”. 1990.
2. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие. Социально-психологические проблемы. - М., 1990.
3. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. 1 бөлүк. – Б., 1996.
4. Амердинова М.М. Самосознание личности: формирование и развитие. Автореф. дисс. док. философ. наук. -Б. 2003.
5. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений - 5-е изд., испр. и доп. - М., “Аспект пресс”, 2002.
6. Андреева Г.М. Социалдык психология (кыргыз тилине которгон М.С. Мурзаев). - Ош. 2003.
7. Асипова Н.А. Социалдык тарбия. - Б., КТМУ, 2004.
8. Бердяев Н.А. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века|| О России и русской философской культуре: Философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М., 1990.
9. Бикбулатова А.Р. Социально-культурный облик кыргызских сельских женщин в конце 80-х начале 90- годов XX века. Автореф. дисс. к. философ. н. Б., 2003.
10. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. - М., 1983.
11. Брудный А.А. Значение слова и психологии противопоставлений // Семантическая структура слова. –М., 1971. С. 64-76.
12. Бор Н. Атомная физика и человеческое познание. – М., 1961.
13. Выготский Л.С. Вопросы теории и истории психологии Сбр. Соч. Т.3, М., “Педагогика”, 1983.
14. Волков Г.Н. Этнопедагогика. Учебник для студентов средних и высших педагогических учебных заведений. – 2-е изд., испр. и доп. – М., Изд. центр “Академия”, 2000.
15. Гумбольдт В. Избр. труды по языкознанию. - М., 1984.
16. Гуреевич А.Я. Категории средневековой культуры. –М., 1984.
17. Джусупбеков А.К. Основные уровни этнической идентичности кочевников: социально-философский анализ. Автореф. Дисс. док. философ. наук. Б., 2010,
18. Дробижева Л.М. Влияние этноконтактной среды на межнациональные отношения // Социальная психология и общественная практика. - М., Наука, 1985. С.153-162.
19. Закиров А. Психосемантический анализ бытового сознания на материале этнопсихологического аспекта. Автореф. дисс. канд. психол. наук. – М., 1994.
20. Закиров А., Семантическое пространство бытового сознания в кыргызском этносе // Актуальные проблемы паремиологии, Материалы международной конференции. – Ош, 1989, с. 40-41.

21. Закиров А. Этнопсихологияга киришүү. - Ош, 2006.
22. Закиров А. Психосемантический подход к этнопсихологии. – Ош, 2006.
23. Закиров А. Психология боюнча практикum, - Ош, 2015.
24. Закиров С. Кыргыз элинин макал - лакаптары, - Ф., 1979.
25. Исмаилов А.И. Кыргыз элинин тарыхынын философиясы. ЖОЖдор үчүн монографиялык автордук окуу китеп. – Б., 2004.
26. Кон И.С. Открытие «Я» - М., “Политиздат”, 1975.
27. Кон И.С. К проблеме национального характера. История и психология. - М., “Наука”, 1971.
28. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. - М., “Когнитивцентр”, 1997.
29. Коул М., Скрибнер С. Культура и мышление. – М., “Прогресс”, 1977.
30. Лебедева Н.М. Социальная психология этнических миграции: -М., ИЭА АН СССР, 1993.
31. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. –М., 1930.
32. Леонтьев А.А. Национальная психология и этнопсихология // Советская этнография. 1988, № 2. с. 80-86.
33. Леонтьев А.Н. Деятельность Сознание. Личность. – М., 19075.
34. Лурия А.Р. Фергана мая Фергана//Вопросы философии. 1972, № 2, с. 27-37.
35. Лурия А.Р. Об историческом развитии познавательных процессов. Экспериментально-психологическое исследование. - М., “Наука”, 1974.
36. Лурия А.Р. Речь и мышление. – М., Изд-во МГУ, 1975.
37. Лурия А.Р. Язык и сознание. – М., Изд-во МГУ, 1979.
38. Мардахаев Л.В. Социализация человека как социально-педагогический процесс/Пед-агогическое образование и наука. 2009, № 4. с. 20-25.
39. Межкультурный диалог: лекции по проблемам межэтнического и межконфессионального взаимодействия. Под ред. М.Ю. Мартыновой, В.А. Тишкова, Н.М. Лебедевой. – М., Изд-во РУДН, 2003.
40. Миңбаев К., Закиров А. Психология. – Ош, 2010.
41. Мид М. Культура и мир детства. - М., 1988.
42. Миталипов К.М. «Элдик педагогиканын негизинде башталгыч класстын окуучуларында толеранттуулукту калыптандыруу». Дисс. ... п.и.к., Б. – 2011.

43. Муканов М.М. Психологическое исследование рассудка в историко-этническом аспекте: Дис. Докт. психол. наук. – М., 1980.
44. Мурзаев М.С. Влияние межличностных контактов на динамику этнических стереотипов. Автореф. дисс. канд. психол. наук. - М. 2003.
45. Мурзаев М.С. Психологиялык түшүнүктөр-дүн жана терминдердин сөздүгү. Ош 2012.
46. Мурзаев М.С. Кыргыз элдик педагогика-сындагы инсанды социалдаштыруунун өнүгүүсү (тарыхый-этнопедагогикалык аспект) - Б., 2013.
47. Назаретян А.Н. Синтез знания и междисциплинарная концепция прогресса. – М., Изд-во МГУ, 1992.
48. Общая психология: История античной психологии. Составители, А. Закиров, Ж. Мамытова. – М., 2011.
49. Пеперс К. Смысл и назначение история, -М., политиздат”, 1981.
50. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. Изд-во МГУ, 1988.
51. Пиаже Ж. Избранные психологические труды, - М., Изд-во “Просвещение”, 1969.
52. Поршенин Б.Ф. Социальная психология и история. – М., “Наука”, 1979.
53. Психология. Словарь Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского -2-е изд. испр.и доп. -М., “Политиздат”, 1990.
54. Рыжков В.А. Национально – культурные аспекты ассоциативного значения интернациональных стереотипов. Автореф. дисс. канд филол. наук. – М., 1983.
55. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб., Изд – во “Питер”, 1999.
56. Рысбаев С. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы, - Б., «Билим куту», 2006.
57. Садохин А.П., Грушевская Т.Г. Этнология. – М., 2000.
58. Салиев А.А. Национальные и интер-национальное в искусстве // Вопросы философии, 1972, № 4, с.26-34.
59. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. - М., “Смысл”, 1998.
60. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Перевод с англ. –М., “Политиздат”, 1989.
61. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – М., 1998.
62. Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю. Культура и ее этнопсихолингвистическая ценность // Этнопсихо-лингвистика. – М., “Наука”. 1988, с.5-19.
63. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: Учебник для вузов. 3-е изд., испр. и доп. – М., Аспект- Пресс, 2003.

64. Стефаненко Т.Г., Шлягина Е.И., Ениколопов С.Н. Метод исследования этнических стереотипов // Методы этнопсихологического исследования. -М., 1993. С.3-16.
65. Социальная психология и общественная практика. М.: Наука, 1985.
66. Феофанов О.Л. Стереотип и имидж в буржуазной пропаганде // Вопросы психологии. –М., № 6. С.34-42.
67. Форман И.П. Теория познания и философия культуры. – М., “Наука”, 1988.
68. Фрейзер Дж. Золотая ветвь. – М., “Полит.”, 1983.
69. Холодович А.Л. Глагол в современном японском языке // Проблемы грамматической теории. –Л., 1974.
70. Шпенглер О. Закат Европы. –Новосибирск, “Наука”, 1993.
71. Этнопсихологический словарь. / Под ред. В.Г. Крысько - М.: 1999.

Кошумча адабияттар:

1. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби. -Б., 1993.
2. Кыргыздар, санжыра, тарых, мурас, салт. -Б., 1991.
3. Закиров С. Эл чыгармачылыгы – эл казынасы. -Ф., 1991.
4. Муратов А. Ж. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп – Б., «Турар», 2011.
5. Мурзакматов А.К. Кыргыз ырым-жырымдары, - Ош, 2005.

МАЗМУНУ

Баш сөз.....	3
Киришүү.....	5
Биринчи бөлүм: Этнопсихологиялардын негиздери.....	11
§ 1. Кыргыз этносунун психологиялык өзгөчөлүктөрү.....	11
§ 2. Этнопсихологиянын предмети жана пайда болуу тарыхы.....	14
§ 3. Этнопсихологиянын эмпирикалык негиздери	26
§ 4. Этнопсихологияны илим катары таануунун алгачкы этабы.....	27
§ 5. Этнопсихологияны түшүндүрүүчү теориялык көз караштар.....	30
§ 6. Этнопсихологияда алгачкы эксперименттик изилдөөлөр.....	33
§ 7. Этнопсихологияны түшүндүрүүчү теория-лык көз караштар.....	38
§7.1 Чет өлкөлөрдө жаралган этнопсихологиялык теорияларга карата көз караштар.....	38
§7.2 Этнопсихология илиминин Россиядагы өнүгүшү.....	42
§7.3 Этнопсихологиянын кыргызстанда изилдениши.....	45
§7.4 Этнопсихологиянын илим катары өнүгүшү-нүн жаңы этабы.....	49
Экинчи бөлүм: Этнопсихологиянын мет-одологиялык негизи.....	55
§ 1. Этнопсихологияны философиялык негизде таануу.....	55
§ 2. Этнопсихологияны “лакун” теориясында таануу.....	65
§ 3. Этнопсихологиядагы Н. Бордун маданият таануу илимине киргизген “ толуктоо принциби.....	75
Үчүнчү бөлүм: Этнопсихологиянын улут-тук – маданиятта мүнөздөлүшү.....	79
§ 1. Улуттар аралык мамиледеги маданияттын этнопсихологиясы.....	79

§ 2.	Маданияттык шоктун түрлөрү жана аны жоюунун жолдору.....	89
§ 3.	Улуттук “маданиятты аргындаштыруу” этабындагы этнопсихологиялык өзгөчөлүк...	93
§ 4.	Кыргыз улуттук маданиятын үйрөтүүдөгү этникалык стереотиптер.....	99
	Төртүнчү бөлүм: Этнопсихологиялык байланыштар.....	112
§ 1.	Этнопсихологиянын этнографияда чагылышы.....	112
§ 2.	Этнопсихологиянын элдик медицинада чагылышы.....	116
§ 3.	Этнопсихологиянын таанып-билүүнүн күн-дөлүк тиричиликте чагылышы.....	118
§ 4.	Этнопсихологиянын элдик фольклордо мүнөздөлүшү.....	119
§ 5.	Этнопсихологиянын улуттук салт-санаа, үрп-адаттарда мүнөздөлүшү.....	128
§ 6.	Этнопсихологиянын элдик искусстводо мүнөздөлүшү.....	131
§ 7.	Этнопсихологиянын психолингвистикалык негизде мүнөздөлүшү.....	142
§ 8.	Этнопсихологиянын речтик ассоциативдик принциптери.....	150
§ 9.	Психосемантикалык парадигма: Этнопсихологияны психосемантикалык негизде таануу.	159
	Бешинчи бөлүм: Дүйнө таанымдын этникалык өзгөчөлүктөрү.....	173
§ 1.	Этникалык аң-сезим.....	173
§ 2.	Этникалык өзүн-өзү аңдап билүүсү.....	178
§ 3.	Этникалык социалдык стереотип.....	189
§ 4.	Баарлашуунун этнопсихологиясы.....	192
§ 5.	Улуттук мүнөз.....	201
§ 6.	Этникалык социалдашуу.....	212
§ 7.	Этникалык чыр – чатак.....	229
	Кортундулоо.....	237
	Терминалогиялык сөздүк (гlossарий).....	240
	Колдонулган адабияттар.....	255

МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ОКУУ КИТЕБИ

**Закиров Акимжан Закирович.
Мурзаев Мамадали Султанович**

Редакторлор:	Закиров А.З., Мурзаев М.С.
Корректоры:	Тыныбек кызы М.

Терүүгө 01.09.2015-ж. бирилди, Басууга 01.10.2015-ж. кол коюлду,
форматы 60X84, 1 / 16, Нускасы 500.

Басма табак 16,6.

Заказ №_____ Офсеттик ыкма менен басылды. Эркин баада

ЖЧК “Кагаз ресурстары” басмаканасы
ОШ шаары, А. Мамыров көчөсү 86.

